ISSN 2618-9623

Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал

Туган җир

Родной край

1*2023

3 февраль көнне Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасары, Бөтендөнья татар конгрессы Милли Шурасының рәисе Васил Шәйхразыев үзенең гомер бәйрәмен билгеләп узды.

Хөрмәтле
Васил Габтелгаяз улы!

Сезне чын күңелдән гомер бәйрәмегез – күркәм юбилеегыз белән тәбрик итәбез!

Сез – халкыбыз мәнфәгатьләрен кайгыртучы, көчле рухлы, тәҗрибәле җитәкче. Башлаган эшләрегез, төпле фикерләрегез һәрвакыт хакимиятебез һәм халык тарафыннан хуплап алына, җиренә җиткереп башкарыла. Сез милләтебезне, җәмгыятебезне тагын да югары биеклекләргә күтәрү теләге белән янып йөрисез, гореф-гадәтләр, тарих, мәдәният, сәнгать белән кызыксынып яшисез. Бөтен дөнья татарларын бер йодрыкка туплап, армый-талмый аларга хезмәт итүегез Сезгә карата тирән хөрмәт һәм ихтирам хисе уята, милләтебезне елдан-ел югарырак биеклеккә күтәрә. Татар халкы Сезне, милләтпәрвәр улын, үзенең таянычы, телебез, мәдәниятебез сагында торучы җитәкче буларак кабул итә.

Хөрмәтле Васил Габтелгаяз улы! Без ышанабыз, Сез башкарган эшләр, туплаган тормыш тәҗрибәгез, төпле фикерләрегез милләтебезне тагын да югарырак үрләргә күтәрер. Киләчәк тормышыгызда корычтай нык сәламәтлек, шатлык-сөенечләр, гаилә бәхете, күңел тынычлыгы, эшегездә зур уңышлар телибез.

Иң изге теләкләр белән, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты коллективы сүзләренә «Туган җир» журналы редакциясе дә чын күнелдән кушыла. Барлык әйтелгәннәрне хуплап, шуны да өстисе килә: халыкка хезмәт итү – ул яшәү рәвеше, ә һәр милләт хәдимен тарих үзе бәяли. Сез тарихта, һичшиксез, бәяләнми калмассыз!

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

1*2023

Казан – 2023

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

1*2023

Казань – 2023

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:
Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Баш мөхәррир урынбасары:
Альберт Әхмәтҗан улы Борһанов,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:
Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гыйләҗев Искәндәр
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Зәйдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаил
Ситдиков Айрат
Тычинских Зәйтүнә
Хисамов Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме
Җаваплы сәркатип:
Дәүләтшина Гөлнара Фәрикъ кызы
Web-редактор:
Ярхамов Илнур Ирнис улы

Главный редактор:
Дамир Мавлявеевич Исхаков,
доктор исторических наук

Заместитель главного редактора:
Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:
Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гилязов Искандер
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Зайдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаиль
Ситдиков Айрат
Тычинских Зайтуна
Хисамов Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа
Ответственный секретарь:
Давлетшина Гульнара Фариковна
Web-редактор:
Ярхамов Ильнур Ирнисович

Басманың адресы:
Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
Электрон почта: monitoring_vkt@mail.ru
http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/
http://tugan-zhir.org
Татар төбәк тарихы буенча
кварталлык журнал
Татар һәм рус телләрендә

Адрес издания:
г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
Электронная почта: monitoring_vkt@mail.ru
http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/
http://tugan-zhir.org
Ежеквартальный журнал
по татарскому краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган җир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал].
№ 1. Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2023.

Эчтәлек

Д.М. Исхаков.
Дастаннар һәм юбилейлар елы. 10

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Д.М. Исхаков.
Бачман солтан, Казан ханлыгының Арча бәкләре һәм нократ татарлары: тарихка кереш 12

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

А.Г. Галлямова.
1940 нчы елларның икенче яртысы – 1980 нче елларда Татарстан АССРда ачлык һәм азык мәсьәләсе. 34
И.Ш. Кадыйров.
Күрше тугандаш халыклар белән аралашу аркылы себер татарлары көенең баюы. 45
Е.Д. Поливанов.
Касимов диалектының фонетик үзенчәлекләре. 50

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Д.Н. Таҗи.
Әлмәт авылы мәхәлләләрендә мәчетләр һәм имамнар
(Дәвамы. Башын карагыз: № 1, 2022). 64
Р.Ф. Сафиуллина.
Әләзән экспедициясе көндәлеге. 78
А.И. Бугарчев.
2022 нче елгы конференцияләрдә нумизматика һәм төбәкләрне өйрәнү. 87
Л.Х. Мөхәммәтҗанова.
Исеме үк җырлап торган Азнакай ул!
(Дәвамы. Башын карагыз: № 3, 2020) 92
Л.Р. Камалиева.
Сеҗе авылы. 105
Э.Н. Даутова.
ТАССРда 30 нче еллардагы Сталин репрессияләре эзләреннән
(Әлмәт төбәге, Миңлебай авылы). 124
Л.Х. Хәмидуллин.
Иске Төгәлбуга авылы. 134

Р.Р. Минһаҗ.
Сафаҗәй үзе бер дәүләт сыман *(Уңышлы татар авыллары сериясеннән)*. 143

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Тат. Парҗы тарихы. 157

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаклар

Сирәк документлар: Арча кенәзләренең XVI гасыр грамоталары. 164

Олуг Татар иле

И.И. Ярхамов.
Алтын Урда һәм казахлар: тарихчы Жаксылык Сабитов белән әңгәмә. 169

Татар бистәләре, элекке шәһәр тормышы

Р.Г. Шаһиева.
Татар бистәсенә мәдхия. 181

Шәхесләребез

Х.Л. Гарипова.
Бер күрешү – үзе бер гомер. 185
З.Ә. Тычинских.
Укытучы язмышы. 196
Р.К. Бакиева.
Себер шагыйрәсе Гөлфизәр Абдрахманова турында хатирәләр. 198
Н.А. Фәйзуллина.
«Җир йөзендә җуелмаслык эз» *(Ямбай авыл музееен төзүче В.А. Биктимирова портретына)*. 201

Татар рухы

Г.Р. Әхмәтҗанова.
«Мөхәммәдия»гә «Фаррах ар-рух» аңлатмасы һәм аның авторы. 207

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

М.Ш. Раянов.
Дастаннарыбызны өйрәник. 213
Р.К. Бакиева.
Һәр төбәккә аерым тел кирәкме? 215
Хроника. 217

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.

Рецензияләр

Ф.Ә. Бәйрамова.
Ерак көнчыгыштагы мөселманнар турында китап. 232
А.Ә. Борханов.
«Воткинская мечеть: из прошлого в будущее» китабы турында. 233
Яңа китап. 234

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Р.Ф. Сафиуллина.
Пенза өлкәсе татар авылларына хас милли ризыклар. 236

Юбилярлар турында сүз

Б.Л. Хәмидуллин.
Әтием турында. 240
Р.Р. Минһаҗ.
Милләт хәдиме. 242

Хушлашу

Р.Р. Минһаҗ.
Бер галәм сүнде. 244
Профессор, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе Йолдыз Галимҗан кызы Нигъмәтуллина хәтеренә багышлана. 246

Авторлар буенча белешмә

Содержание

Д.М. Исхаков.
Год дастанов и юбилеев. 10

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков.
Бачман султан, Арские князья Казанского ханства и нукратские татары: введение к истории. 12

Научные публикации по краеведению

А.Г. Галлямова.
Голод и продовольственный вопрос в Татарской АССР во второй половине 1940-х – 1980-х гг. 34
И.Ш. Кадыров.
Обогащение музыки сибирских татар в общении с соседними братскими народами. 45
Е.Д. Поливанов.
Фонетические особенности касимовского диалекта. 50

Краеведение в научно-популярных публикациях

Д.Н. Тазиев.
Мечети и имамы в махаллях села Альметьевск *(Продолжение. Начало читайте: № 1, 2022).* 64
Р.Ф. Сафиуллина.
Дневник экспедиции в Елюзань. 78
А.И. Бугарчев.
Нумизматика и краеведение на конференциях 2022 года. 87
Л.Х. Мухаметзянова.
Благозвучное название Азнакаево! *(Продолжение. Начало читайте: № 3, 2020).* 92
Л.Р. Камалиева.
Деревня Сизе. 105
Э.Н. Даутова.
По следам сталинских репрессий 30-х годов в ТАССР *(Альметьевский регион, д Миннибаево).* 124
Л.Х. Хамидуллин.
Село Старая Тюгальбуга. 134

Р.Р. Мингазов.
Сафаджай сам как отдельное государство *(Из серии Успешные татарские села)*. 143

Наше историко-краеведческое наследие

История Тат. Парзи. 157

Исторические источники по краеведению

Редкие документы: жалованные грамоты Арских князей XVI века. ..164

Magna Tartaria

И.И. Ярхамов.
Золотая Орда и казахи: беседа с историком Жаксылыком Сабитовым. 169

Татарские слободы, старая городская жизнь

Р.Г. Шагеева.
Ода Татарской слободе. 181

Известные личности

Х.Л. Гарипова.
Одна встреча – целая жизнь. 185
З.А. Тычинских.
Судьба учителя. 196
Р.К. Бакиева.
Воспоминания о сибирской поэтессе Гульфизар Абдрахмановой. 198
Н.А. Файзуллина.
«Добрый след на земле» *(к портрету создателя Ембаевского сельского музея В.А. Биктимировой)* 201

Татарский дух

Г.Р. Ахметьянова.
Комментарии к «Мухаммадие» «Фарраху ар-рух» и его автор. 207

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

М.Ш. Раянов.
Давайте изучать дастаны. 213
Р.К. Бакиева.
Нужен ли свой язык каждому региону? 215
Хроника. 217

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Ф.А. Байрамова.
Книга о мусульманах на Дальнем Востоке. 232
А.А. Бурханов.
Воткинская мечеть: из прошлого в будущее… 233
Новая книга. 234

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

Р.Ф. Сафиуллина.
Национальная кухня татарских деревень Пензенской области. 236

Слово о юбилярах

Б.Л. Хамидуллин.
Об отце. 240
Р.Р. Мингазов.
Слуга миллета. 242

Некролог

Р.Р. Мингазов.
Погасла целая вселенная. 244
Памяти профессора, Заслуженного деятеля науки Татарстана–Юлдуз Галимжановны Нигматуллиной. 246

Сведения об авторах

ДАСТАННАР ҺӘМ ЮБИЛЕЙЛАР ЕЛЫ

Агымдагы Куян елы Бөтендөнья татар конгрессының карары нигезендә «Милли дастаннарыбыз елы», дип игълан ителде. Шунлыктан, ел дәверендә «Туган җир. Родной край» журналы татар халкында сакланган фольклорга, бигрәк тә дастаннарыбызга, тарихи риваятьләр-легендаларга игътибар итәчәк.

Аерым әһәмиятле темаларны күтәрү дә күздә тотыла. Әйтик, татар дөньясында электән үк билгеле булган Киров өлкәсендә урнашкан Нократ (Карино) авылына нигез салуга быел 560 ел тулачак. Шушы өлкәдәге Татар конгрессы юбилей датаны да исәпкә алып Татарстан Республикасы ярдәме белән аерым грант отып, төрле чаралар башкарырга уйлый, ә безнең журналыбыз шул кысада информацион ярдәм эшен башкарачак. Чынлыкта бу эш журналыбызның беренче номерыннан ук башланып китә – анда казан татарларының Нократ (Чепца елгасы буе) этнографик төркеменә багышланган материаллар бирелә. Үз чиратында мондый юбилей чараларына багышланган тарихи язмалар, конференцияләр, экспедициягә чыгулар да бик тә әһәмиятле, чөнки шул нигездә без, татарлар, тагы бер тапкыр Вятка (татарча – Нократ) елгасы буйларында да үзебезнең җирле (абориген) халык булганыбызны раслыйбыз.

Шулай ук БТКның Милли шурасы планы буенча 2023 нче елның май аенда Әстерхан өлкәсендә булачак XIII Бөтенроссия авыл Сабан туен уздыру кысаларында бу төбәктә яшәгән татарларның тарихына һәм мәдәниятына багышланган фәнни конференция үткәреләчәк. Безнең журналыбыз бу чарада актив катнашырга ниятли һәм аның икенче номеры шушы чарага багышланган язмалардан да торачак. Гомумән, төрле төбәкләрдә яшәгән милләттәшләребез тарихына караган мондый мәкаләләр бастыру журнал редакциясенең төп бурычы булганлыктан, без шушы юнәлештә актив эшләргә уйлыйбыз.

Татар халкының тарихына һәм мәдәниятенә багышланган саллы язмалар да көтелә. Беренче чиратта «татар» этнонимы, аның тарихи эчтәлеге, тулаем халкыбызның этник яктан оешуына караган яңа карашлы мәкаләләр дә нәшер ителер. Шушы кысаларда караласы концептуаль мәсьәләләрнең берсе – татар кабиләләре турында булачак. Ни дигәндә, соңгы вакытларда безнең күршеләребез (казахлар, башкортлар, нугайлар) арасында, татарларда, имеш, кабиләләр булмаган дигән караш алга сөрелә башлады. Моның артында мәкерле бер омтылыш сизелә. Алтын Урдада кабилә бүленешле халык – татарлар инде ул – әһәмиятле урын тоткан. Шул рәвешле бүленеше булмаган бүгенге татарлар, бу дәүләтне үзләренеке дип атый алмыйлар, дигән уйдырма тудырылып ята хәзер. Журналыбыз редакциясенең БТК Милли шурасы эчендә булдырылган

«Тарих һәм заман» комитетының уе буенча галимнәребез татарга каршы булган мондый һөҗүмгә каршы торырга тиешләр. Инде РФ күләмендә дә «Ватан тарихыннан» Алтын Урда чорына карата «татар» атамасы юкка чыгарылды – ул хәзер «урдалылар/ордынцы» дигән төссез бер төшенчә белән федераль дәрәҗәдә алмаштырылды. Бу «яңалыкка» да фәнни яктан бәя бирелергә вакыттыр дип уйлыйбыз.

Әйе, хөрмәтле дуслар, эшләнәсе эшләребез күп һәм төрле. Барыбыз да кулга-кул тотынып башкарсак, алда торган бурычларыбыз үтәлер дип өметләнәбез.

Аллаһыбыз ярдәменнән ташламасын да, дөньялар тыныч булсын! Калганы үзебездән торачак.

Д.М. Исхаков

Алибек Койлакаев рәсеме

МИЛЛИ ҺӘМ ТӨБӘК ТАРИХЫН ӨЙРӘНҮНЕҢ ФӘННИ-МЕТОДОЛОГИК ЯКЛАРЫ

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И КРАЕВЕДЕНИЯ

Д.М. Исхаков

БАЧМАН СУЛТАН, АРСКИЕ КНЯЗЬЯ КАЗАНСКОГО ХАНСТВА И НУКРАТСКИЕ ТАТАРЫ: ВВЕДЕНИЕ К ИСТОРИИ

Проживающие в настоящее время в Кировской области и Удмуртской республике татары, в своей основе образующие отдельную этнографическую группу в составе татарского народа, именуемую из-за расселения в бассейне р. Чепцы «чепецкой группой» [Мухамедова: 1976], в равной мере могут именоваться и «нукратскими татарами» [Татары: 2001. С. 14, 17]. В последнем случае подразумевается не только их проживание в районе р. Вятки (по-татарски – Нократ), но также связь с их историческим центром – древним населенным пунктом Нократ (второе наименование – «Карино»), в первых десятилетиях XVI в. являвшемся фактически укрепленным городком, до 1489 г. контролировавшем северные рубежи Казанского ханства, пограничные с Вятской землей [Исхаков: 2010]. Этот исторический центр чепецких (нукратских) татар был основан Арскими князьями, являвшимися знатью клана кыпчак – одного из 4-х правивших в Казанском ханстве племенных групп, пришедших в Булгарское (Иске-Казанское) княжество вместе с ханом Улу-Мухаммедом в 1438 г. [Исхаков: 2009. С. 14; Исхаков: 2010].

Нукратские татары обладают весьма длинной историей, в целом отражающей этническую историю поволжских татар. Они достаточно полно исследованы (историографию см.: [Исхаков: 2010. С. 7–33]). Тем не менее, ряд аспектов средневековой истории этой группы начал изучаться относительно недавно [Исхаков: 2018]. На основе проведенных исследований можно заключить, что в этногенезе нукратских татар ключевую роль сыграли восточные кыпчаки, в период монгольских завоеваний 1230-х гг. возглавлявшиеся в районе бассейна р. Яика знаменитым Бачман-султаном, убитом в ходе монгольских завоеваний в низовьях р. Волги в 1236 г. [Исхаков: 2010. С. 43–44; Исхаков: 2018. С. 43–45]. Личное племя этого знатного

кыпчакско-кимакского предводителя именовалось «албыр» (ольбер русских летописей). Впоследствии оно вошло в состав Золотой Орды, к XIV в. оказавшись в составе владения отца будущего хана Тохтамыша Туй-Ходжи, расположенном в районе Мангышлака. Но старая родина кыпчаков из племени албыр находилась немного в другом месте – в бассейне р. Яик (Урала), а их столичный центр – Актубэ, располагался там, где в XVIII в. возникла крепость Оренбург (территория этого городища сейчас осталась внутри Оренбурга, но специалистами не была изучена, о нем см.: [Исхаков: 2012]). После переселения во главе с ханом Улу-Мухаммедом в Среднее Поволжье – на территорию Булгарского (Казанского) княжества, знатные татары племени албыр, клан которых уже обобщенно именовался как «кыпчак», встали во главе одного из княжеств Казанского ханства – «Арской дороги» русских источников («дорога» тут – это монгольская «дарага» – «область, территория, владение»), превратившись в этом государстве в Арских князей, хорошо известных по большому числу актовых документов XVI–XVII вв. русского происхождения, а также и летописей.

В результате освоения в XV–XVI вв. Арскими князьями подвластной им территории, где жили также их ясачники из потомков старого населения Булгарского вилайета (булгаро-татары, удмурты), в XV–XVII вв. тут сформировалась обладающая определенными культурно-языковыми особенностями этнографическая группа казанских татар, в процессе этногенеза включившая в свой состав и не тюркские этнические компоненты, которые имели отношение к этнически сложносоставным бесермянам. К началу XX в. представители этой этнографической группы на старых территориях расселения в бассейне р. Чепцы населяли до двух десятков деревень, относившихся по дореволюционному административно-территориальному делению к Слободскому и Глазовскому уездам Вятской губернии. Их численность достигала 15 тыс. чел. Но к тому времени многие представители нукратских татар уже переселились еще далее на восток в район р. Иж и в ряде случаев – в Восточное Закамье, где они участвовали в формировании приуральских татар.

Для того, чтобы проследить исторический путь потомков кыпчаков и старого тюрко-булгарского населения, сыгравших важную роль в становлении татар северо-восточной зоны Казанского ханства, нам вначале необходимо обратиться к родословным предков Арских князей.

По следам генеалогии Кара-бека

Одним из таких генеалогий является обширное шеджере Кара-бека, сохранившееся в ряде редакций [Усманов: 1972; Ахметзянов: 1991; 2012; Исхаков: 1998; 2010]. Основная линия этой весьма древней родословной выглядит следующим образом: Сократ (Санкорат) хаким → Гыйф-

фэт-султан → Габделгазиз султан → Элвар султан → Бирде султан → Габдерахман султан → Бачман (Пачман) султан (хан) → Балын (Балым) бек (султан) → Калдар (Калдур) бек → Канбар (Ханбар) бек → Кара бек [Исхаков: 2010. С. 95–96].

Эта генеалогия имеет продолжение и после Кара бека, но в данном случае она уже непосредственно связывается с личностями, жившими в период Казанского ханства и являвшимися Арскими князьями. В большинстве своем мы в этих генеалогиях имеем дело с потомками сыновей Кара-бека – Мухаммет бека (старший сын) и Гали бека (второй сын). Был у Кара-бека еще один сын – Покчимурт (Пакачир)-мурза, но детей от него вроде бы не осталось [Исхаков: 2010. С. 96–97]. Еще одна генеалогия Арских князей, начинающаяся от Ализяна (Агзяна), непосредственно до Кара-бека не доведена. Но необходимо указать на то, что у Кара бека в генеалогии указаны двое братьев, возможно, старше него – Нарбек и Ишем-султан, у которых потомства не отмечено [Исхаков: 2010. С. 96]. Поэтому не исключено, что генеалогия Ализяна (Агзяна) восходит к одному из двоих братьев Кара-бека, однако утверждать это с уверенностью мы не можем. В целом генеалогии потомков Кара-бека и Ализяна приведены в Приложении. При этом следует отметить, что большинство фигурирующих в генеалогиях личностей известны и по жалованным грамотам русских государей XVI в. (датировка отдельных звеньев шеджере проведена по ним) и связана с той ветвью Арских князей, которая была сосредоточена в Нократе (Карино). Но некоторые из фигурирующих в родословных личностей находились в центральных районах Казанского ханства, о чем еще будет сказано. Заметим также, что находившиеся в Казанском ханстве представители рода Арских князей не полностью представлены в известных генеалогиях Кара-бека, но о них мы знаем по другим источникам, о чем далее скажем дополнительно.

Нукратская (каринская) и казанско-ханская ветви Арских князей

В результате успешного похода в июне – начале августа 1489 г. 64-тысячного войска Ивана III на Вятскую землю, попавшие в руки московских войск совместно с «большими людьми» вятчан Арские князья, и это отнюдь не удмуртские князья, а татарская знать, в отличие от первых были пожалованы – «отпущены в свою землю», которая как раз находилась в районе р. Чепцы с центром в Нократе (Карино). Поэтому, в духовной грамоте Ивана III за 1504 г. появилась запись: «…Да сыну же своему Василию даю Вяцскую землю всю, городи и волости, и со всем, что к ней потягло, и с арскими князми, как было при мне…» [Духовные: 1950. С. 337]. Получается, что эта группа Арских князей в 1489 г. вошла в состав Московского великого княжества. Но надо иметь в виду, что Ка-

занское ханство в разгар событий 1489 г. на Вятской земле находилось под московским протекторатом, поэтому переход данной части Арских князей под московскую руку особых проблем, видимо, не вызвал. Фактически нукратские (каринские) татары после 1489 г. стали служилыми татарами Московского великого княжества. Например, известно их участие в 1499 г. составе московских войск в походе на «Югорскую землю». В жалованной в 7013(1505) г. данной группе грамоте Василия Ивановича Арские князья уже описываются как часть населения «отчины» московского великого князя, выплачивавшей хлыновскому, то есть, вятскому наместнику какой-то налог беличьими шкурами. Но вмешательство московского наместника в дела Арских князей и их людей было весьма ограниченным – административные лица наместника – его тиуны и доводчики к этим князьям и их крестьянам «не въезжают, ни по что, не емлют у них ничего». А судить князей мог только сам наместник, причем в присутствии их самих и «добрых людей земских». Все владения Арских князей держались на основании жалования московского государя.

Таким образом, Арские князья, сосредоточенные в бывшем северном форпосте Арской даруги Казанского ханства, войдя с конца XV в. в состав Московского великого княжества, ограничивались вначале выплатой в Московскую казну собранного с подвластного населения ясака шкурами (вначале, прежде всего, видимо белок). В остальном подчиненное им население – а это все «черное» население бассейна р. Чепцы – полностью контролировалось ими самими. Когда случались судебные тяжбы с местными жителями разной этнической принадлежности с участием подчиненного Арским князьям населения (оно было сосредоточено преимущественно в Нократе/Карино), в суде обязательно присутствовала татарская знать, видимо, для защиты интересов своих людей. Когда Арские князья вели торговые операции, с них местная власть взимала специальную пошлину – тамгу, ибо в ходе торгов участвовал «пятинщик» («пятно» и есть тамга).

Из жалованных грамот за 1522–1546 гг. видно, что Арские князья из бывшей Вятской земли и их люди были постепенно втянуты в общие для жителей Слободского и его уезда «потуги», «разрубы всякие тяглые», поставки «наместничьих кормов», то есть шел процесс их превращения в реальных вятчан. Тем не менее, сами Арские князья еще продолжали иметь особый статус, что хорошо видно из их жалованных грамот 1540–1550-х гг. Среди их прав было разрешение приводить к себе черное крестьянское население из «казанских мест». В документах подчеркивается, что Арским князьям дозволялось по старинному порядку «вотяков ведать и доход с них имать … как они ими владели наперед сего». За это хлыновский наместник взимал ясак также куницами. По жалованным

грамотам 1548 и 1556 гг. видно, что Арские князья уже владели поместьями, выданными им за службу и в этих поместьях работали их крестьяне.

Есть основание полагать, что данная группа татарских князей своими привилегиями пользовалась до 1588 г. [Исхаков: 2010. С. 89].

Вторая ветвь Арских князей пребывала на территории Казанского ханства, явно имея в XVI в. определенные связи со своими сородичами, находившимися на территории Вятской земли. К сожалению, информации о казанско-ханской группе у нас не так много. Но все-же из русских источников мы можем почерпнуть о них некоторые сведения. В частности, в 1496 г. в русских летописях есть такое сообщение: «… царь Мамук … прииде подъ Арский городок. Арские же князья града своего не здаша, но бишася съ ними крепко…» [ПСРЛ. Т. 12: 2000. С. 243]. Далее, в 1531 г., когда велись переговоры казанских послов от имени всей «земли казанской» в Москве о даче Шах-Али на казанский престол, москвичи должны были послать по пути в Казань из Василь-городка «в Казань отъ себя грамоту, да и къ Черемисе къ горной и луговой и къ Арским князем…» [ПСРЛ. Т. 12: 2000. С. 56].

В дальнейшем Арские князья из Казанского ханства в источниках появляются в ходе завоевания московскими войсками Казанского ханства. Например, по 1552 г. в Патриаршей (Никоновской) летописи упоминаются Богдан, Явуш (Евуш), «Арские князья» [ПСРЛ. Т. 13: 2000. С. 176, 202]. Из нее же мы узнаем, что князь Явуш (Евуш) пришел на окруживших в 1552 г. Казань русских вместе с князем Япанчой для того, чтобы «пакость сътворить» находившимся там «царьским полкам», причем они оба вышли «из острогу отъ Арска» [Там же: 2000. С. 207]. Упоминавшийся тут князь Япанча также был одним из Арских князей. Это вытекает из «Разрядной книги 1475–1605 гг.», ибо там сказано: «месяца августа в 30 день… послал государь воевод своих на Арское поле против Арских князей Япанчи-князя и Еуша князя…» [Разрядная книга. Т. 1. Ч. 3.: 1978. С. 424].

В итоге выясняется – в Казанском ханстве в середине XVI в. жили по меньшей мере трое Арских князей (Чапкун, Богдан и Явуш), и еще племянник князя Чапкуна Шунак мурза [ПСРЛ. Т. 13: 2000. С. 202]. На самом деле представителей этой казанской группы Арских князей было больше. Так, в 1541 г. известно о существовании у Япанчи брата по имени Шаболат [Там же: С. 100]. Далее, согласно «Казанской истории» («Казанскому летописцу»), при взятии Арской крепости русскими войсками в ходе завоевания Казанского ханства, среди попавших москвичам в плен насчитывалась «князей Арских 12» [ПСРЛ. Т. 19: 2000. С. 127]. Следует также отметить одну фигуру из этого ханства, которую можно, как думается, также причислить к числу представителей Арских князей. Речь идет о представителе дипломатической миссии в Москву за июнь 1516 г., просившей после

смерти хана Мухаммет-Амина на казанский престол его брата Абдыл-Латифа – он обозначен в летописном известии как «земской князь Шаисуп» [ПСРЛ. Т. 13: 2000. С. 25]. Более чем вероятно, что это был присутствующий в одной из генеалогий Арского князя сын Сейтяк-бека (1493–1553) по имени «Шагайб бик» [Әхмәтҗанов: 1995. Б. 13]. Следует обратить внимание и на то, что в генеалогиях потомков Кара-бека из Нократа (Карино), записанных не позже XVIII в., есть приписка, указывающая на факт проживания правнука Кара-бека по имени Хусаин в д. Шабулат «Арской округи». Скорее всего, он туда переселился из Нократа, и это произошло в первой половине XVI в. [Исхаков: 2010. С. 115–116], что наталкивает на поиск этой личности в составе знатных татар из Казанского ханства того времени. Укажем в этой связи, что в составе казанских дипломатов, в 1540 г. находившихся в Москве, присутствовал Усеин-князь [ПСРЛ. Т. 13: 2000. С. 129–130]; учитывая значимость для Казанского ханства владетельных Арских князей, вполне возможно, бывший тем самым Хусеин-беком из родословных.

Таким образом, между указанными двумя группами Арских князей – нукратской и казанской, непроходимых граней не было. Ситуация менялась только тогда, когда между Казанским ханством и Московским великим княжеством возникали острые противоречия [Исхаков: 2010. С. 122–126].

О происхождении и клановой принадлежности Арских князей

Несмотря на то, что время от времени в трудах, вышедших в Республике Удмуртия, можно прочитать высказывания о том, что Арские князья якобы были из удмуртской знати, позже правда тюркизированной [История Удмуртии: 2004. С. 34–35], на деле это совершенно не так. Чтобы разобраться в этом вопросе нам следует обратиться к историческим материалам, способным пролить свет на этническую историю группы Арских князей, согласно их генеалогиям восходящим к Бачман-султану – фигуре вполне исторической. Такой подход продуктивен потому, что в итоге мы можем достаточно полно определить не только этнические истоки и клановую принадлежность данного сообщества, но и установить регионы проживания предков Арских князей до их появления на территории Казанского (точнее, Иске-Казанского/Булгарского) княжества. Большим источниковым потенциалом для наших изысканий в этом направлении обладают генеалогические сведения, сохранившиеся у потомков Арских князей, а также исторические предания татар и башкир. С них и начнем.

К двум версиям родословных Кара-бека имеются следующие весьма интересные добавления, явно отражающие исторические предания нукратских татар:

Таблица 1

Исторические предания рода Кара-бека[1]

I версия (из фонда Р. Фахретдина)	II версия. (из материалов С. Вахиди)
«Ул олуг Сократ хаким нәселе. Әүвәл Сократ хәким, Искәндәр шаһ берлә мәңү сувы эстәгәндә бергә имеш. Олуг бабамыз Гыйффәт солтан, аның углы Габдулгазиз солтан, аның углы Әлвәр солтан, аның углы Бирде солтан, аның углы Габдерахман солтан, аның углы Бажтан [Бачман] солтан Рум вилайәтеннән килеп Йаекга, Сакмар тамагында күп рузгар иткәннәр.* Бажтан солтанның углы Балым бик, аның углы Калдар бик, аның углы Кукчә тархан, икенчесе Ханбар бик. Аның өч углы бар иде: берсе Нар бик, икенче Ишем солтан, өченче Кара бик. Килеп Өчпүләдә йорот иткәннәр. Ул Кара бик аталарына үңгесе тартып** китеп, Калталы Иван – Карт Иванга, сар Иван Василийга килеп, баш салып, андин соң ул олуг бабамыз Кара биккә падишаһимиз… йарлыкаган Нократ йирен биргән...»	«Пачман хан Эрзырум шәһәрендин чыгып, килеп Сакмар сувының тамагында рузгяр кичерде. Пачман хан бабамыз сахиб кыйран Искәндәр Зөлкәрнәйин нәселендәндер. Эрзырум шәһәрендән бахурфи (?) бар вакытта чыгып рабыйге мәскүнең*** җанүбе шаркыя килеп, Сакмар сувының тамагында кальгә ясап, хан улып торды, кинә аның углы Балым солтан Ык суы буенда мәкам тотты****. Ык сувының ике яклап [,] Зәй сувы буеның ике яклап, аяк бәйләп торды. Пачман хан – Балым солтан – Калдар бик – Канбар бик – Кара бик кенәз…»

Примечания:

** Рузгар иткәннәр – тормыш иткәннәр.*
*** Үнгесе тартып – обидевшись.*
**** Рабыйге мәскү – место проживания в весеннее время.*
***** Мәкам тоту – иметь место проживания, владеть территорий.*

Из приведенных исторических преданий, отражающих достаточно ранний период истории предков Арских князей, вытекают несколько смысловых заключений:

1. Предки Кара-бека объявляются восходящими к «роду Сократ хакима», пребывавшего вместе с «шахом Искандером». В некоторых версиях Арские князья показаны как происходившие непосредственно

[1] Тексты и примечания к ним взяты из работы М.И. Ахметзянова [Әхмәтҗанов: 1995: ББ. 12, 22]. Перевод некоторых примечаний на русский язык скорректирован.

от «Искандера Зулькарнайна», то есть, Александра Македонского. А «Сократ хаким» тут, это древнегреческий философ Сократ, в восточной традиции считавшийся наставником Александра Македонского.

2. Бачман (Бажтан, Пачман) хан или султан указывается как переселенец из «Румского вилайета», конкретно – из «города Эрзрума».
3. После названного переселения он оказался в районе р. Яика – на устье р. Сакмар, где им была построена крепость (кальгә). Там Бачман и стал ханом.
4. Сын хана Бачмана – Балым-султан, имел пребывание в бассейне рек Ик и Зая, где он «держал владение». А вот сын последнего, Калдар бек, и его сыновья (Кукча-тархан и Ханбар-бек), жили в бассейне р. Ак Идили, в местности «Өчпүлә». Нами было установлено, что последний топоним существует до сих пор в бассейне р. Агидели (Белой) в Дюртюлинском районе Республики Башкортостан [Исхаков: 1998. С. 41].

Легендарные сведения о Бачман (Басман)-хане в XVIII в. из уст башкирского старшины К. Мулакаева записал П.И. Рычков. Согласно этому старшине, опиравшемуся в своем рассказе на некую «татарскую историю», то есть, на письменный текст, «ногайский хан» Басман обитал вначале в «Малой Татарии», по мнению рассказчика, находившейся «близ Крыма», но затем в результате «великого морового поветрия» оттуда со своими людьми (их насчитывалось 17 тыс. кибиток, а это примерно 80–100 тыс. чел.) «перешел к реке Яику, и близ Сакмарского устья на горе, на расстояние от Оренбурга шесть верст … построил город, именовал [его] Актюба». Далее в этом историческом предании сообщается о том, что указанный хан со своим народом кочевал по р. Яику и прилегающим землям, зимой «переходя Уральские горы» и доходя до рек Белой и Демы. Сообщив о том, что этот хан был убит, П.И. Рычков указывает, что он был похоронен на территории Оренбурга с таким примечанием: «…Над могилой того хана построено было каменное кладбище (надо полагать мавзолей/дюрбе – Д.И.), кое еще доныне при Нагорном бастионе знатно, и при застроении Оренбурга немалая часть того кладбища в целости была, и разные камни с арабскими надписями (выделено нами – Д.И.) найдены» [Рычков: 1896. С. 69].

Как видим, в приведенных выше исторических преданиях есть определенное сходство, видимо, не случайное. В этой же связи стоит напомнить, что по татарскому историческому сочинению конца XVII в. «Дефтер-и Чингиз-наме», содержащем и легендарные данные, в разделе «О местах и городах», повествующем о всяких тюрко-татарских юртах

(как реальных, так и легендарных), есть такой пассаж: «Ак Тубэ-юрт Бачман-хана» [Дәфтәре: 2000. Б. 67]. Наконец, фигура хана Бачмана появляется в тюрко-башкирском эпосе «Туляк и Сусылу»: «…Бачман хан берлә Чачдар хан дигән ханлар бар ирмеш. Әүүәл заманнар Җайык сулаган икән. Бачман хан ... бер хан угылы ирде; халкы, нигъмәте, полы күп, йорты киң иде...» (Цитируется по: [Госманов: 1994. Б. 237]).

Так мы получаем достаточно обширную информацию о хане (султане) Бачмане, чей юрт фиксируется в Южном Приуралье – в бассейне р. Яика и в крепости Ак-Тубэ. На самом деле можно установить и клановую, а также этническую принадлежность этой личности, но для перехода к данному сюжету нам придется обратиться к историческим источникам.

В «Джами ат-таварих» Рашид ад-дина в рассказе об общеимперском походе монгольских войск в Восточную Европу в 1230-х гг., сообщается, что когда они осенью 1236 г. дошли до «пределов Булгара» и произошли сражения с «башкирдами», был взят город Великий (Буляр/Биләр), а также покорены «другие области» и «разбиты тамошние войска», в результате вожди булгар Баян и Джику «изъявили покорность», но затем они обратно «возмутились». Тогда Субэдей их покорил заново, а вслед за этим разные группы монгольских войск пошли облавой, при этом Менгу «с левого крыла» двинулся «по берегу моря» (Каспия – Д.И.). Вот тогда то, как отмечает источник, был пленен «один из тамошних эмиров из народа кипчаков, из племени олбурлик» и его звали Бачманом [Рашид ад-Дин. Т. II: 2002. С. 38]. Близкая по смыслу информация содержится и в труде Ата-Мелика Джувейни «Чингисхан: история завоевателя мира», где по ходу описания вышеуказанного похода, говорится: «…одному из вождей поверженных кипчаков, человеку по имени Бачман, удалось уйти (вначале – Д.И.) от преследования». Но потом группа во главе с Бачманом все-же была пленена: «…монголы [тогда] захватили в плен их жен и детей, а также забрали множество ценной добычи» [Джувейни: 2004. С.44]. Получается, что монголами была пленена вся группировка Бачмана. Несмотря на то, что описанные события переданы вполне реалистично, ситуация с войной между отрядами монголов и кыпчаков в 1236 г. была более сложной, о чем мы можем узнать из китайской хроники «Юань ши». Согласно этому источнику, кааном Угедеем было приказано «Бату пойти в Западный поход (речь идет о периоде с 21 января 1235 по 8 февраля 1236 г. – Д.И.) на Бачмана». При этом верховный правитель Монгольской империи сообщил: «[Мы] услышали, что Бачман имеет ловкость и отвагу. Субэтай тоже имеет ловкость и отвагу, поэтому сможет победить его». Он «приказал»

[Субэтаю] быть в авангарде и сразиться с Бачманом ... после чего были захвачены жены и дети Бачмана ...». Кончилось все тем, что Бачман был схвачен и в 1236 г. казнен [Юань ши: 2004. С. 470, 503].

Итак, клан Бачман султана (хана), в некоторых источниках именуемого эмиром, назывался илбари/ольбурлик/алпар/албыр/албарлы. Одновременно это племя входило в состав общности кыпчаков. Каких? Ответ на этот вопрос дается в знаменитом труде Джуджани «Табакат-и-Насыйри», в ходе рассказа о сыне хорезмшаха Арзали, женатом на дочери «Улуг хана» Азама, указавшем, что лица, имевшие отношение к данному знатному вождю, были «важными персонами из рода племени Ильбари, носили титул хана, имели многочисленный клан зависимых». Наконец Джуджани про указанного выше «Улуг хана» Азама заявляет: «... он [являлся] ханом Ильбари и шахом йемека» [Juzjani. Vol. II: 1970. PP. 791, 1205]. Короче, Бачман хан (султан) оказывается знатной личностью – предводителем племени албыр/олбурлик (в русских летописях – «ольбер») из восточных кыпчаков, точное определение которых будет кимаки (йемеки). И эта группировка ожесточенно сражалась с наступавшими монгольскими войсками в 1235/1236 гг. совершенно не случайно – она оказалась на пути двигавшихся на запад имперских войск и скорее всего находилась в союзных отношениях с Волжской Булгарией, прикрывая из-за своего местонахождения в районе р. Яика ее юго-восточные рубежи. И названные восточные кыпчаки из кимаков – потомков населения Кимакского каганата, имевшие скорее всего и другие племена, создавали большие трудности на пути продвижения монголов на запад. Не случайно сунский эмиссар Ц’енг Та-я, посетивший двор Угедея весной-летом 1234 г., указал, что тогда среди монгольской верхушки чувствовался «страх от того, что бесконтрольный огонь мог перекинуться в степь, если остающиеся угольки кыпчакского сопротивления не будут погашены» (цитируется по: [Олсен: 2003. С. 134]). Этот факт свидетельствует о значительности сил восточных кыпчаков из кимаков, занимавших территорию степной зоны к западу от р. Волги и фактически до Алтая.

Есть основания думать, что после того, как восточные кыпчаки, в том числе и племя албыр/олбурлик, были покорены монгольскими войсками, они постепенно оказались «вписаны» в числе других тюркских кланов в структуру формирующегося «народа» Золотой Орды. Если бы этого не произошло, мы бы не обнаружили в списке беков, якобы лично одаренных Чингисханом, как это гласит «Дефтер-и Чингиз-наме», владениями, народом и племенными атрибутами, такой этнически не конкретизированный в источнике группы, как сообщество во главе с внуком хана

Бачмана Калдар-беком б. Балын-беком [Дәфтәре: 2000. Б. 20]. Несмотря на неопределенность этнической принадлежности этой группировки (в источнике есть другой клан кыпчак), она на деле являлась кимакским племенем, поэтому, когда Джуджани при перечислении покоренных Бату кланов, наряду с группами «кыпчак», «канглы» и «йемек» называет также и племя «илбари» [Juzjani. Vol. II: 1970. P. 1169]. Но несмотря на всю «вписанность» в Золотой Орде этого племени в состав ордынских племен, смутное осознание их отличности от первоначальных собственно монгольских кланов, то есть «подлинных» монголов, в Улусе Джучи видимо сохранялось. Во всяком случае, в одной из версий «Дефтер-и Чингиз-наме», сохранившемся к сожалению только в русском переводе, в ходе перечисления клановых вождей и 9 основных «родов», пришедших по зову Чингисхана и образовавших «один народ», группа во главе с Калдар-беком в их число не включается. Более того, через рассказ о том, что Калдар-бий б. Балын-бий был изготовителем «первой телеги», а сами «подлинные» монголы этого не умели делать, в неявной форме фиксируется культурная отличительность группировки Калдар-бия [История Чингиз хана и Тамерлана: 1907. С. 133–134]. Намеки на первоначальное плохое положение покоренного личного племени Бачмана есть в дастане «Туляк и Сусылу», где фигурирует «Албыр бай», иногда называемый отцом героя эпоса Туляка, квалифицируемый как «йолкыш» Албыр, то есть «нищий» Албыр. Но согласно дастану, породнившись с «падишахом» периев Чачдар-ханом (явно намек на золотоордынского правителя), «сын» Албыра Туляк выправляет свое социальное положение [Исхаков: 2011. С. 125]. В реальности с течением времени племя албыр и его предводители в социальной структуре Золотой Орды заняли, как это вытекает из источников, достойное место.

Осталось уточнить два вопроса:

а) о титуле Бачмана и его потомков;

б) о возможности существования связей группы во главе с Бачманом с «Румским вилайетом».

По генеалогическим данным и историческим преданиям применительно к Бачману наблюдается традиция использования титулов «хан» и «султан», что нарушает золотоордынскую традицию, ибо в Улусе Джучи так именоваться могли только Чингисиды. Далее, в нисходящих генеалогических звеньях после Бачмана за одним-двумя исключением присутствует только титул «бий/бек». Но в письменных источниках Бачман именуется «эмиром» (Рашид ал-Дин), «вождем» (Джувейни), «владетелем страны», «главарем» (Юань ши). Взаимная связь между этими понятиями может быть установлена через призму контактов восточных

кыпчаков (кимаков) с государством Хорезмшахов, где особо отличившимся командующим десятитысячным контингентом, известным как «малик», присваивался титул хана. А так как во-многих случаях такие воинские подразделения были племенными, «ханом» оказывался глава/предводитель конкретного клана (подробнее об этом см.: [Исхаков: 2018. С. 84–85]). А вот титул «султан» в генеалогических звеньях рода Бачмана скорее всего появился уже после XIII в. как отражение золотоордынских политических реалий, когда надо было показать знатность предков данной группы. В конечном счете, Бачман мог иметь титул как хана, так и султана, но последнее больше надо понимать в контексте уже Золотой Орды.

Что касается присутствия в генеалогиях Кара-бека фигур «Сократ ханима» и «Искандера Зулькарнайна», то в них можно было бы видеть проявление мифологических образов, характерных для тюрко-татарского населения Волго-Уральского региона (см., например, «Таварих-наме-и Булгар» Ялчыгола). Тогда отпадает и необходимость искать связи клана Бачман-хана с «Румским вилайетом». Но мы в недавней своей работе предложили другое решение этого вопроса, и оно вытекает из глубоких связей восточных кыпчаков из кимаков, в том числе и клана албыр, с государством Хорезмшахов. Дело в том, что хорезмшах Кут ад-Дин Мухаммад после крупной победы над кара-китаями (киданями) в сентябре 1210 г., принял лакаб Искандер-и Сани («Второго Искандера») и наубу Зу-л-Карнайн («Двурогий»). Из-за того, что знатные восточные кыпчаки породнились с родом хорезмшахов (сюда надо обязательно включать и племя албыр), вовсе не исключено появление у рода Бачман-хана в генеалогических записях вот такого своеобразного проявления их «родства» с Александром Македонским/Искандером Зу-л-Карнайном как переосмысление генеалогических связей с хорезмшахами.

В целом Бачман скорее являлся «локальным» ханом, что и отразил Рашид ад-Дин, назвав его «эмиром» – применительно к реалиям XIII–XV вв. на золотоордынском политическом пространстве обозначавшем княжеский титул бек/бий. То, что положение потомков Бачман-хана в Золотой Орде изменилось, отчетливо видно по тому, что его сын Балын практически полностью маркируется уже как «бек», хотя его титул султан еще не был забыт. Но это не исключает некоторых более поздних случаев всплывания в генеалогиях потомков Бачман-хана определения «султан», однако, скорее в связке – раз предок был «ханом», то потомки могут быть «султанами». То есть это уже результат переосмысления золотоордынской политической действительности.

О времени появления предков Кара-бека в Волго-Уральском регионе

В принципе, легендарные данные позволяют говорить о том, что потомки Бачмана и его племя албыр находились в бассейне р. Яика с домонгольского времени, то есть были в числе южно-приуральских кыпчаков. Но генеалогии, указывающие на возможное перемещение народа Бачман-хана на территорию поблизости от Крыма, свидетельствуют о миграции клана албыр, не исключено, в ходе монгольских завоеваний 1230-х гг., но скорее в ходе продвижения в центральные ареалы Золотой Орды хана Тохтамыша с востока в западном направлении. Но это однако не привело к окончательному закреплению данного племени там. Кроме легендарных данных на этот счет имеется и один важный для нас исторический источник – это «Кара таварих» Утемиша-хаджи (конец XVI – начало XVII вв.). Там в ходе рассказа о сражении войск хана Улу-Мухаммеда с войсками хана Борака говорится о находившемся среди знатных татар из окружения Улу-Мухаммеда кыпчакского бека Айас-бека, за победу над ханом Бораком получившем должность «даруги Сарайчика», причем представители этого клана свою позицию сохраняли и позже [Утемиш-хаджи: 2017. С. 78]. На деле эти кыпчаки могли владеть данной территорией или прилегающими землями и раньше. В частности, 4 клана – «эли барын, аргун, кыпчак и ширин» являлись «давними, со времен предков» владениями Тохтамыша и его отца Туй-ходжи [Там же: 55, 115]. Также надо принять во внимание нахождение «юрта» Туй-ходжи (он был из рода Тука-Тимура б. Джучи) в районе Мангышлака, входившего в состав подчиненных хану Урусу территорий (владение левого крыла Золотой Орды). Но позже Тука-Тимуридам подчинялся и вилайет Хаджи-Тархан. Короче, клан албыр, воспринимавшийся как кыпчакское племя, мог находиться там же, где раньше был «юрт» Бачман-хана – в бассейне р. Яика и прилегающих землях, что однако не означает его постоянного там пребывания. Например, мы точно не знаем, как эта группа кочевала. Есть вероятность того, что временами (например, летом) она оказывалась на территории Булгарского вилайета. В частности, кроме легендарных данных о нахождении «народа» Бачман-хана в Южном Приуралье (бассейны Ика, Зая, Белой, Демы и т.д.), есть еще заслуживающие внимания топонимы – название Балымерского городища (Балым/Балын + окончание ир~ер) в районе Болгарского городища, а также «города» Буламера, где был захоронен легендарный «царь Балынгозя», что дает тот же смысл (Балын/Балым + ер или ходжа), рядом с Билярским городищем (детальнее об этом см.: [Исхаков: 2018. С. 34–35]). Фактически, как думается, в обоих случаях подразумевается сын Бачман-хана Балын-бек. А вот

сын последнего – Ханбар-бек скорее всего фигурирует в наименовании р. Камбарки. Есть и другие топонимические соответствия с генеалогическими именами в Среднем Поволжье.

Возникает вопрос: когда же все-таки клан кыпчак – бывшее племя албыр – проникло в Казанское ханство? Однозначно ответить на этот вопрос из-за сказанного выше затруднительно. Но все-же более вероятно, что вглубь будущего Казанского ханства эта группа зашла вместе с ханом Улу-Мухаммедом, который из-за того, что приходился племянником хану Тохтамышу, в качестве личных кланов *(каучин)* владел теми же четырьмя племенами (ширин, барын, аргын, кыпчак). Однако, клан кыпчак частично мог остаться и на южных рубежах Казанского ханства, продолжая вести кочевой образ жизни, в необходимых случаях (военные походы, оборонительные сражения) собираясь во главе со своим беком, сидевшем в г. Арске и бывшем одним из карача-беков государства, как отдельное племенное воинское подразделение. О том, что дело обстояло именно так, свидетельствует наличие даже в XVIII в. по Ногайской дороге Уфимского уезда «Бушман-Кипчакской» волости (население считалось как «башкирским», так и «татарским»; сейчас они татары) [Исхаков: 2018. С. 92].

Наконец, о времени появления Арских князей в Нократе (Карино) косвенно свидетельствует одна дата из не сохранившейся старинной генеалогии, где рядом с именем Мирсаита, внука Кара-бека, стояла да та – 867 г.х./1462 – 1463 гг., в которой, возможно, надо видеть дату основания Нократа (Карино) [Исхаков: 2010. С. 39–40], то есть этому событию в этом году исполняется 560 лет! Следовательно, к этому времени предки Арских князей уже находились на северных границах Казанского ханства, что говорит об их приходе в центральные районы этого государства еще раньше.

Теперь нам необходимо обратиться к вопросу о формировании группы нукратских (чепецких) татар в целом. И тут без рассмотрения проблемы этнической принадлежности крестьян, находившихся в подчинении у Арских князей, обойтись невозможно. Ключевым аспектом данной проблемы является вопрос о бесермянах, ставших вторым этническим компонентом нукратских татар.

Нукратские татары и бесермяне: слагаемые этнического становления чепецких татар

Вначале надо уточнить, что татарская часть предков нукратских (чепецких) татар, конечно, состояла не только из князей и мурз, имелись и рядовые служилые татары, достаточно ясно обнаруживаемые при изучении актовых материалов, связанных с Арскими князьями (этот вопрос

нами уже был рассмотрен ранее – см.: [Исхаков: 2010. С. 57–58]). Еще более ясно это предстает из «Казанской истории», когда по ходу захвата в 1552 г. русскими войсками крепости Арска среди попавших в плен 12 Арских князей, 7 черемисских воевод названы и 300 «лутчих земских людей» из сотников и старейшин, а далее отмечается, что всего было захвачено 5000 человек [ПСРЛ. Т. 19: 2000. С. 127]. В некоторых редакциях этого источника последняя цифра доводится до 15 000 человек [Исхаков: 2010. С. 113]. Так что, раз речь идет о сотниках и значительном числе оборонявших Арск военных сил, скорее всего тут надо подразумевать рядовых «арских» татар – казаков, которые, кстати, могли прибыть и из степных ареалов, где оставались сородичи из клана кыпчак.

Но как на территории Арской даруги Казанского ханства, так и на территории бассейна р. Чепцы, имелась еще одна тюркская группа, входившая в крестьянское сословие и позже ставшая этническим компонентом нукратских (чепецких) татар. Речь идет о так называемых «ясачных чувашах», живших в период Казанского ханства и позже в населенных пунктах Арской даруги и известных по русским летописным материалам как «Чаваша/Чуваша Арьская» (1551 г.) [ПСРЛ. Т. 13: 2000. С. 166]. Применительно к районам центральной части Казанского ханства, несмотря на некоторые дискуссии, этих «ясачных чувашей» (тут термин «чюваш/чуваш/чаваш» происходит от тюркского ua – «земледелец, пахарь, крестьянин) большнство историков признало как сильно трансформированных потомков булгар – основного крестьянского населения Булгарского вилайета Золотой Орды, в русских летописях применительно к XIV в. именовавшихся «бесермянами» (от «мусульман») [Исхаков: 1998]. Но по отношению к чепецко-нукратской части этого же крестьянского населения имелись некоторые особенности их формирования.

На основе жалованных грамот Арских князей первой половины XVI в. можно увидеть, что сидевшие в Нократе (Карино) татарские князья, ставшие к тому времени уже и помещиками, владевшими поместьями, приглашали из более южных районов, входивших в состав Казанского ханства, тяглое, крестьянское население из «чувашей», а также из «вотяков» – в данном случае южных удмуртов (см., например, жалованную грамоту Ивана IV за 1542 г. [Исхаков: 2010. С. 154–146]). В итоге в Нократе (Карино) и в соседних с ним селениях возникло крестьянское население, «чувашская» часть которого явно исповедовало ислам. К началу XVII в. удмуртская часть крестьян Арских князей в Нократе (Карино) уже была в основном растворена в среде мусульманской части людей татарской знати, но в ряде случаев не полностью, продолжая разговаривать на удмуртском языке. Социальные различия между крестьянами, к нача-

лу XVII в. именовавшимися в бассейне р. Чепцы «бесермянами», и потомками Арских князей, сохранялись и позже. Скажем, в самом Нократе (Карино), имевшем сложную планировочную структуру, в XVIII – XIX вв. было деление на «Би як» (то есть, «Княжескую сторону») и «Бичорман як» («Бесермянскую сторону») [Исхаков: 1978; 2010]. Эти этносоциальные различия действительно бытовали длительное время. Так, в 1839 г. Ф.Т. Корнилов, лично побывавший в с. Нократе (Карино), писал: «…татары считают бесермян как бы ниже себя и как бы презирают: берут от них жен, но своих дочерей в замуж не отдают» (цитируется по [Исхаков: 2010. С. 69]. Но, тем не менее, бесермяне (возможно, не все) были единоверцами с потомками Арских князей – татар: к 1744 г. мы имеем первое ясное свидетельство об их исповедании ислама [РГАДА. Ф. 248. Ед. хр. 803. Л. 181]. Постепенно часть бесермян, скорее всего те, кто были мусульманами, наряду с нукратскими татарами оказались приписаны к Адмиралтейству (по III ревизии это 930 человек из общей численности в 2142 бесермянина), то есть они стали служилым населением и в социальном отношении уравнялись с нукратско-каринскими татарами.

В итоге произошло постепенное этническое сближение татар и бесермян, а к началу XVIII в. сложились и предпосылки их полного слияния. Но между 1725–1762 гг. возникло одно очень существенное препятствие, помешавшее завершению процесса этнической консолидации этих двух групп – в ходе массовой христианизации удмуртов часть (около половины) бесермян была крещена и в дальнейшем эта христианизированная группа выпала из орбиты сближения с татарами и сформировалась в самостоятельную этническую группу, близкую к удмуртам (она удмуртоязычна, но язык бесермян достаточно специфичен).

Сохранились некоторые наблюдения относительно татарско-бесермянских связей в первой половине XIX в. Священник Сатрапинский, долгое время окормлявший один из удмуртско-бесермянских приходов, писал: «По ведомству духовному они (бесермяне – Д.И.) пишутся новокрещеными из бесермян, в волостных же списках ближайшие и поныне их родственники им некрещеные пишутся татара…, сами же они и поныне именуют себя бесермянами». В другом случае известному этностатистику П. Кеппену из Вятской губернии его корреспондент в 1849 г. написал: «Ныне некоторые из бесермян, проживающих вблизи от татар, говорят по-татарски, другие, живя между вотяками, держатся вотского наречия… Образ жизни больше похож на татарский, нежели на вотский» (примеры взяты из [Исхаков: 2010. С. 71]). Даже в 1920-х гг. часть бесермян, исповедовавших ислам, еще не считала себя татарами. Например, по переписи 1926 г. их в Слободском уезде было 801 человек, (родной

язык–татарский). Но в Глазовском уезде (он затем вошел в Удмуртскую Республику) бывшие бесермяне, говорившие на татарском языке, по этой же переписи отнесли себя к татарам (их было 3 тыс. человек). А вот удмуртоязычная часть бесермян (по переписи 1926 г. их начитывалось 9,2 тыс. человек), образовавшая довольно устойчивую этническую группу, так и осталась особой этнической единицей.

В настоящее время татары из бесермян или совсем не помнят о своем происхождении или полагают, что их предки были татарами, но их почему-то именовали бесермянами. Правда, при детальных расспросах (в ходе экспедиций начала 1970-х гг.), можно было еще уточнить, что иные потомки бесермян в составе чепецких татар указывали даже на предков-удмуртов.

В целом чепецкие (нукратские) татары уже к началу XX в. являлись достаточно консолидированной этнографической группой казанских татар. И складывание такой локальной этнокультурной общности татарского народа заняло более 450 лет.

Приложение

Родословная Касимовых

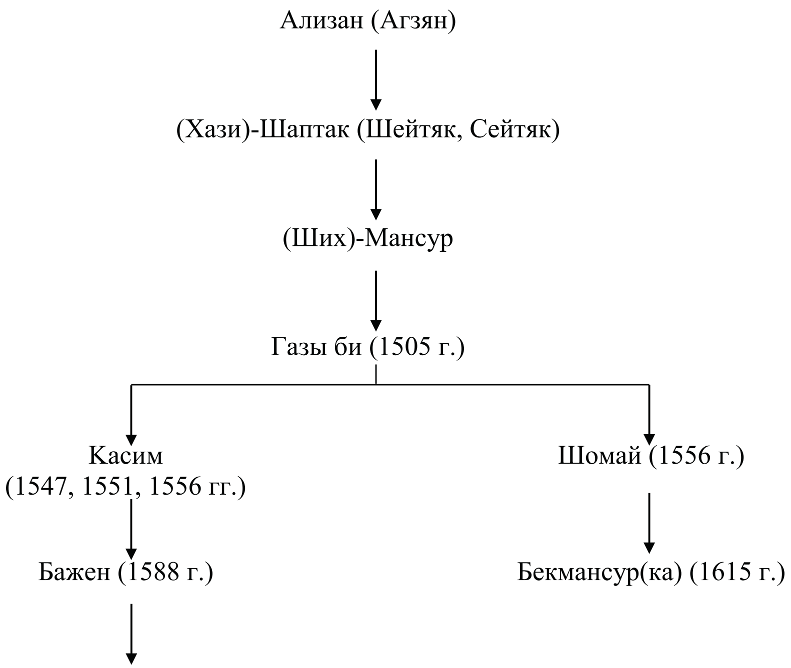

Реконструированная версия родословной Яушевых (вторая половина XVI – середина XVII вв.)*.

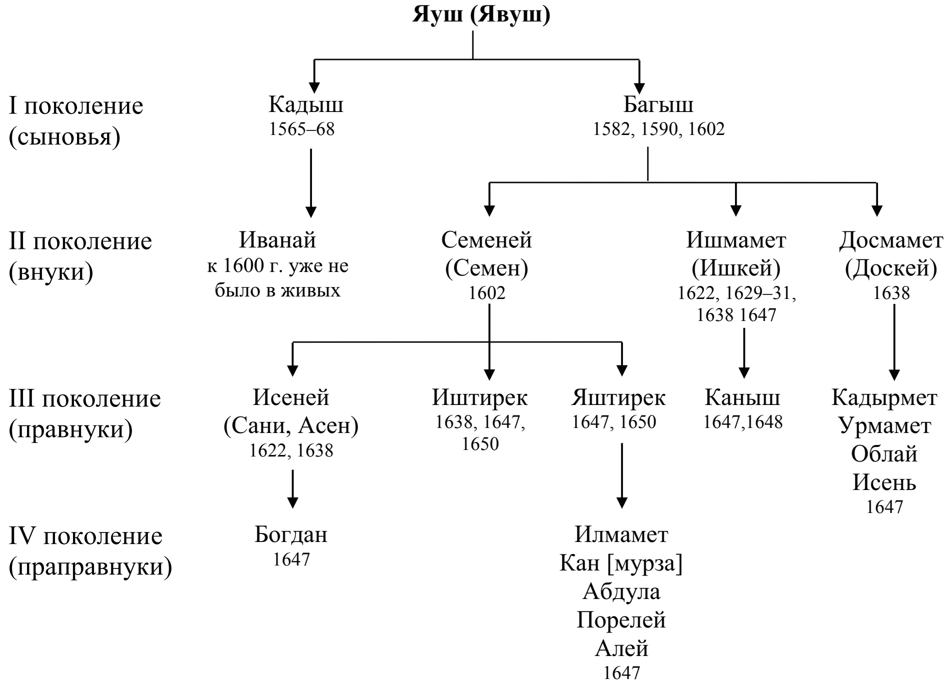

**В таблице приведены даты упоминания потомков князя Яуша (Явуша).*

Яуш бәк шәҗәрәсе варианты

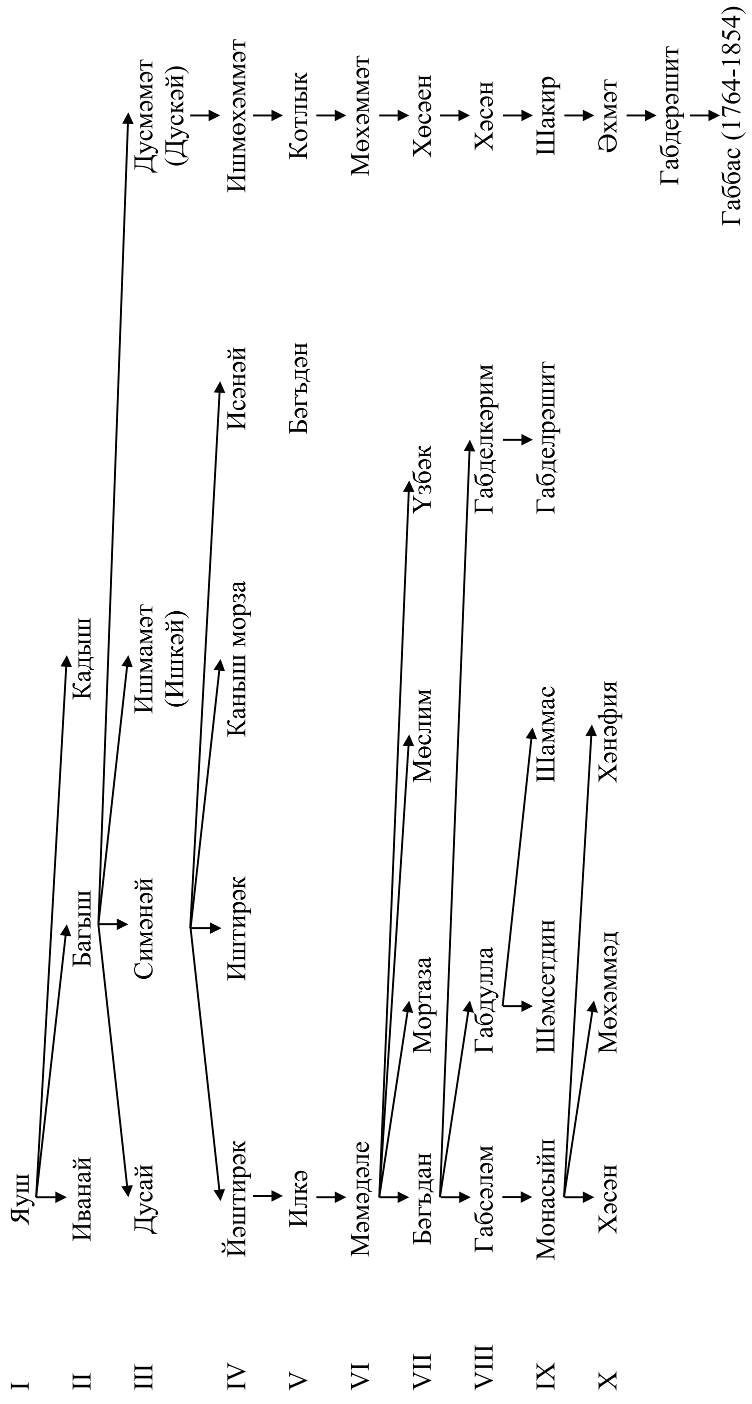

Вариант родословной Кара-бека

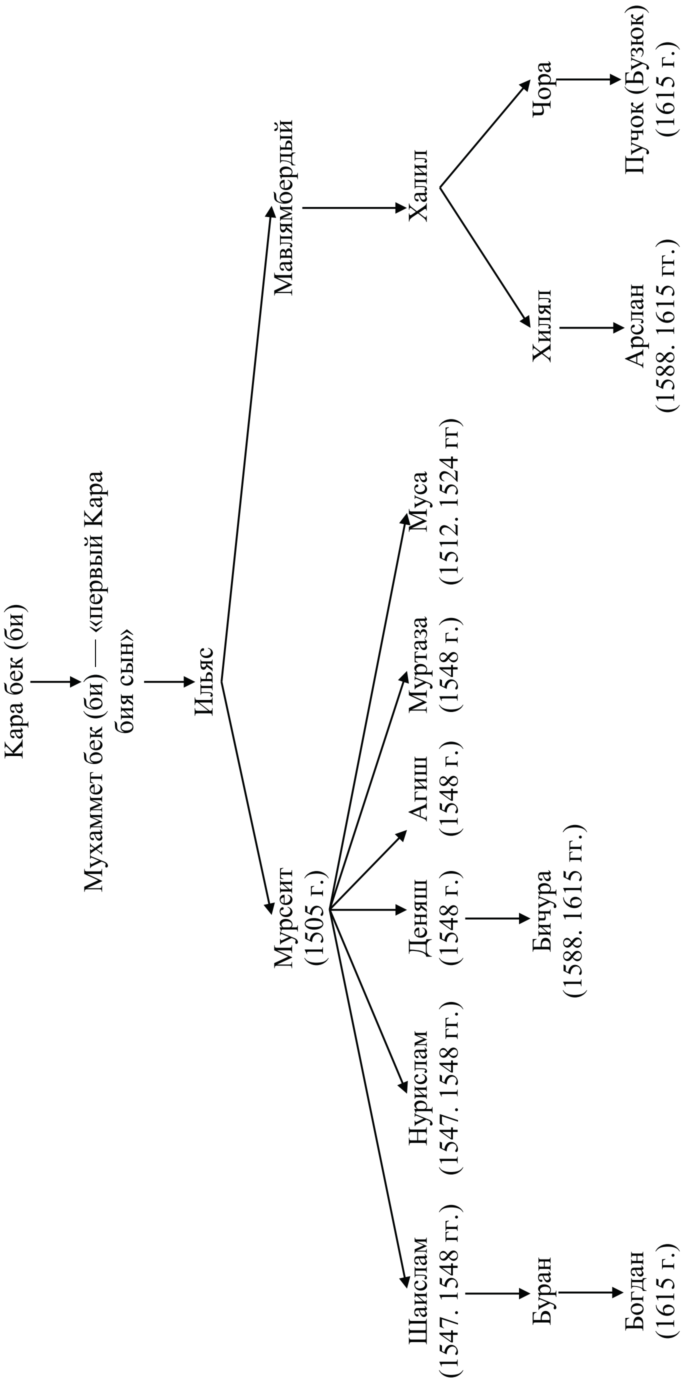

Литература и источники

1. Ахметзянов М.И. Татарские шеджере (Исследование татарских шеджере в источниковедческом и лингвистическом аспектах по спискам XIX–XX вв.). Казань: Татар. кн. изд-во, 1991. – 158 с.
2. Әхмәтҗанов М.И. Татар шәҗәрәләре (Беренче китап). Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 128 б.
3. Әхмәтҗанов М.И. Татар шәҗәрәләре: Т. I / Марсель Әхмәтҗанов. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – 407 б.
4. Госманов М.Г. Каурый каләм эзеннән: археограф язмалары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. – 463 б.
5. Дәфтәре Чыңгыз-намә. Казан: «Иман» нәшрияты, 2000. – 44 б.
6. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. Подг. к печати Л.В. Черепнин. Отв. ред. С.А. Бахрушин. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 589 с.
7. Джувейни Ата-Малик. Чингисхан: история завоевателя мира. М.: Изд. дом «Магистр-пресс». 2004. – 697 с.
8. История Удмуртии: конец XV – начало XX века. [М.В. Гришкина и др.; под. ред. К.И. Куликова]. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН, 2004. – 549 с.
9. История Чингисхана и Тамерлана // Труды Оренбургской УАК. Вып. 19. Оренбург, 1907. С. 117–157.
10. Исхаков Д.М. Патронимия у чепецких татар // Новое в этнографических исследованиях татарского народа. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФ АН СССР, 1978. С. 60–67.
11. Исхаков Д.М. От средневековых татар к татарам нового времени (Этнологический взгляд на историю волго-уральских татар XV–XVII вв.). Научное издание. Казань: Изд-во «Мастер-Лайн», 1998. – 276 с.
12. Исхаков Д.М. Тюрко-татарские государства XV–XVI вв. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 142 с.
13. Исхаков Д.М. Арские князья и нукратские татары (Историко-этнографические сведения, генеалогии, клановая принадлежность, место в социально-политической структуре Казанского ханства и Русского государства.). Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – 224 с.
14. Исхаков Д.М. Об отражении некоторых золотоордынских реалий в татарско-башкирском дастане «Туляк и Сусылу» // Золотоордынская цивилизация. Казань: ООО «Фолиант», Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 119–127.
15. Исхаков Д.М. Тюркские исторические предания о кыпчаках (кимаках) Оренбуржья // Степи северной Евразии. Материалы VI международного семинара и VIII международной школы-семинара «Геоэкологические проблемы степных регионов» / Под науч. ред. чл.-корр.

РАН А.А. Чибилева, Оренбург: ИПК ООО «Оренбурггазпромсервис», 2012. С. 162-166.
16. Исхаков Д.М. История рода Яушевых в Средневековый период и кимакская проблема. Воронеж: ООО «Фаворит», 2018. – 116 с.
17. Мухамедова Р.Г. Чепецкие татары (краткий исторический очерк) // Новое в этнографических исследованиях татарского народа. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФ АН СССР, 1978. С. 5–17.
18. Олсен Т.Т. Прелюдия к западным кампаниям: монгольские военные операции в Волго-Уральском регионе. 1217–1237 гг. // Научный Татарстан. 2003. № 3/4. С. 129–139.
19. ПСРЛ Т. 12. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М.: Языки русской культуры, 2000. – 272 с.
20. ПСРЛ. Т. 13. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М.: Языки русской культуры, 2000. – 544 с.
21. ПСРЛ. Т. 19. История о Казанском царстве (Казанский летописец). М.: Языки русской культуры, 2000. – 328 с.
22. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. II. М.: НИЦ «Ладомир», 2002. – 253 с.
23. Рычков П.И. История Оренбургская (1730–1750). Оренбург, 1896. – 95 с.
24. Разрядная книга 1475–1605. Т. I. Ч. 3. М.: Наука, 1978. – 609 с.
25. РГАДА. Ф. 248. Ед. хр. 803.
26. Татары. / Отв. ред. Р.К. Уразманова, С.В. Чешко. М.: Наука. 2001. – 583 с.
27. Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII-XVIII вв. «Сборник летописей», «Дафтар-и Чингиз-наме», «Таварих-и Булгария». Татарские шеджере. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1972. – 222 с.
28. Утемиш-хаджи. Кара-таварих / Серия «Язма мирас» Письменное наследие. Textual Heritage» Вып. 4. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 312 с.
29. Юань ши (Официальная хроника династии Юань) // Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. М.: Изд-во «ВЗОИ», 2004. С. 432–540.
30. [Juzjani] / Tabakat-I Nasiri: A General History of the muhammadian dynasties of Asia, Including Hindustan; from h. 194 (810 a.d.) to a.h. 658 (1260 a.d.) and Irruption the infidele Mugals into Islam… Transl. by Major H.G. Raverty. New Delhi: Oriental Books Reprint Corporation, 1970. Vol. II. – 1296 p.

ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА ФӘННИ МӘКАЛӘЛӘР

НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

А.Г. Галлямова

ГОЛОД И ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЙ ВОПРОС В ТАТАРСКОЙ АССР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1940-х – 1980-х гг.

К окончанию Второй мировой войны сельское хозяйство республики, как и СССР в целом, находилось в упадке и нуждалось в государственной поддержке. Сельские труженики небезосновательно ожидали, что власти ответят благодарностью за их неимоверный труд в невероятно сложных условиях военного времени, в результате которого они оказались в состоянии крайнего обнищания. Резко ослабла материально-техническая база сельскохозяйственного производства. В 1945 г. тракторов в республике было на 20% меньше, чем в 1940 г. Уменьшилось также число автомашин. Произошло значительное снижение поголовья скота, особенно лошадей, оно сократилось в 2 раза. Посевные площади сократились более чем на 1 млн га [История Татарской АССР, Т. 2: 1956. С. 429]. Тем не менее, и на этих значительно сократившихся площадях не удалось собрать весь урожай. По официальным данным на конец октября 1945 г. на полях республики неубранными остались 9669 га зерновых, 16409 га картофеля, 8679 га подсолнечника, 5919 га горчицы, 849 га льна, 4138 га конопли, 246 га сахарной свеклы, 6380 га семенников многолетних трав.

Несмотря на плачевное состояние, в послевоенный период колхозная деревня опять стала основным источником поступления средств и трудовых ресурсов для промышленности. В Татарской республике, как и по всей стране, в первый мирный заготовительный период все обмолоченное зерно сдавалось прямо с тока, минуя склады. Весь урожай, кроме семенного, был изъят. Колхозники остались без хлеба, скот, как общественный, так и личный, – без кормов. Власти заставляли колхозы и совхозы перемолотить солому, пересортировать гуменные отходы и сдать их государству. Однако, несмотря на эти меры, план хлебозаготовок в республике по обязательным поставкам и натуроплаты за работу в МТС был осуществлен на 91%, картофеля – на 65,3%, овощей – на 63,1%. Его выполнили 2100 колхозов из 4212 [ГА РТ. Ф. 15. Оп. 26. Д. 72. Л. 1].

Поезд с продовольствием. Из фондов Бугульминского краеведческого музея.

Страшным испытанием для страны стала жестокая засуха 1946 г., охватившая огромную территорию, куда входила и Татарская республика. Вследствие практически полного отсутствия дождей в весенне-летний период, урожай зерновых в республике составил 3,5 ц. с 1 га, картофеля 43 ц, овощей 73 ц с 1 га. В результате урожая зерна не хватило даже на семена: потребность колхозов в них была обеспечена лишь на 43% [ГА РТ. Ф. Р-5874. Оп. 1, Д. 3431. Л. 1]. Засуха меньших масштабов повторилась в 1948 и 1949 гг.

На пленуме Татарского обкома ВКП(б), проходившем в конце февраля – начале марта 1946 г. было отмечено угрожающее положение в подготовке к весенне-полевым работам, особенно по состоянию рабочих лошадей. За первых 2 месяца 1946 г. пало 3 тыс. животных, 38% – были ниже средней упитанности. В этих условиях крестьянство уповало на поддержку государства, которое, однако, продолжало курс по изыманию средств из села. К весне 1946 г. у крестьян республики было отобрано более 91 тыс. га земли, около 2 тыс. коров и лошадей [ГА РТ. Ф. 15. Оп. 6. Д. 146. Л. 91]. Эти земли и скот оказались в личном пользовании крестьян в годы военного лихолетья, когда государственная система оказалась в положении между жизнью и смертью. В этих условиях идеологический ригоризм был отброшен в отношении крестьянства, ему разрешалось дезавуировать колхозный строй, лишь бы армию кормило.

В первые послевоенные годы оплата трудодня в Татарской АССР снизилась по сравнению с 1940 г. Установленный еще в 1930-е гг. порядок выплаты трудодней приводил к тому, что многие колхозы не могли выдать на них практически ничего. В 1946, 1947 и 1948 гг. почти половина колхозов республики за работу в общественном производстве не выдала ни копейки. В другой половине хозяйств выдача денег была символической – 1 коп. в расчете на 1 трудодень. Незначительным был и основной компонент трудодня – зерно. В 1948 г. почти половина колхозов (2094 из 4255) выдали на 1 трудодень до 300 г, 1080 колхозов – от 300 до 500 г, 766 колхозов – от 500 г до 1 кг [ГА РТ. Ф. Р-5874. Оп. 1. Д. 3851. Л. 108].

Положение колхозников осложнялось тем, что за свой труд они получали оплату в конце года по остаточному принципу. Авансирование практиковалось только с созреванием нового урожая, до которого колхозная семья была обречена на полуголодное существование. Колхозникам не разрешалось выдавать более 15% от объема сданного государству зерна, за нарушение этого закона председателей колхозов отдавали под суд как уголовников [ГА РТ. Ф. Р-118. Оп. 1, Д. 18. Л. 8, 10.].

Создавшееся в аграрной сфере положение вызывало в людях отчаяние. Вернувшийся с фронта уроженец с. Новое Надырово Мазит Аюпов говорил своим землякам: «Скучаю по фронтовому прошлому, на войне было легче, там, по крайней мере, еды хватало» [Новое Надырово: 2010. С. 101]. Послевоенное настроение крестьянства весьма точно отражено в письме жителя Апастовского района ТАССР Н. Соколова, направленного в Верховный Совет СССР. Страхуясь от обвинений в антисоветизме, он пытался призвать к совести власти, обрекавшие людей своим «зверством» «на мучения», которые сделали жизнь крестьянства при советском строе «хуже, чем при империализме» [ГА РТ. Ф. 15. Оп. 30. Д. 1. Л. 35–36].

Говоря о первых послевоенных годах, все очевидцы и свидетели тех времен вспоминают о том, что их не покидало чувство голода. Каждое утро женщины вставали с мыслью, чем сегодня будут кормить семью. Венера Зарипова из с. Новое Надырово вспоминает, что ее мама испытывала настоящее счастье, когда, зайдя в курятник (с этого начиналось каждое ее утро), находила там снесенное яйцо: семья не останется голодной. С одним яйцом женщины умудрялись приготовить болтушку или лепешки, где основным компонентом была травяная мука. Она же рассказывает, как однажды в лесу они с бабушкой наткнулись на целые заросли борщевика. Бабушка тут же сделала знак внучке, чтоб та не выражала громких восторгов по этому поводу, чтобы не набежали бродившие рядом «конкуренты» [Новое Надырово: 2010. С. 101].

Главной едой первых послевоенных лет были лебеда и крапива, борщевик же особенно ценился. Привычной картиной в домах рачительных хозяек была повсюду, где только можно, разложенная для сушки трава – припасы на зиму. Голод сказывался и на поголовье домашнего скота: его почти не осталось, нечем было кормить. Те, у кого все-таки была корова, были вынуждены разбирать соломенные крыши своих домов, чтобы прокормить ее. В результате в дождливые дни с потолков так капало, что приходилось подушки, матрацы складывать в одну стопку и ложиться поверх них. Так их спасали от влаги.

По данным известного исследователя послевоенного голода В.Ф. Зимы Татарстан относился к регионам, где голод среди крестьянства имел по-

всеместный характер [Зима: 1996. С. 275]. Ослабленные полуголодным существованием и тяжелым трудом крестьяне были подвержены массовым заболеваниям. В первые послевоенные годы появилось большое количество больных дистрофией, сыпным тифом и бруцеллезом, асептической ангиной. Так, только в Альметьевском районе в 1947 г. по официальным далеко не полным данным насчитывалось 750 дистрофиков, остро нуждавшихся в усиленном питании – 986 человек [ГА РТ. Ф. Р-128. Оп. 13. Д. 274. Л. 41 об., 42 об.].

В этих условиях терявшие надежду на нормальное устройство жизни жители сел стремились использовать любой шанс, чтобы уйти от тяжелой крестьянской доли и попасть в город. С 1940 по 1950 гг. число колхозных дворов в ТАССР сократилось с 379,4 тыс. до 354,0 тыс. [50 лет Татарской АССР: 1970. С. 93]. Неуклонно сокращалось и число населенных пунктов. Их количество уменьшилось с 5056 в 1926 г. до 4449 в 1960 г. [Абрамов: 1956. С. 71].

В конечном счете массовое бегство крестьян из села от полуголодного, больного существования, оборачивалось низкими показателями сельскохозяйственного производства. Это заставило власти внести коррективы в аграрную стратегию, реализовавшуюся в хрущевских реформах середины 1950-х гг.

Начиная с реализации решений сентябрьского (1953 г.) Пленума ЦК КПСС в масштабе всей страны первое пятилетие после Сентябрьского пленума 1953 г. было наиболее успешным и результативным периодом в аграрной трансформации. Правда, относительно Татарской республики это утверждение неправомерно. Как известно, в середине 1950-х гг. государство делало ставку на экстенсивный путь развития, т. е. расширение посевных площадей за счет освоения целинных и залежных земель. Основной поток инвестиций, выделенных на развитие аграрной сферы, шел во вновь осваивавшиеся районы. В старопахотных регионах, к числу которых относилась и Татарская республика, положение аграрной отрасли после сентябрьского пленума ощутимо не менялось.

По многим сельскохозяйственным показателям республика во второй половине 1950-х гг. не достигла уровня 1940 г. Проведенные в 1950-е гг. бюджетные обследования крестьян показали, что в Татарской республике они потребляли значительно меньше белковой продукции, чем в среднем по СССР [ГА РТ. Ф. 15. Оп. 42. Д. 8. Л. 536, 537, 542, 543]. Положение крестьянства Татарской АССР в середине 1950-х гг. точно обрисовал известный татарский поэт Шайхи Маннур. Отличавшийся умением говорить правду и следовать ей в даже в период сталинской реакции, после XX съезда КПСС он напрямую обратился к первому лицу в государстве

Н.С. Хрущеву и откровенно изложил свое видение социально-экономической, социально-политической и социально-культурной динамики Татарской республики. «Колхозное крестьянство республики переживает глубокое экономическое затруднение. Подавляющее большинство из них не ест досыта хлеба, хотя само производит его. Вот уже примерно 18–20 лет как это большинство получает на трудодень по 200–500 г зерна в среднем. Главная его опора – картофельный огород, а в годы войны и после (некоторое время) ели травы. Сейчас в народе выросло даже такое поколение молодежи мелких недоростков, которых зовут «картофельным племенем»... Бывают годы, когда у колхозников не остается даже семенного фонда, самого необходимого фуража, забирается все, чтобы выполнить хлебозадание. Тут о выплате на трудодни и говорить нечего», – пишет Ш. Маннур [РГАСПИ. Ф. 556.Оп. 14. Д. 55. Л. 110].

Гимаевым Гилялетдин
в борьбе с голодом, вручает ему ЗНАК ОТЛИЧИЯ

„Борцу с голодом“.

Знак этот гражданин Гимаев имеет право носить на груди.

Гражданин Гимаев, на основании Положения о знаке отличия „Борцу с голодом“, не может быть ни арестован, ни предан суду в пределах Татреспублики без специального на то постановления Ц. И. К. АТССР, или его Президиума. При аресте же или предании суду за пределами Татреспублики, учреждения, предающие суду должны поставить об этом в известность Президиум Ц. И. К. АТССР.

ОСНОВАНИЕ: Положение о знаке отличия „Борцу с голодом“, утвержденное Президиумом Ц. И. К. АТССР ноября 1922 года.

Председатель ЦИК АТССР

Секретарь ЦИК АТССР

« » 192 года.

Из фондов Бугульминского краеведческого музея

Письма во власть простых жителей республики также содержат большое количество подобных свидетельств. Так, в коллективном письме из с. Салмачи Высокогорского района говорится: «*Большинство колхозников живет сейчас только за счет щавеля – лесной травы, которую приходится собирать, носить на рынок, продавать и покупать хлеб. Среди нас происходит такое возмущение, как будто мы живем не при Советской власти. Из Вашего выступления по радио мы слышали, что нужно продавать государству излишки, а у нас наоборот, если нет у колхозника яиц, то нас заставляют покупать на рынке по 1 руб. 30 коп. и продавать государству по 57 коп. Просим, дорогой Никита Сергеевич, объяснить нам все это*» [ГА РТ. Ф. 15. Оп. 42. Д. 20. Л. 129-130].

Картина полуголодного существования крестьянства республики была отмечена в отчете проверки Комиссии ЦК КПСС, присланной из Москвы в 1957 г. Крестьяне Мензелинского района рассказали ее представителям: *«В газетах пишут, что где-то колхозники живут хорошо, а мы, вот, живем плохо, и нашей жизнью никто не интересуется. Корм скоту не дают, топить печь нечем, вместо хлеба едим картошку, а работаем мы день и ночь... Мне 75 лет и у меня еще жена есть, тоже*

в таком же возрасте. Мы всю жизнь честно работали, каждый год вырабатывали 500–600 трудодней и в этом году выработали более 300 трудодней, но хлеба мы не едим, живем на картошке. В этом году получили 27 кг зерноотходов, хорошее то сдают государству. Как можно так жить, для чего нужна такая жизнь, а ведь все ждем хорошего, лучшего… Нет уж, не хочется жить, скорей бы умирать. А ведь у меня два сына погибли на фронте, за них получаем 90 руб. пенсии, говорят, сейчас начнут платить больше, тогда, может быть, хлеб начнем есть…» [РГАСПИ. Ф. 556. Оп. 15. Д. 8. Л. 99].

В 1950-е гг. остро стоял вопрос обеспечения самым насущным продуктом – хлебом в городах республики. Его можно было купить, только выстояв длинную очередь, да и то часто низкокачественный [ГА РТ. Ф. 15. Оп. 37. Д. 190. Л. 3–5]. В маленьких городках и поселках вопрос зачастую стоял не о качестве хлеба, а о его наличии. Радовались любому, какой достанется. Об этом свидетельствуют многочисленные письма жителей республики в различные официальные инстанции. Приведем пример одного из них. Это письмо работников Мамадышского горисполкома, направленное 1952 г. в газету «Правда». В нем говорится: «Просим помочь нам в очень тяжелом положении – это вопрос о снабжении населения нашего города хлебом и, вообще, всеми продуктами и промтоварами. Хлеб у нас можно достать только по «блату» или же иметь большую силу, чтобы пробраться до продавца. Белого хлеба и булочных изделий мы совсем не видим, знаем, что его выпекают, и видим, как выносят начальники и некоторые представительные люди, но нам простым работникам горсовета, хотя бы ржаной был. Иногда утром встаешь и думаешь, как быть, куда идти за хлебом». …Есть у нас в городе ОРС, но это не отдел рабочего снабжения, а закрытый распределитель. Здесь можно найти ситец, пуговицы, кильку, и то редко, а такое как шерстянка, рыба копченая, колбаса, сахар – все это продается со склада ОРС, и там можно встретить только жен начальников и тех, кто имеет «блат» с ОРСом. Пробовали жаловаться в вышестоящие органы, но все эти попытки остаются бесполезными, ибо сочтут тебя сплетником или вообще не придадут этому вопросу никакого внимания» [ГА РТ. Ф. 15. Оп. 33. Д. 317. Л. 260–260 об.].

О тотальном характере дефицита со всей очевидностью свидетельствует справка «О состоянии торговли продовольственными товарами в городах и районах республики ТАССР» за 1954 г. К справке прилагался длинный перечень наименований дефицитных товаров, куда входили практически все продукты: сахар, кондитерские изделия, мясо и мясные изделия, жиры, крупы, колбасные изделия, макаронные изделия. Такой же огромный список был составлен и по промышленным товарам.

О больших перебоях в продовольственном обеспечении в начале 1960-х гг. красноречиво рассказывается в письме жителя республики Никиты Сафронова, адресованном главе государства Н.С. Хрущеву. Написанное корявым почерком и стилем, характеризовавшими его как малограмотного «работягу», редко берущегося за перо, это обращение показывает, что терпение народа из-за отсутствия на прилавках необходимых товаров достигло предела. Не стесняясь бранных выражений вплоть до употребления нецензурных слов, он пишет: «…В настоящее время в магазинах ничего нет. В мирное время до чего докатились. Я живу в городе, а если взять деревню, там еще хуже. На все товары и продукты повысились цены. Вы сулите золотые горы. Советская власть уже 47 лет, а чего хорошего видит рабочий класс и крестьянство. Для чего наши отцы и братья погибли на фронтах, чтобы дети хорошо жили. Вы навели порядок только для себя. В России творится бл…во бюрократизма» [ГА РТ. Ф. 15. Оп. 45. Д. 24. Л. 68].

Кантонный комитет. Из фондов Бугульминского краеведческого музея.

Поток жалоб на плохое обеспечение повседневными товарами со всех концов республики нарастал в течение последующих десятилетий советской эпохи. В аналитической записке по письмам, присланным в редакцию «Советская Татария» в 1971 г., приводятся следующие характерные примеры: «Мы, рабочие второй год не видим мяса, процент выполнения плана правдив, когда он лежит на прилавке». Группа рабочих цеха № 14 Казанского химзавода им. Ленина (Дмитриева, Ибрагимова) пишет: «Мы проработали доклад Табеева на пленуме ОК КПСС и очень удивились, и насторожились, когда прочитали, что опять будет уклон на свинину. Почему у нас не ратуют за баранину? В газетах все в ажуре, а мясо берем на рынке по 4–4,50. …Как повысили временно цены на мясо, колбасу, масло, так и держатся эти цены. Теперь вот на водку цена подскочила. Как Вы думаете, нужно народу объяснить причину повышения цен или достаточно Указа? Ведь Указ без совета с народом раздражает, вызывает у одних – неуверенность, у других – панику». В другом письме говорится: «В 1971 г. я бы желал, чтобы не в газетах было мясо, а в магазинах. Такие же люди в Йошкар-Оле получают мясо по

талонам. Хорошо бы у нас сделать хотя бы так» [История Казани: 2004. С. 226–227].

Аналогичные сигналы шли и из молодых городов. Рабочий А. Генералов пишет: «Я приехал в Нижнекамск в 1967 г. До половины 1969 г. мясо, телятина, свинина, тушенка, сельдь копченая и маринованная, колбаса всех сортов – все было в магазинах. Теперь и минимального нет. Магазинов продтоваров мало. Кругом ужасная толкотня. Чувствительно быстро растет стоимость обеда в рабочих столовых» [ГА РТ. Ф. 15. Оп. 35. Д. 305. Л. 214–215]. К концу 1970-х гг. положение с обеспечением населения продуктами питания в городах республики настолько обострилось, что на мясные изделия и масло были введены талоны, которые просуществовали до конца советского периода, причем нормы продуктов не менялись с момента их введения. Аналогичная ситуация наблюдалась по всей стране, поэтому в 1982 г. руководство страны приняло широкомасштабную Продовольственную программу, актуализация проблем, которые были в ней были выдвинуты, не снижалась до конца советской эпохи. В конце 1980-х гг. «пустой холодильник» во многом предрешил ее окончание…

Письмо жителя Апастовского района Н.С. Соколова Председателю Президиума Верховного Совета Союза ССР Н.М. Швернику

17 января 1949 г.

Дорогой наш Николай Михайлович! Разрешите затруднить Вас лишним часом работы, прочтите мое письмо и воздайте ему должное. Ниже описанное в нем я считаю, что может принести хотя не большую, но пользу для нашей великой Родины – СССР и не возданное значение моему письму, я считаю, принесет великий вред и огромный тормоз в ходе строительства коммунизма.

Я, Соколов Николай Степанович, молодой коммунист, родился при Советской власти, воспитывался в советской школе и воспитывает меня сейчас великая партия Ленина-Сталина. Я до малейших клеточек своего организма, до мозга костей проникнут единой коммунистической идеей. Я уроженец Татарской АССР, и вот хочу описать Вам о жизни тружеников Татарии.

Я не хочу того, чтобы вы поняли меня как жалобщика, недовольного жизнью и т.п. Но я хочу, чтобы Вы поняли всю суть дела:

Наша большевистская печать, в том числе и мы, пропагандирует о прошлом, о настоящем и будущем. Но правдивость нашей пропаганды о прошлом и будущем чиста и велика, исключительно прилегающая к сердцу каждого советского человека, но пропаганда о настоящем облита вонючей грязью и тормозит, и давит и уничтожает веру в будущее.

Причины этого:

а) Газеты описывают и рисуют почти райскую жизнь наших колхозников, что они живут, как «сыр в масле плавает»;

б) Наши газеты оповещают «обязательства» колхозников по сдаче хлеба сверх плана и рапорта о выполнении их;

в) мы и газета пропагандируем о равенстве, о праве советского народа, о зажиточной жизни трудящихся.

Какова действительность?

Я больше, чем уверен, что Вас информируют почти золотыми цифрами, что на местах все в порядке и жизнь идет «как по маслу». Но в действительности жизнь такова:

В Татарии урожай был не более как плохой, план сдачи хлеба государству остался по всем нормальным расчетным нормам. Колхозники, рассчитывая, что хотя понемногу, но все же получат хлеба, трудились на совесть. Но вот убрали урожай, норму хлеба государству сдали, колхозникам почти уже ничего не осталось. Но «Главки» составляют «обязательство» И.В. Сталину о сверхплановой сдаче хлеба. Они пишут от «имени колхозников», но колхозники читают это обязательство только уже тогда, когда оно опубликовано в «Правде». А машины и повозки подъезжают к колхозным амбарам с приказом в руках о конфискации хлеба «под метелку», и колхозники за тяжелый трудовой год ничего не получают, вынуждены жить на картошке, выросшей на приусадебном участке, но ее немного, некоторые заготовили немного лебеды.

Как Вы думаете, Николай Михайлович, каково настроение колхозников. Ведь они прокляли нашу партию, нашего вождя И.В. Сталина и наше ЦК, они думают, что это все Москва виновата в их страдании, в их голоде. Конечно, это нельзя допускать, но ведь ничего не поделаешь. Вот, например, я не буду на себе пример ставить, ибо я не стерплю и виновным побью морду, но хочу на Вас пример привести, на твердом закаленном большевике.

Вот поставить Вас в рамки колхозника, проработали бы вы год, а за труды Вам «фигу», я уверен, что и у Вас душа не стерпела бы.

Но ведь пора же, Николай Михайлович, дать возможность колхозникам кушать хотя не досыта, но хлеба. Где же эта справедливость, ведь это ложь, это обман, они добывают хлеб, а кушают – траву. Хотя бы, в крайнем случае, дали возможность покупать им добытый ими хлеб, но дать им возможность все же, не жить, хотя бы существовать, как человекам-людям. Не пухнуть с голоду.

И вот смотря на все это, не укладывается в совести, где же наша коммунистическая совесть, где наша правда, истина. На словах одно, на

деле другое. Вам пишу я уже 3-е письмо и десятки людей Вам писали, и писали в ЦК ВКП(б), но мер нет, люди голодают, кругом жульничество, подхалимство, ложь, обман. Приходится и здоровым людям думать, что на страдания людей, на их голод ЦК и Президиум Верховного Совета смотрят так же, как смотрел «Прохор Громов» на своих эксплуатируемых (Шишков «Угрюм-река»), так думают люди, но я думаю другое, что эти письма до Вас не доходят, либо «цензура» вероятно их «почтенно» уничтожает. Я решил еще послать письмо Вам через далекую Сибирь, из Иркутска с «попутчиком», думаю, что оно возможно дойдет. Ведь это бесчеловечно. Люди-колхозники хлеб добывают, а кушать им его не дают, неужели это по-человечески, по-коммунистически. Конечно, быть может не везде так, но все же это неравенство, это зверство.

Поскольку был недород в Татарии, постольку невозможно делать этого, но государство сделало, а ведь по-человечески, по-коммунистически нужно было бы наоборот оказать помощь, сбавить норму поставок, а людям дать хотя понемногу, хотя бы так, чтобы грамм 300 кушали хлеба в день.

Ведь сейчас рабочие и жители городов хлеб кушают досыта, ведь только деревня – кормилица государства голодает и голодает сильно. Особенно Апастовский район нашей республики. Нет больше терпения, люди не надеются прожить до весны, для них нет страшнее, как умереть с голоду, это хуже зверства, хуже в сто раз империализма. Неужели последние надежды рухнут, на Вашу помощь, неужели Вы и впредь будите со спокойным сердцем смотреть на эти страдания колхозников. Как они голодают. Но это не коммунистическое, это империалистическое и даже хуже отношение к трудовому крестьянству, это зверство.

В крайнем случае, в будущем предлагается следующее:

Предложения:

Поскольку у колхозников пропала вера в счастливое будущее. Она пропала так же, как пропала вера в бога, и для их заинтересованности необходимо:

1. Отменить все эти трудодни и «оплату» их «натурой».

2. Ввести сдельную работу с денежной оплатой за нее помесячно.

3. Ввести в деревне свободную кооперативную, государственную торговлю хлебом, как например, в городской местности.

Если это будет сделано, то польза будет такова:

1) Все колхозники будут трудиться в 100 раз заинтересованней.

2) Все люди будут равно сыты.

3) Искоренится жульничество, подхалимство, обман.

4) Невозможно будет врагу влиять на колхозников (кроме разве того, что не будут своевременно выплачивать деньги, это еще враг будет использовать, но его подковы будут уже тупы).

5) Государство будет больше располагать хлебом, и это приведет к тому, что все будут употреблять равно продукты, хлеб, не сделав этого, или не принять экстренные меры по оказанию помощи, последствия ничего не сулят хорошего, мысли и разговоры людей одни – могут быть, что прошлое крепостное право было в 1000 раз лучше, чем данный момент. Ибо тогда кушали досыта и не обманывали, не лгали хозяева.

Литература и источники

1. 50 лет Татарской АССР. Стат. сб. Казань: Таткнигоиздат, 1970. С. 93.
2. Абрамов П.В. Советская Татария: экон.-геогр. очерк. Казань: Таткнигоиздат, 1956. С. 71.
3. ГА РТ. Ф. 15. Оп. 26. Д. 72.
4. ГА РТ. Ф. 15. Оп. 30. Д. 1.
5. ГА РТ. Ф. 15. Оп. 33. Д. 317.
6. ГА РТ. Ф. 15. Оп. 35. Д. 305.
7. ГА РТ. Ф. 15. Оп. 37. Д. 190.
8. ГА РТ. Ф. 15. Оп. 42. Д. 20.
9. ГА РТ. Ф. 15. Оп. 42. Д. 8.
10. ГА РТ. Ф. 15. Оп. 45. Д. 24.
11. ГА РТ. Ф. 15. Оп. 6. Д. 146.
12. ГА РТ. Ф. Р-118. Оп. 1, Д. 18.
13. ГА РТ. Ф. Р-128. Оп. 13. Д. 274.
14. ГА РТ. Ф. Р-5874. Оп. 1, Д. 3431.
15. ГА РТ. Ф. Р-5874. Оп. 1. Д. 3851.
16. Зима В.Ф. От войны к миру: план и рынок продовольствия в 1946–1948 гг. // Аграрный рынок в историческом развитии. Екатеринбург, 1996. С. 275.
17. История Казани в документах и материалах. XX век. Казань: Магариф, 2004. С. 226–227.
18. История Татарской АССР: Т. 2: С 1917 г. до наших дней: Материалы для обсуждения. Казань: Таткнигоиздат, 1956. С. 429.
19. Новое Надырово: Древняя столица края. Казань: Рухият, 2010. С. 101.
20. РГАСПИ. Ф. 556.Оп. 14. Д. 55.
21. РГАСПИ. Ф. 556. Оп. 15. Д. 8.

И.Ш. Кадыров

ОБОГАЩЕНИЕ МУЗЫКИ СИБИРСКИХ ТАТАР В ОБЩЕНИИ С СОСЕДНИМИ БРАТСКИМИ НАРОДАМИ

Музыкальное искусство западно-сибирских татар берет свое начало в далеком историческом прошлом. Его истоки связаны с музыкально-поэтическим творчеством древних тюркоязычных племен. Музыкальное искусство сибирских татар формировалось в условиях постоянного взаимодействия с другими тюркоязычными народами Сибири, Казахстана и Средней Азии.

Взаимодействие и взаимообогащение музыкальных культур разных народов – процесс сложный и многоаспектный. В данной статье рассматриваются лишь такие аспекты вопроса, как заимствование музыки других народов и бытование песен со сходным содержанием поэтического текста.

Рассмотрим некоторые общетюркские связи.

У барабинских татар (Новосибирская обл.) бытует выдающийся памятник поэзии кыпчакской группы тюркских народов – «Кузы-Курпэ и Баян-Слу». Сохранившись в феноменальной памяти дастанчи, он воссоздает «широкоформатную» панораму народной жизни далекого прошлого. Основное содержание дастана исполняется в прозаической форме, некоторые диалоги – вокальными фрагментами без инструментального сопровождения. Но нет сомнения в том, что в недалеком прошлом дастанчи свое пение сопровождали игрой на музыкальном инструменте. Об этом говорит недавнее бытование у них щипкового музыкального инструмента жатаган. Этот инструмент с одинаковым названием бытует у многих соседних народов. Например, «чатыган» – у хакасов [Андрианов: XXXIV: 1909. С. 523], «джатыган» – у кизильских татар [Костров: 1854. С. 149], «ятга («яхта») – у калмыков [Триту: 1965. С. 89].

Исследователь алтайских вариантов эпоса С.С. Каташ считает, что «передатчиками текста от казахов оказались сибирские татары и телеуты, находившиеся в близком контакте с алтайцами и казахами» [Каташ: 1964. С. 91].

Свадебная обрядовая песня «*Яр-яр*» известна многим тюркоязычным народам. Она у казахов «*Жар-жар*», у узбеков «*Ер-ер*», у ногайцев «*Хей-жар*», у каракалпаков «*Хау-жар*», у туркменов и татар Башкирии – «*Яр-яр*». Поистине уникальное явление! Почти все они бытуют с одинаковой поэтической структурой и со сходным содержанием. Среди множества записанных нами вариантов два выделяются своими интонационно-ла-

довыми особенностями. Они очень близки к узбекским «*Ер-ер*». Возможно, что данные напевы привнесены в эти края бухарцами[1].

Интересной находкой сибирских экспедиций явились две записи известной песни «*Хан кызы*», – «Ханская дочь»[2]. Впервые она (как баит), была опубликована у Х. Бадиги [Бадиги: 1913. Ч. II]. Ее вариант имеется в сборнике Х. Ярми [Ярми: 1960]. Ф. Урманчеев [Урманчеев: 1971. С. 81–84] также относит эту песню к жанру баита. Однако, по нашему мнению, «Хан кызы» следует определить как песню, так как она относится к свадебной игре, т. е. «*Туй уены җыры*».

Почти аналогичное поэтическое содержание «Хан кызы» встречается у других народов. Н.Ф. Катанов, например, записал эту песню у хакасов.

В арсенале народного творчества западно-сибирских татар широко бытуют татарские версии дастанов народов Востока, что очень важно для исследования взаимосвязи этих народов. Во время фольклорных экспедиций удалось записать дастаны с напевами «Таһир и Зухра», «Буз егет», «Сайфульмулюк». Например, Шариф Курманов (1889 г.р.)[3], считавший себя коренным бухарцем, рассказал «Буз егет» с семью вокальными фрагментами – назым, среди которых имеются свадебная песня «*Яр-яр*» и баиты.

Характерно то, что некоторые напевы начали самостоятельную жизнь, отделившись от дастанов. Они приобрели форму протяжных песен (об этом см. [Социалистик Татарстан: 1968. 16 августа]).

В сложном переплетении взаимосвязей народного творчества сибирских татар с творчеством соседних народов главенствующее положение занимают его связи с музыкально-поэтическим творчеством других этнических групп, прежде всего, казанских татар[4].

Зарождение этих творческих связей относится к далеким временам Булгарского и Казанского ханств, а, вероятно, и более раннему. Подтверждением этому служат новейшие археологические исследования истоков формирования тюркоязычных народов Поволжья и Приуралья. Уже имеются веские основания для утверждения, что решающее значение для начала процесса тюркизации Поволжья и Приуралья имели не приход болгар из Приазовья, а более раннее, неоднократное включение тюркоязычных племен из степей Южного Урала и Западной Сибири, в

[1] Записано Ф. Урманчеевым и И. Кадыровым в 1969 г. от Рашитовой Рабиги (1903 г.р.), в д. Чуплекуль Большеречинского района Омской области.

[2] Первая запись сделана в 1969 году в д. Эушта Томского района Омской области, вторая – в 1970 г. в д. Лайтамак Тобольского района Тюменьской области. Исполнитель: Исанярова Зийникамал (1927 г.р.).

[3] д. Тусказан Большереченского района Омской области. Материалы экспедиции 1969.

[4] Эти связи сложны и многогранны. Выявление и изучение их – тема специального исследования. В данной статье мы не ставили перед собой задачу всестороннего освещения этого вопроса.

период гунного нашествия III–IV вв. и Великого тюркского каганата рубежа VI–VII вв. (См.: [Халиков: 1971. С. 36]).

В наши дни в народно-песенном творчестве западно-сибирских татар бытует, в основном, традиционный фольклор. Современный же музыкальный фольклор един с общетатарской народной песенной культурой. Как продолжение и развитие традиционного песенного наследия воспринимаются произведения С. Сайдашева, М. Музафарова, С. Садыковой и других татарских советских композиторов.

Близость культуры сибирских татар к казанским В.В. Храмова объясняет тем, что предки современных сибирских татар в прошлом тесно соприкасались с казанскими, были связаны с ними экономически и культурно, кроме того, это зависело и от многочисленных переселений казанских татар из Европейской России в районы расселения сибирских татар [Храмова: 1956. С. 474].

Материалы полевых экспедиций последних лет подтверждают эти выводы.

Здесь звучат те же песни, те же мелодии, что и на берегах Волги. Певцы регулярно включают в свой репертуар как старинные протяжные песни: «*Тәфтиләү*», «*Зиләйлүк*», «*Уел*», «*Карурман*», «*Мәдинәкәй*», так и современные татарские народные песни «*Уракчы кыз*», «*Арча*», «*Сарман*», «*Идел*» и др., преобразуя их в соответствии с особенностями своей традиционной музыки. Это касается, прежде всего, некоторых интонационных и метроритмических изменений.

Следует отметить бытование здесь русских народных песен. Вот очень распространенная как среди русских, так и среди татар, песня «*Кирпичики*». На ее мелодию в Западной Сибири поется песня времен Гражданской войны. А известная песня «*Степь да степь кругом*» бытует с татарским текстом, в мелодике которой превалирует ангемитонность.

Большое место в песенном быту рассматриваемого ареала занимает известный баит «*Сак-Сок*». Почти каждый певец включает его в свой репертуар. Однако, в многочисленных наших записях поэтический текст баита поется на мотив известной песни «*Хазбулат удалой*». Оказывается, такое наблюдается не только в Западной Сибири. Композитор Дж. Файзи, например, указывает на широкое бытование баита «*Сак-Сок*» с этим же мотивом в Оренбургской области [Файзи: 1971. С. 12][1]. Точно так бытует баит и в Свердловской области[2].

---

[1] Исключительная популярность данного мотива вызывает весьма любопытный вопрос у композитора: «Не от татар ли она пошла?». Мы разделяем эту точку зрения. Однако, до записей вариантов песен в других этнических группах татар, вопрос о принадлежности мелодии «Хазбулата» к какой-либо народно-музыкальной культуре следует оставить открытым.

[2] Об этом сообщили жители д. Васькино Н. Сергинского района Свердловской области М. Мухамадиев и И. Муфазалов.

Сибирская экспедиция 1940 г. и наши (1968–1974) не обнаружили плясовых кюев, которые можно было бы назвать исконно сибирскими.

Сегодня бытуют заимствованные у русских плясовые наигрыши «*Чичек*» («Чижик»), «*Помос*» («По мосту»), «*Камарская*» («Камаринская»), «*Русская парашанка*» и т. д., татарские плясовые напевы употребляются крайне редко[1].

Можно предположить, что пляска у сибирских татар появилась значительно позже, чем обрядово-культовая. На этот счет имеются некоторые аналогии у соседних народов. Например, А. Затаевич пишет: «Следует отметить у киргиз (у казахов – *И.К.*) ничтожное количество мелодий плясового характера и полное отсутствие всяких плясок» [Затаевич: 1925. С. 5].

Самобытное музыкальное наследие сибирских татар творчески используется в произведениях татарских советских композиторов. Многие песни вошли в репертуар профессиональных певцов и музыкантов. Например, Н. Жиганов обработал для голоса с фортепьяно шуточную песню «*Ильчебага*». Ее оригинальность подмечена М. Нигмедзяновым: «В обработке песни «*Илчебага*» композитор фактурные и гармонические средства подчиняет задаче обогащения музыкального содержания шуточного напева. В соответствии с ладовым развитием мелодики композитор от гармонической насыщенности (бифункциональности) приходит к ясной функциональности с последующим мелодико-гармоническим закреплением тоники (в припеве)» [Нигмедзянов: 1964. С. 83].

Большой популярностью пользуется песня «*Карьят батыр*». Она использована в «Татарской сюите» А. Лемана (1949), обработана А.С. Ключаревым для мужского хора (1960). Другая песня – «*Сәрвиназ*», используется А. Шарафиевым в финале струнного квартета.

В последние годы композиторы Татарстана все чаще обращаются к песенному наследию сибирских татар. Например, Р. Еникеев создал великолепную обработку «*Карьят батыр*» для голоса и фортепьяно. Новизна прочтения разнообразного по стилю и характеру фольклорного материала проявляется в первую очередь в фортепьянной партии, где современные приемы используются мастерски. Именно в песне «*Карьят батыр*» композитору удалось выявить эпическую основу музыкального языка, характерную песням данного ареала.

В 1940 г. поэт С. Садри впервые записал на фонограф песни сибирских татар. С этого времени они становятся достоянием татарской советской песенной культуры. По Казанскому радио звучат «*Сәрвиназ*»,

[1] Татарские плясовые кюи, которые мы играли в клубах, вызывали всеобщее недоумение, а иногда даже смех.

«*Карьят батыр*», «*Эскәтерем*», «*Мәдинәкәй*», «*Ильчебага*», «*Усакай-лар*», «*Сәхрәләр*».

Песенность западно-сибирских татар прошла многовековой исторический путь. Ее своеобразие заключается в том, что она складывалась на пересечении различных музыкально-стилистических направлений. На протяжении столетий сибирские татары имели широкий взаимообмен музыкальными богатствами с соседними братскими народами. И это, несомненно, значительно обогатило музыкальное творчество народа.

Литература

1. Андрианов А.В. Айран в жизни минусинских татар. // Записки ИРГО по отделению этнографии. Спб., 1909. Т. XXXIV.
2. Бадиги Х. Халык әдәбияты. Бәетләр. Кн. I, Ч. II. Казань, 1913.
3. Затаевич А. 1000 песен Киргизского народа. Оренбург, 1925.
4. Каташ С.С. Алтайские варианты эпоса «Козы Керпеш и Баян-Слу» // «Народный эпос Козы-Керпеш и Баян-Слу» (Сборник статей), Уфа, 1964.
5. Костров К. Кизильские татары. «Москвитянин», М., 1854.
6. Нигмедзянов М. Татарская народная песня в обработке композиторов. Казань. 1964.
7. Себер энҗеләре // Социалистик Татарстан, 1968, 16 августа.
8. Тритуз М.Л. Музыкальная культура Калмыцкой АССР. «Музыка», М., 1965.
9. Урманчеев Ф. Халык авазы. Татар халык бәетләре тарихыннан очерклар. Казан, 1971.
10. Фәйзи Җ. Халык җәүһәрләре. Казан, 1971.
11. Халиков А.Х. Истоки формирования тюркоязычных народов Поволжья и Приуралья // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Казань, 1971.
12. Храмова В.В. Западно-сибирские татары // Народы Сибири. Этнографические очерки. М.-Л., 1956.
13. Ярми Х. Бәетләр. Казан, 1960.

Е.Д. Поливанов

Материал предоставлен А.В. Андроновым, за что ему выражаем благодарность.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАСИМОВСКОГО ДИАЛЕКТА[1]

Предисловие

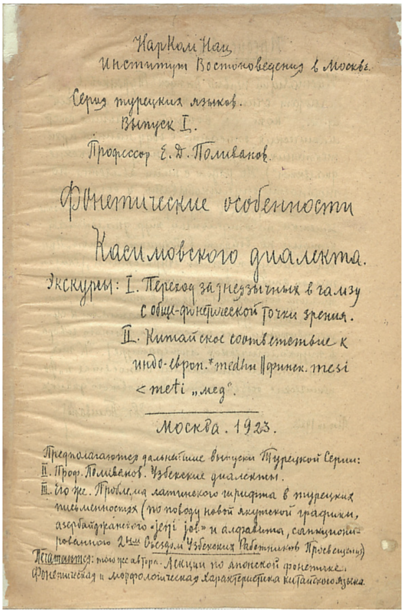
НарКомНац
Институт Востоковедения в Москве.
Серия турецких языков.
Выпуск I.
Профессор Е.Д. Поливанов.
Фонетические особенности
Касимовского диалекта.
Экскурсы: I. Переход заднеязычных в гамзу с обще-фонетической точки зрения.
II. Китайское соответствие к индо-европ. *medhu || финск. mesi < meti „мед".
Москва. 1923.
Предполагаются дальнейшие выпуски Турецкой Серии:
II. Проф. Поливанов. Узбекские диалекты.
III. Его же. Проблема латинского шрифта в турецких письменностях (по поводу новой якутской графики, азербайджанского «jeŋi jol» и алфавита, санкционированного 2-ым Съездом Узбекских Работников Просвещения)
Печатаются: того же автора. Лекции по японской фонетике. Фонетическая и морфологическая характеристика китайского языка.

Настоящий первый выпуск Турецкой Серии не может считаться типичным для всей Серии, в которую войдут и большие систематические описания с обдуманной архитектоникой изложения (напр., «Узбекские диалекты»). Но рядом с ними является потребность опубликовывать и беглые, накапливающиеся в портфеле описательные заметки по отдельным турецким диалектам, которые не войдут в ведущуюся мною «Лингвистическую перепись Туркестана» [считаю такое опубликование материалов принципиально возможным даже в том случае, если они явятся дублетными описаниями к существующим уже описаниям данного говора в туркологической литературе]. К таким беглым описаниям относятся и «Фонетические особенности Касимовского диалекта».

Е. Поливанов
Июль 1923.

Для транскрипции Касимовского диалекта, как во всех моих работах, пользуюсь международным фонетическим алфавитом (м. ф. а.); напомню, что *y* – high front round = франц. *u*; *ш* = *ы*, т.е. high back unround, *ћ* и *ђ* взяты из сербского алфавита со значением среднеязычных смычных: так назыв. «мягкого *ч*» и «мягкого *дж*».

В классификации А.Н. Самойловича <Самойлович 1922>, Касимовский должен отойти, конечно, к III – «Тау»-группе – Кыпчакской или се-

[1] Настоящая статья принадлежит известному отечественному лингвисту Е.Д. Поливанову и была издана стеклографическим способом и сейчас недоступна. Система сносок оставлена как в оригинале.

веро-западной группе турецких языков. В нём налицо, из классификационных признаков, и «айақ»–Кас. *ajaˀ*, и «бол»–Кас. *buł*, и «Тау»–Кас. *taṷ* [= *taw*] «гора», *qar jaغdш*>*ˀar ђaṷdε* [и по аналогии к этому Praeteriti даже Praesens *ˀar ђawa* «снег идёт»]; и «ы»–Кас. *sarε* «жёлтый», *saṷłε* (ср. чувашск «шывла») «мокрый»–отсутствие в этих формах конечного ˀ указывает, что *ы>غы (но не *ыq) до перехода q,>غˀ; и «калган»–Кас. ˀałˀan<*qałغan «оставшийся», ałˀan<*ałغan «взявший», ˀшłˀan<*qшł غˀan «сделавший». Отсутствие *г* здесь только чисто внешним образом сближает Касимовский с юго-западным «калан».

От юго-западных Касимовский отличает также отсутствие звонких вместо глухих (ср. юго-зап. «gar» «гора»), хотя имеется нач. *d* в *durt* «4» (как и в казанском), и морфологические особенности юго-западных (наличие же *n* вместо (конечного) *ŋ*–опять-таки, как ниже увидим, лишь внешняя черта сходства с османским).

И конечно, Касимовский можно, внутри северо-западных, причислять к татарским, если не останавливаться на некоторых, малозначущих в общем, изоглоттических чертах его с турецким источником чувашского (без Wellentheorie всё-таки не обойтись в классификации турецких языков) [–но эти сходства не касаются «ротацизма», то есть *z*>*r*; последний в чувашском–явление сравнительно новое, и в сущности мало годится в смысле историкопринципиального признака «булгарской» группы].

Не останавливаясь здесь на перечне татарских особенностей, укажу на одну специфическую черту (известную и в Касимовском): сужение полу-узких в узкие (*e*>*i* напр. *min* «я», Кас. *it*<*et* «мясо»; *o*>*u* напр. *Ut* «огонь»; *ø*>*y* напр. Кас. *ˀyz* «глаз», *ytmiˀ*<*øtmek* «пройти мимо») и соответствующее Lautverschiebung прежних узких (напр. *u>ш, *y>Кас. *ε*–*ˀεl* «пепел», *ˀεlmiˀ*<*kylmek* «смеяться»; *i*>*εj*, *ε*–Кас. *εjt*<*it* «собака», *pεjt*<*bit* «вошь», *εš*<*iš* «дело» *εšεˀεz* «ваше дело» *-nε* суфф. Accusativi). [Благодаря переходу *e*>*i* старое чередование *a*|*e* заменилось в Кас. Через *a*|*i* напр. в суффиксе *-ˀan*|*-ˀin*–*ałˀan* «взявший» | *ylˀin* «умерший»–или в суф. Dativi *-ˀa*|*-ˀi*–*atˀa* Dat. «лошади» | *εjt-ˀi* Dat. «собаке»).

Нужно заметить, что нормально касимовцы не только двуязычны (–русский знают все), но и трёхъязычны, так как знают казанский, и к нему сознательно относятся, как к койнэ в отличие от своего местного patois. Таким образом не только лингвистически, но и по языково-политическим обстоятельствам Касимовский является диалектом татарского.

К особенностям же Касимовского относятся прежде всего следующие две резко заметные черты:

1. Нач. *j*>*ђ*–среднеязычный (мягкий) смычный–типа сербск. *ђ* (впрочем не ошибкой было бы писать вместо *ђ* и *ʒ́*, так как у моего объ-

екта была несомненная аберрация [факультативная] между *ђ* почти без всякого спирантного элемента и *ʒ́* = *d͜ź*; – насколько в последнем допустимо видеть вмешательство других говоров – судить не решаюсь; надо заметить, что и соответствующий глухой, – ʓ́, бывает, особенно перед *i*, того же способа образования – *ћ* [в чередовании *ћ*|*č́* и даже *č*, напр. *ћiћi*ˀ «цветок»; условно допущенным дефектом моей графики является то, что я, не нормализуя транскрипции записей употребляю 2 знака: *ћ* и *č* – для одной фонемы]; NB, что эти *ђ*, *ћ*|*č* отнюдь не допускают свистящего акустического уклона, как северно-китайские *ђ ћ'* – в русской кит. транскрипции *цз*(*яо*), *ц*(*яо*)). Примеры нач. *j* > *ђ* : *ђanˀɯr ђawa* «дождь идёт», *ђidɛ* «7», *ђaˀši* хорошо», *ђuˀłamaˀ* < *juxłamaq* «спать» *ђatmaˀ* «лежать», *ђuˀ* «нет» (рядом с *ђuˀ* обычен и – очевидно чужой – дублет *juˀ* и даже *joˀ*).

Примечание. Соответствия: нач. *j*||*ђ* (это ближайшая ступень развития)||*ǯ*||*ž* (*ж*, которое считаю нормальным для казак-киргизского)||*ç* (чувашск.[1])||*s* (якутск.) [вместе с которым надо рассматривать и редкие случаи *ǯ* < *j* внутри слов – в ногайском] являются, конечно, потенциальным признаком для уподробненной классификации тур. языков, но прямого генеалогического значения большинство из этих признаков (различие качество заместителей *j*-ота) иметь не будет (например, в развитии *j* > *ћ* > *ǯ* > *ž* – *ǯ* и *ž* будут просто хронологическими этапами).

2. Почти полное сведение на нет задне-язычной артикуляции: *k*, *q*, *g*, ,*ġ ŋ*, *x* дают нормально в Кас. ˀ (Kehlkopfverschlusslaut, coup de glotte, *ˀамза*), что может считаться специфической чертой диалекта.

ˀiriˀ < **kirek* «надо», *ˀilmiˀ* < *kelmek* «прийти», *ˀitmiˀ* «уйти», *ˀɛl* «пепел» < *kyl*, *ˀyz* < *køz* «глаз»; но почему-то *kyl* «озеро» (< *køl*) с *k* (заимствов.?).

ˀura < *qara* «чёрный», *aˀ* < *aq* «белый» (но не **ˀaˀ*!), *ajaˀ* «нога», *ˀuł* «рука», *ˀɯˀ* «40», *ˀɯłaˀ* «ухо» (*ɯ* произносится здесь чрезвычайно кратко, так что хочется записать *ˀłaˀ*), *ˀan* < *qan* (ср. чув. *çən*) «кровь», *ˀuz* «гусь», *saˀał* «борода», *tawɯˀ* «курица» (ср. такую же двусложность в *xałɯˀ* «народ» из **xalq* > **xałɯq*; но есть и дублет *xałˀ*). Даже *staˀan* < *стакан*.

[1] Оглушение нач. *j*-ота в чувашском, вместе с глухостью прочих нач. согласных, отношу за счёт финского элемента в чувашском, который для меня очевиден, как по фонетическим, так и по морфологическим данным. Просто же, на основании статического состояния сближать по этому признаку (*j* > як. *s*) чувашский с якутским, конечно, наивно [что же касается другой черты – соответствия чув. «*ту*» < *tau̯* < *taɣ*||як. *tɯa* (которое, кстати, в як. не «гора», а «лес» – ср. тот же смысловой переход в сербск. *гора* или в южно-японс. *jama*), то оно значит генетически не больше, чем общий признак «тау»-диалектов – форма **tau̯* : последние стадии процессов не сходны, а противоположны в як. и чувашск. – в чувашском губной элемент дифтонга ассимилировал себе предшествующий слоговой; в якутском же, м.б. в силу полной строгости губного сингармонизма, *au̯* утратило губную работу, т.е. **tau̯* > *taɯ*, затем же произошло стяжение в *tɯ*:, но *ɯ*: подверглось общей участи долгих узких, превратившись в дифтонгическую фонему *ɯ͜a* (ср. *ie*, *yø*, *uo*).

ˀεšεˀi Dat. «человеку», *bałaˀa* «ребёнку», *ylˀin* «ушедший», *ałˀan* «взявший», *ˀalˀan* «оставшийся».

ђuˀłamaˀ «спать», *ђaˀšε* «хороший»; *ˀatшnшˀшz* «ваша жена» < *xatunшŋшz*, *ˀildiˀεz* < *keldiŋiz* 2 Plur. Praeter., *maˀa* «мне» (Dat.)

Но *k* сохраняется в формуле *sałam alεjkim* и нек. других арабских словах, в *kyl* «озеро» и в числит. *ikε* (ср. *g* в числит. *sigez ђεgεrmε sigzæn*). Бывают дублеты: *babaqaj*, *babaˀaj*. *x* известно в хаn «хан», *xałшˀ*, *xałˀ* «народ».

ɣ имеется в дублете к *tuˀεz – tuɣεz* (tuɣəz) «9» (– форма, которую интересно иметь в виду для объяснения чув. «тахар»).

ŋ, т.е. заднеязычный носовой, встречается лишь перед *k*, *g* – в *tæŋkæ* «рубль», *sεŋgεl* «сестра», совершенно отсутствует в независимой позиции: на конце слова (и слога в *ђanˀшr* «дождь») он даёт *n*; *ˀildin* «ты пришёл», *bałan* «твой ребёнок», *birεn* < *beriŋ* «дай». Но это отсутствие *ŋ*, конечно, только внешнее, а не генетическое сходство в османским (ибо нельзя отрывать это *ŋ* > *ˀ*, *n* – от общего падения заднеязычных).

Падение заднеязычных в *ˀамзу* произошло, как ясно из вышеприведённых *taṷ sarε saṷłε* [ср. чув. «ту» и «шывла»], после вокализации غ на конце слова (и «ыг>ы»). А потому ввиду общности этих явлений с чувашскими, допустимо рассматривать и чув. метаморфозы заднеязычных (и м. б. чув. «йулна», «тутна», которое перестаёт тогда быть специфическим сходством чувашского с юго-западным «калан») в связи с описываемым Касимовским их падением. Но об этом – в другой статье, посвящённой чувашскому.

Благодаря наличию *ˀ* из *q*, *k* и пр., *ˀ* соблюдается и в арабских словах (как на месте ء, так и ع): *sæˀæt* «час» и конечно *qшrˀan* «Коран» [в *ałlahε tæalε* однако мой объект, как оказалось, умел произносить – ع айн]; сверх того, являясь, кажется, вообще самым частым из согласных, *ˀ* проникает даже на место *t* в слове *kumnaˀa* < рус. *комната*[1].

Таким образом подсчёт согласных фонем в Кас. даёт след. перечень:

Губные	*p*	*b*	*f*	*(v)*		*w*				*m*
Переднеязычные	*t*	*d*	*s*	*z*	*š*	*(ž)*	*l*	*ł*	*r*	*n*
Среднеязычные	*č(|ħ)*	*ђ*		*j*						
(Заднеязычные)	*(k)*	*(g)*	*(x)*	*(ɣ)*						
Гортанные	*ˀ*		*h*			(ع)				

[1] Кроме Касим. (и арабск.) я наблюдал ˀамзу в качестве самостоят. фонемы: в тагальском, южно-китайском, тибетском, финском, а также в особых условиях – в латышском (как акцентуационный момент), в ливском (очевидно под влиянием латышского; Wiedemann’ом не отмечается) и датском. По описаниям, *ˀ* (как фонема) встречается в нем. говорах и нек. кавказских яз. (груз. «гамзированное» *qˀ* тоже на пути перехода в *ˀ*).

В скобки заключены редкие (спорадически представленные в словаре) фонемы. На *v* знаю один пример – vɛnæ «вот» (‖mænæ), если не считать русских слов. Также и *ž* (*ж*) – в русских словах; в них, благодаря превосходному знанию русского языка, встречается даже *c* (*ц*), не упомянутое мною в таблице.

Кроме указанных особенностей Касимовский диалект отличает своеобразное изменение вокализма. Гласных фонем всего 7:

i (гл. обр. из *е): *biš* «5», *birdɛ* «дал», *min ˀildɛm* «я пришёл», *ˀitmiˀ* «уйти», *pɛjtlirˀi* «вшам» (Dat. Pl.).

ɛ [несколько отодвинутое к mixed, т.е. *ə*; вместо *ɛ* можно было бы писать *ə* ещё потому, что Кас. *ɛ* является одним из «беглых», стремящихся к нулю гласных (другой – *ɯ*); оба (*ɛ*|*ə* и *ɯ*) зачастую фактически выпадают] – из **y* (*ˀɛl* «смейся», «пепел») и из **i* – обычно в составе дифтонга *ɛj*<**i*: *ɛjt* «собака» (**it*), *pɛjt* «вошь» (**bit*).

æ – *ætɛj* «отец», *ænɛj* «мать», *kæs'im* «Касимов», *nærsæ* «вещь»; *æ* участвует в тройном сингармонистическом чередовании *a*|*æ*|*i*, напр. суффикс Dat. -*ˀa*|-*ˀi*|-*ˀæ* в *bałaˀa ɛjtˀi aˀčæˀæ* («за деньги») или *nærsæˀaæ* (но обычно *æ* может быть в этом случае (в суффиксах) заменено через *i*, при чем следовательно, чередование становится двойным: *a*|*i*).

a (не нейтральное, как в русском, но вполне back, что нормально для тур.) – на месте обще-тур. *a*: *ałdɯm* «я взял», *bałałar* «дети».

ɯ – back unround, но не вполне high, с понижением к *ʌ*; *ɯn* «мука», *ˀɯłaˀ* «ухо», *ˀɯz* «девушка», *ɯłɯ* «большой». Стремится к нулю (напр. *ˀɯłaˀ* на слух хочется записать **ˀłaˀ*).

y – не вполне front, отодвинутое к mixed (*ü*) – из **ø*: *ˀyz* «глаз», *yl* «умри».

u – back high round, из **o* (часть **u*): *un* «10».

В треугольнике эти гласные (делящиеся психофонетически на передние и задние) располагаются так (в скобках [] заключаю лабиализованные):

i [*y*]　　　　　*ɯ* [*u*]

ɛ

æ　　*a*

Примечание. Характерно отсутствие фонемы *o*-типа (*o* или *ɔ*) [поэтому рус. *ɔ* субституируется обычно через *u*]. Но русское ухо может быть воспримет за *o* комбинаторный оттенок фонемы *ɯ* (именно *ʌ*) в соседстве с *j*: *mɯjɯˀ* «ус».

Благодаря этой метаморфозе гласных, сингармонистические чередования имеют вид:

1) *a*|*i* (вместо **a*|**e*): -*łar*|-*lir*, -*da*|-*di* (Loc.), -*dan*|-*din* (Ablat.)

2) *ɯ*|*ɛ* (вместо **ɯ*|*i*): -*dɯ*|-*dɛ* в Praeter. *ђazdɯ* «писал», *ałdɯ* «взял», *bɛldɛ* «знал», *ˀildɛ* «пришёл».

Первое из них допускает также тройной состав: *a*|*æ*|*i* (см. выше). Лабиальной же гармонии гласных не наблюдается вовсе.

В заключение приведу несколько несистематических иллюстраций диалекта.

1. Склонение.

					Pluralis
Nominat.-indefinitus		*bała*	*at*	*ɛjt*	*ɛjtlir*
Genitivus		*bałanшn*	*atnшn*	*ɛjtnɛn*	*ɛjnlirnɛn*
Dativus		*bałaˀa*	*atˀa*	*ɛjtˀi*	*ɛjtlirˀi*
Accusativus		*bałanш*	*atnш*	*ɛjtnɛ*	*ɛjtlirnɛ*
Locativus		*bałada*	*atta*	*ɛjtti*	*ɛjtlirdi*
Ablativus		*baładan*	*attan*	*ɛjttin*	*ɛjtlirdin*
Instrumentalis		*bałablin*	*atblin*	*ɛjtblin*	*ɛjtlirblin*
Sociativus		*(i) bałá-dɛ*	*(i) áttɛ*	*(i) ɛ́jttɛ*	*(i) ɛjtlír-dɛ*
Comparativus		*bałaˀɛbɛˀ*	*atˀɛbɛˀ*	*ɛjtˀɛbɛˀ*	*ɛjtlirˀɛbɛˀ*
Ad-jec-tiva	Деномин-альные адъективные формы	*baładaj*	*attaj*	*ɛjttɛj*	*ɛjtlirdɛj*
		bałanшˀш	*atnшˀш*	*ɛjtnɛˀɛ*	*ɛjtlirnɛˀɛ*
		bałałш	*atłш*	*ɛjtlɛ*	*ɛjtlirlɛ*
		bałasшz	*atsшz*	*ɛjtsɛz*	*ɛjtlirsɛz*
Praedicativus		*bałá-dɛr*	*át-*$\frac{d}{t}$*ɛr*	*ɛ́jt-tɛr*	*ɛjtlírdɛr*

Пример сложного падежа: Dat.-Sociativus

maˀádɛ	*saˀadɛ*	*bałaˀádɛ*	*atˀádɛ*	*ɛjtˀídɛ*	*ɛjtlirˀídɛ*
«и мне	и тебе	и ребёнку		и собаке	-кам»

[при Sociat. может быть прибавляемо ещё *i* = рус. «и»: *imaˀádɛ*, *isaˀadɛ* и т.д.]

[Склонения Plur. *atłar* «лошади»: *atłarnшn* и т.д. – нет надобности приводить, т. к. суффиксы вполне совпадают со склонением *bała*]

Сравнит. степень от основ с качественным значением *шłшraˀ ˀɛčɛriˀ* (вм. *ˀ*ɛčɛˀriˀ*) «больше», «меньше».

Ordinalia от основ с числовым значением (числительных) *bɛrɛnčɛ ikɛnčɛ ɛčɛnčɛ* и т.д.

Примечание. В турецких яз. формально определяются 2 главных части речи: имя (склоняемое и спрягаемое) и глагол (основа не склоняется, имеет значение imperativi и спрягается, но с иной системой формообразования, чем имена); местоимения, прилагательные основы (не адъективные формы от имен как-то соизмеримые с падежами формы на *-daj*,

-nɯˀɯ, *-łɯ*, *-sɯz*, а основы имён с качественным значением в роде *ˀara* «чёрный» *ɯłɯ* «большой» и т.п.) и числительные – только подклассы имени. Из них местоимения обладают наиболее самостоятельной характеристикой (особое склонение – частично с чередованием основы, отсутствие образования с личными притяжательными суффиксами – потом **øz* формально не местоимение); прилагательные слабо выделяются образованием степени сравнения и интенсива типа *qapqara* (Кас. *ˀapˀara*); числительные – образованием порядковых.

2. Числительные

bɛr ikɛ ɛč durt biš ałtɛ ɧidɛ s'igɛz tuˀɛz | tuɣɛz un.

ɧɛɣɛrmɛ utɛz ˀɯrˀ illɛˀ ałtmɛš ɧitmɛš s'igzœn tuˀzœn ɧɛ$\frac{z}{s}$ mɛn (1000) miljun

3. Несколько глагольных парадигм

Основа (повелит.) *ał* «возьми», *bir* дай»

<table>
<tr><td></td><td>Praes.</td><td></td><td>Neg.</td><td></td></tr>
<tr><td>min</td><td>ałam</td><td>birim</td><td>ałmam</td><td>birmim</td></tr>
<tr><td>sin</td><td>ałásɛn|ałásn̥</td><td>birís(ɛ)n</td><td>ałmás(ɛ)n</td><td>birmís(ɛ)n</td></tr>
<tr><td>uł</td><td>ała</td><td>biri</td><td>ałmaj</td><td>birmɛj</td></tr>
<tr><td>bɛz</td><td>ałámɛz
или ałábɛz</td><td>birí$\frac{b}{m}$ɛz</td><td>ałmá$\frac{b}{m}$ɛz
или ałmáj$\frac{b}{m}$ɛz</td><td>birmíj$\frac{b}{m}$ɛz
или birmɛ́j$\frac{b}{m}$ɛz</td></tr>
<tr><td>sɛz</td><td>ałasɛz</td><td>biri или birílir</td><td>ałmá(j)sɛz</td><td>birmísɛz или
birmɛ́ jsɛz</td></tr>
<tr><td>ałar</td><td>ała или ałáłar</td><td></td><td>ałmɯjłar или
ałmajłar</td><td>birmilir или
birmɛjlir</td></tr>
</table>

Imperat.

2 Sing.	*ał, ałɯn, ałɯˀɯn*	*bir, birɛn, birɛˀɛn*	3 Sing.	*ałsɛn*	*birsɛn*
2 Plur.	*ałɯˀɯz*	*birɛˀɛz*	3 Plur.	*ałsɛnnar*	*birsɛnlir*

Praeterit.		Negativi	
łdɯm	*birdɛm*	*ałmadɛm*	*birmidɛm*
ałdɯn	*birdɛn*	*ałmadɛn*	*birmidɛn*
ałdɯ	*birdɛ*	*ałmadɛ*	*birmidɛ*
ałdɯˀ	*birdɛˀ*	*ałmadɛˀ*	*birmidɛˀ*

ałdɯˀɯz	*birdɛˀɛz*	*ałmadɛˀɛz*		*birmidɛˀɛz*	
ałdɯłar	*birdɛlir*	*ałmadɛłar*		*birmidɛlir*	
Furutum		Conditionalis		Cond. Neg.	
ałɯ́rmæn	*birɛ́rmɛn*	*ałsam*	*birs'im*	*ałmasam*	*birmis'im*
ałɯ́rsæn	*birɛ́rsɛn*	*ałsan*	*birsin*	*ałmasan*	*–sin*
ałɯ́r	*birɛ́r*	*ałsa*	*birsi*	*ałmasa*	*–si*
ałɯ́rmɯz	*birɛ́rmɛz*	*ałsaˀ*	*birsiˀ*	*ałmasaˀ*	*–siˀ*
ałɯ́rsɯz	*birɛ́rsɛz*	*ałsaˀaz*	*birsiˀiz*	*ałmasaˀaz*	*–siˀiz*
ałɯrłár	*birɛrlír*	*ałsałar*	*birsilir*	*ałmasałar*	*–silir*

Примечание. Нельзя настаивать на исключительности форм приведённых парадигм (имею в виду распределение гласных *ɯ* и *ɛ* в суффиксах), так как мой объект изобиловал дублетами в этом отношении.

4. Традиция чтения азбуки касимовцем.

ælip, *bi*, *ti*, *s'i* [в *ti* согласный твёрд, в *si* же — нормальная, перед *i*, палатализация *s*], *ɧi*, *xɯ*, *xxɛ*, *dał*, *zał*, *ræ*, *zæ*, *sæ*, *šæ*, *sat*, *zat*, *tɯj*, *zɯj*, *ع ajn*, *غ ain* = ʁ/ɣ ajn [под ʁ/ɣ разумею звонкий (глубоко-)заднеязычный спирант с увулярным трением, вроде парижск. *ʁ* (но не дрожащ. *ʀ*); в таком виде, т.е. ʁ/ɣ, звук *ɣ* не встретился мне кроме азбуки ни в одном Кас. слове], *fin*, *kaf*, *kæf* = *k'æf*, *læm*, *mim*, *nun*, *waw* [губ.-губ. *w*], *ɦi* [т.е. звонкое *h*, но обычно *h* глухое], *ła*(*m*) = ﻻ, *jaj*.

Тексты

5. Из разговора.

min ˀildɛm petigorskiˀa minɛm kumna ˀamdan hæmmæ nærsælirimnɛ urładɯłar. (Когда) я приехал в Пятигорск, из моей комнаты все вещи мои украли.

ˀaraˀħɛ ˀɛrdɛ tirizidin ałɯp ˀittɛ. Вор вошёл и из окна унёс.

ˀajčan bułdɛ? Когда это было?

un ałtɯnħɛ majda sanatur aħilˀan ɧuˀidɛ. Шестнадцатого мая, санатория (ещё) не была открыта.

6. Двустишие.

kæs'ímski ibraj štansɯr ɧɛri b(ə)raj
ˀɯzłarˀa ɧɛrɛsɛn s'inde ɧɛrɛ́ rsɛn šułaj

Касимовский Ибрагим ходит месяц без штанов,
Будешь за девками ходить, – и ты так пойдёшь.

Примечание. *bᵊraj* или *braj* вместо *bɛraj*; *braj* корреспондирует с *ibraj*. Знаком ´ обозначено ударение (неконечное) Вместо *ɧɛrɛ́rsɛn* была сначала сказана форма под казанскую *ɧɛrýrsɛn*.

7. Автобиография.

min małɛjɛm bułdɛm ristaran-kybæda xɯzmat-ittɛm ajłɯˀ ɛč-tæŋkæ birdɛlir. bɛr ђɛl kurjɛrɛm bułdɛm andan sun bułdɛm pamošnɛˀ aficɛantɛm. ajłɯˀ birdɛlir ђartɛkas andan-sun. płnɛjkas sundansun tærgi bułˀansun minɛm baxtɛmˀa čɛˀtɛ. kæˀazłarnɛ birdɛlir s'ɛrpuxuwnɛ birˀinsun prinimat itmiˀi atɛjɛmbɛlin ˀittɛˀ. hæmmæ invintærlirnɛ ђazɯb birdɛlir. bismillæhi æjtɛp satu-itɛb bašładɯˀ. ɛnɛnˀi bułdɛ fajdasɛ ђɛgɛrmɛ sum ikɛ ħɛl satu-itˀinsun bufɛtbɛznɛ birdɛˀ bašˀa ˀɛšɛˀi. bɛz biˀ zur zarar ˀurdɛˀ. andan-sun ˀɛrɛštɛm vagun-ristaranˀa hæm pravadniˀɛm bułˀansun biš ђɛl xɯzmat-ittɛm. pitɛrdin pujɛsbᵋlin v'ɛržbałuˀa hæm ɛtkuninɛa bułdɛ. andan aˀčæˀæ nærsl$^{æ}_{i}$r satub ałdɯm ɯjɯˀłarnɛ ałɯp ˀitɛrdɛm ałuħiłarˀa sattum. bᵋraz fajdasɛ bułdɛ. xɯzmat-itˀin patčałarnɛ tᵋšɛr-dilær pɛr(ɛ)varut bułdɛ nibar-xałˀ zabastufká bułdɛ.

Когда я был мальчиком, я служил в ресторане Кюба. Жалования в месяц давали три рубля. Год был курьером, а потом был помощником официанта. Жалования давали полкассы, а потому полную кассу. Потом я копил деньки и совсем разбогател. Потом наконец написал заявление в Управление (Железной дороги), после чего были торги и мне вышло счастье. Выдали мне бумаги и дали (буфет) Серпухов, и вот мы с отцом поѣхали принимать. Сделали опись всему инвентарю. Сказавши «с богом» («во имя божье») начали торговать. Ежедневно выручка была в 20 рублей. Проторговав два года, передали мы наш буфет другому человеку, мы потерпели (при этом) чрезвычайно большой убыток. После этого я поступил в вагон-ресторан, стал уже и проводником и 5 лет служил. Из Питера с поездом ездили в Вержболово и Эйдкунен. Затем я на деньги купил вещей (товар); возил чулки и продавал покупателям. Немножко доходу было. Царей убрали со службы, был переворот, была всенародная забастовка.

Примечания. Чёрточкой (-) соединяю некоторые Neocomposita. Знак ударения (´ над гласной) вообще употребляю только в случае не конечного ударения, но в *zabastufká* – для того, чтобы показать неожиданное (ввиду рус. *забасто́вка*) конечное ударение. *xałˀ* – дублет к *xałɯˀ* «народ».

-ɛm в *kurjɛrɛm* и пр. – это *-ом* русского творит. ед. Пол-кассы 1/2 пая в делёжке чаевых; полная касса – полный пай. Под *patča-łar* (из перс. پادشاه) понимается царь, вел. князья и проч. сволочь; *xɯzmat itˀin patča-...* – букв. служивших царей (царя и К°) вытурили».

В том деловом жаргоне касимовца-буфетчика, к которому принадлежит автобиография, 23% русских слов (лексических морфем). Вообще при полной двуязычности касимовцев [иногда приближающей их к таким образчикам «татарского» языка: *проклинаю-min sinə жизнь! min принципиально решить-ittəm русские слова употреблять-itmim*] обяза-

тельно, конечно, взаимное влияние обоих языков (которое на русском сказывается напр. в слове *поседитель* вместо *посетитель* под влиянием Кас. *ut*(*ш*)*ričε* от *uturma*ˀ «сидеть» – «гость, посетитель, клиент ресторана»). [конец]

Обще-фонетический экскурс

Для общей фонетики, в частности для теории звуковой эволюции из Касимовских особенностей представляет интерес вышеописанное спонтанеическое падение *k* и других заднеязычных (переход *k*, *g*, *q*, *γ*=ؼ, *x*>ˀ, а для *ŋ* – дивергенция частью в ˀ, частью в *n*), как совершенно оригинальное явление, мне совсем не известное в истории другого языкового семейства[1] (и из турецких известную аналогию даёт только чувашский).

Самым близким к Касим. явлению стоит всё-таки китайский (и аналогичный ему финский) процесс – перехода конечного (китайского) *k* (в котором совпадают обще-китайские и **k*, и **t*) в ˀ, напр. **mit* «мед» > *mik* > *mi*ˀ (откуда дальше пекинская форма с утратой ˀ – «ми»): здесь действительно заднеязычная смычка (заместившая уже собою всякий конечный неносовой согласный) заменяется гортанной, что составляет этап в сокращении работ при стремящихся к нулю конечных согласных. Но опять-таки это (китайское) явление постигает только конченое в слоге *k*, а в Касим. спонтанеическая ликвидация всяких и во всех позициях заднеязычных. Итак, Касимовское явление действительно исключительное.

Для понимания его нужно устранить, во-первых, допустимость исключений из закона утраты заднеязычной артикуляции в момент его действия. И действительно, исключений из него у определённых индивидуумов в определённом поколении (создавшем это новшество) не было: число слов с *k*, *g*, *γ*, *x* в современном Касимовском так незначительно, что их вполне можно отнести за счёт более позднего постороннего (казанского?) влияния. За это говорят и дублеты вроде *tuγεz* при *tu*ˀ*εz*. Я полагаю, конечно, что фонетически-обязательной недопустимость *k*, *g* и пр. была лишь недолгое время (1 поколение) и то не у всех в данном поколении, может быть лишь у отдельных лиц, действительно не умевших произносить *k*, *g* и пр., но что эти лица создали моду, принятую другими (теми, кто был способен произносить эти звуки). Итак, я позволю себе смотреть на это явление, как на социальную фиксацию индивидуального произносительного дефекта. Этот дефект (полное неусвоение заднеязычной артикуляции, в частности

[1] Исторические нули *k* и даже отсутствие *k* в системе характерны для некоторых аустронезийских, в частности, самоанского, но в данный момент я лишён возможности привлечь эти факты к сравнению.

смычной) наблюдается, в общем не так редко, у детей различных наций, как переходный этап в выучке консонантизма. **Пример:** 3-хлетний мальчик – швед не умел произносить *k*, которое заменял через *t*, хотя и умел различать слышимые *k* и *t*. Слово (*pepper*)*kaka* «пряник» произносилось им (*pepper*)*tata*. Но после сознательных попыток и упражнений ему удалось наконец произнести *kaka* и это первое слово, в котором им была произнесена его новая произносительная фонема – *k*, вызвало у него живейшую радость. После этого, когда следовательно был уже достигнут данный навык, звук *k* стал им употребляться (вместо прежнего t) и в других словах – где нужно было. Дефект, т.о., оказался временным.

Но допустим, что такой дефект будет не изжит, а наоборот поддержан сверстниками. Допустим, что сверстники будут даже подражать непроизнесению *k*. Естественно, что при отсутствии навыка заднеязычной работы данные звуки (*k*, *g* и пр.) будут заменяться не просто нулём, а какой-либо другой работой. В приведённом примере у мальчика-шведа такой заменой служило *t*. Но ясно, что конвергенция $k \times t > t$ не может быть разделена сверстниками, как сопряжённая с утратой одного из важнейших звукоразличений (*t* – *k*). Другое дело, если неусваивание *k* заменяется особой (новой для данной системы) фонемой, какой в Касим. явилось ˀ (гортанный смычный можно считать новшеством данного консонантизма, т. к. ء и ع арабских слов могут быть игнорируемы в вопросе об усвоении родного консонантизма татарскими детьми). И на эту замену могли пойти и недефективные сверстники дефективных индивидуумов, – вот почему в частности: ˀ по сравнению с заднеязычной смычкой является экономией произносительной энергии (то, что гортанный взрыв требует меньше произносительной энергии, чем заднеязычный, физиологически довольно ясно). Таким образом, переход *k*>ˀ (*g*>ˀ и пр.) совпадает по направлению с общей, обще-фонетической и исторически-типичной тенденцией к минимализации произносительных затрат энергии – в эволюции звукового состава языков. Это обстоятельство позволяет уже не считать непременным условием для перехода (*k*>ˀ) преобладание процента дефективных (т. е. неусвоивших *k*) детей данного поколения над процентом недефективных (для которых *k*, *g* не составляли трудностей). Дефективных могло быть менее 50% (вполне невозможно, чтобы этот именно дефект был общим явлением, каким бывает напр. детская картавость – неуменье произносить *r*, *r'*), их вероятно (гипотезирую, конечно) было несколько человек. Но подражать им было легче (т. е. требовало меньших затрат произносительной энергии), чем подражать старшему поколению, т. е. произносить заднеязычные. Вот те обстоятельства, при которых данный переход может казаться

мотивированным. Подражание неумевшим произносить *k* (хотя бы и полное подражание – во всём составе словаря) отнюдь не означало приобретения их неуменья произносить *k*. Потому, поскольку из постороннего (напр. казанского) источника бывали услышаны опять формы с *k* (и другими заднеязычными), эти заднеязычные могли вводиться заново в Касимовский словарь. Этим, понятно, можно объяснить дублеты с *k* | ˀ и т.п. Но однако приобретение данного слова из чужого (казанского?) источника отнюдь не делает обязательным проникновение в этом слове чужого (казанского) *k*: хотя касимовцы и умеют произнести это *k*, слово может всё же быть «фонетически переведено» на диалект, т.е. получить касимовскую огласовку с ˀ вместо *k*. Положим, что экономические условия при языковом обмене с другими татарами содействовали фиксации заднеязычных в числительных, – см. числительные passim –, но в общем рецепт звуковой подстановки (т. е. знание соответствия: чужое *k*, *g* || своё ˀ) вполне живущ, поскольку осознанно противоположение своего диалекта стандартному татарскому. В этом удостоверяют между прочим такие (вполне свободные) высказывания объекта: «по-казански *qшz* – по-нашему *ˀшz*, по-казански *qшrq* – по нашему *ˀшrˀ*», и т. д. Таким образом может быть создано новое касимовское слово даже из русских слов: *staˀan* из *стакан*.

При этом, конечно, о фонетическом современном действии закона *k*> ˀ не может быть речи: это уже закон словаря, а не фонетики (потому, конечно, факт наличия в каком-либо слове звука *k* следует объяснять не фонетическими условиями, а историей данного слова на Касимовской почве). Таким вот образом и совершился, предполагаю, в Кас. этот редчайший процесс – несмотря на обратное давление среды (в которой дефективных было, очевидно, меньшинство по сравнению с умевшими произносить *k* – в том поколении, при котором совершилось изменение), – совершился благодаря физиологическим условиям – экономии произносительной энергии при *k*> ˀ. Эта экономия делает живучим и рецепт подстановки *k* || ˀ (и пр.): раз возможен выбор между *kɛr* и *ˀɛr*, выбирается скорее *ˀɛr*, чем *kɛr*, как требующее меньшей физиологической работы.

Приведённое объяснение нуждается, однако, в оговорке ещё одной детали: спорадического случая ˀ вместо *t* в *kumnaˀa* «комната» (Locat. *kumnaˀada*, Ablativ. *kumnaˀadan*). Так как значение слова (комната – Nom. loci) позволяет базироваться именно на формах Loc. и Abl., то *t*> ˀ в **kumnatada*, **kumnatadan* можно объяснить наличием слогов с тремя (*n t d*) и даже четырьмя (в Abl. *n t d n*) переднеязычно-смычными один за другим. А так как такая диссимиляция в таких условиях (Ferndissimilation) ведёт к появлению простейшего (по затрате энергии) звука на месте

диссимилируемого, то естественно выбирается легчайший из смычных (и вполне обычный внутри слова) – гортанный смычный $^?$.

Этимологический экскурс[1]

По поводу приведённой параллели Касимовскому процессу в китайском *t* > *k* > $^?$ с примером **mit* > *mik* > *mi*$^?$, т. е. по совершенно случайной ассоциации, позволяю себе остановиться на этимологическом вопросе данного обще-китайского **mit* «мёд»; именно здесь нужно упомянуть следующее исторически интересное соответствие между языковыми семействами:

1. индо-европ. **médhu* (скр. *mádhu*, *μέϑυ*, *МЄДЪ* и пр.) или с *d*^{h} > *l* благодаря, м. б., неиндо-европейской подпочве на юге Европы: *mel* *μέλισσα* < **μελιτ-ι̯ α* «пчела, букв. медовая (муха?)», ирланд. *mil̄* (*i* < *e*).

2. финно-угроск. **meti* : финск. *mesi*, эст. »*mesi*« (=*mezi*) Casus partitiv. *mett* < **mettä* (формы других финских см. в Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft Szinnyei) <Szinnyei 1910: 20>

3. древне-кит. **mit* «мёд», восстановляемое как источник пекинской и многих других диалектических форм, а также заимствований в японский и корейский (яп. *micu* < *mitu*, *mići* < *miti*; кор. *mil* с закономерным *l* < кон. кит. **t*, благодаря чему – странная игра случая! – корейская форма созвучна с ирландской: крайний запад и крайний восток Евразии называют «мёд» одинаково), но для более древней эпохи не без оснований гипотетизируемое в виде **mi̯et*. В китайском это слово не находит индо-китайской (или тибето-китайской, если данное так наз. индо-китайское семейство именовать по двум главным представителям тибето-китайским) этимологии: тибетск. **rci* очевидно не родственно с **mit*, хотя название пчелы (осы) в тиб. и кит. в праформе общее: тиб. **sbraŋ*-(*bu*) ‖ кит. «фынг» < *fuŋ* (< **sbraŋ*, так как *sbr* > *f* закономерно, как и гласное соответствие тиб. *a* ‖ кит. *u* из пра-

[1] Примечание издателей:
Помимо специально посвящённой этимологии слова мёд статьи [Поливанов 1916] см. об этом в других работах Е.Д. Поливанова:
– Е.Д. Поливанов. Дальневосточные термины орудий письма // Сборник Туркестанского восточного института в честь проф. А.Э. Шмидта. (25-летие его первой лекции 15/28 января 1898–1923 г.). Ташкент, 1923. С. 116–119 (см. с. 116– 117);
– Е.Д. Поливанов. Индо-европейское **su*-[*s*] – древнекитайское **ču* ‘свинья’ // Е.Д. Поливанов Избранные работы. Статьи по общему языкознанию. М., 1968. С. 167–171 (см. С. 167); рукопись статьи хранится в Санкт-Петербургском филиале Архива РАН: Ф. 700 (Л.В. Щерба), Оп. 3, № 25, Л. 58–66;
– E.A. (= D.) Polivanov. A propos d’un mot indo-européen de provenance chinoise **(t)sū-s* < ancien chinois **ču* «cochon» // Archiv Orientální. Vol. IX, № 3. Praha, 1937. S. 405– 406 (см. С. 405); рукопись русскоязычного оригинала хранится в Литературном архиве Музея национальной литературы в Праге (фонд Р.О. Якобсона: Rukopisy cizí, Články..., Polivanov, «Ob odnom i.-e. slove kitajskogo proischožděnija»); а также комментарий В.В. Иванова (Е.Д. Поливанов Избранные работы. Статьи по общему языкознанию. М., 1968. С. 338–339).

зыкового **a*, ср. напр. тиб. *lŋa>ŋa*||кит. *ŋu>u*, ^{w}*u* »у, ву« «пять», или тиб. *ma*||кит. *mu* «мять», тиб. **p'a*||кит. *fu* «отец» и пр.)

Это отмежёвывает китайский язык в данном случае (т. е. в данном слове – «мёд») от юга Азии, т. е. от прочих тибето-китайских языков (NB, что в аннамском слово заимствовано из китайского) и заставляет искать объяснения <в> сношениях именно с индо-германцами или уральцами; и так. образом на **medhu*||**meti* (>финск. mesi)||**mi̯et*, *mit* (а также **mel*(*it*) – ср. **μελιτ-ι̯ α*, *mel*) оказывается возможным смотреть, как на одно из древнейших культурных странствующих слов[1] (ср. в позднейшие эпохи странствование «мешка» – *saccus* [из еврейск.], «вина», «опиума» [из арабск.], «арака» [тоже из арабск. корня], «бумаги – тетради – cahier» [из перс., а в перс. м. б. из китайск.], наконец «табака» и пр. и пр.). Что же касается дальнейших сопоставлений приведённого (из 3 семейств) названия мёда – именно с обще-алтайским *bał* (тур.-монг. *b<m*? *l<t*? наконец *a*||*e*) и с другой стороны с яфетическо-семитск. √*mtḳ* «сладкий» (яфет. *tkm* – см. Марр, Осн. табл. С. 3 <Марр 1908: 3>), то они висят в воздухе как явно гипотетические.

Литература

1. Марр 1908 – Н.Я. Марр. Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими. СПб., 1908.
2. Поливанов 1916 – Е.Д. Поливанов. Индо-европейское **medhu* – общекитайское **mit* // Записки восточного отделения Императорского русского археологического общества. Т. XXIII (1915). Пг., 1916. С. 263–264. (Переиздание: Е.Д. Поливанов. Избранные работы. Статьи по общему языкознанию. М., 1968. С. 165–166).
3. Самойлович 1922 – Н.А. Самойлович. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Петроград, 1922. (Переиздание: А.Н. Самойлович. Тюркское языкознание. Филология. Руника. М., 2005. С. 77–87).
4. Gauthiot 1910 – P. Gauthiot. Des noms de l'abeille et de la ruche en indo-européen et en finno-ougrien // Mémoires de la Société de linguistique de Paris. T. XVI, 1910, № 4. P. 264–279.
5. Szinnyei 1910 – J. Szinnyei. Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig, 1910.

[1] Что касается литературы по этимологии «мёда», то к ней относится прежде всего статья Gauthiot в Mem. Soc. Lingu. <Gauthiot 1910: 269–270>, на которую я ссылаюсь в заметке «Индо-евр. medhu – кит. mit» в ЗВОРАО. <Поливанов 1916: 263>

ФӘННИ-ПОПУЛЯР ЯЗМАЛАРДА ТӨБӘК ТАРИХЫ

КРАЕВЕДЕНИЕ В НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ

Дамир Таҗи

ӘЛМӘТ АВЫЛЫ МӘХӘЛЛӘЛӘРЕНДӘ МӘЧЕТЛӘР ҺӘМ ИМАМНАР

(Дәвамы. Башын карагыз: № 1, 2022)

Түбән Мактаманың борынгы мәчетләре һәм мәдрәсәләре

Түбән Мактама авылы XVIII гасырның беренче яртысында беренче һәм икенче ревизияләр арасында оешa, беренче тапкыр 1735–1745 елларда телгә алына. Әлбәттә, хәзерге Түбән Мактама белән Югары Мактама урнашкан җирләрдә элегрәк тә гомер кичерүчеләр булган. Соңгы елларда археологлар, тарихчылар бу юнәлештә эзләнү, тикшерү эшләре алып баралар. Монда бронза гасырына караган бик борынгы авыл урыны барлыгы ачыкланган. Галимнәр бу тирәдә табылган әйберләрне Бура (срубная) культурасыныкы дип исәпли. Төгәлрәк әйткәндә, бу авыл 1720–1730 елларда барлыкка килгән, дип әйтеп була. Аксакаллар сөйләвенчә, имештер, Түбән Мактамага күршедәге Югары Мактамадан аерылып чыккан гаиләләр килеп утырган. Борынгыдан безгә тагын бер риваять килеп җиткән. Аны бабалар буыннан-буынга сөйләп калдырганнар. Югары һәм Түбән Мактама арасында, борынгы бер татар авылы булган икән. «Сары куакта күлле төбәк» дип аталган матур җирдә нигезләнгән бу авылны, кыскача, «Күлле төбәк» дип исемләгәннәр. Биредә көн күрүчеләр җәй айларында урман артында җәйләп, кыш көннәрен өйләренә кайтып яшәгәннәр. Зур бәла чыгып, Күлле төбәк нигезенә хәтле янып бетә. Шуннан соң халык, икегә бүленеп, Түбән һәм Югары Мактама авылларына нигез салына. Авыл халкы типтәрләргә, йомышлы һәм ясаклы татарларга бүленгән. Документларда авылның беренче исеме – Мактаматамак, Мактамабаш булуы күренә.

Авыл башлангыч чорында Уфа өязе, Казан юлы Нәдер волостена кергән. 1782 елдан Бөгелмә өязенеке булып, Оренбург губернасына караган һәм шул ук Бөгелмә өязендә 1850 елдан Самара губернасына беркетел-

гән. Мактама кыска гына вакыт аралыгында Кирлегәч, Камы Исмәгыйль волостларына буйсынып, 1867 елдан Әлмәт волостенда йөргән. Совет чорында Бөгелмә кантонында торган.

Екатерина патшабикә (1762–1796) заманында авыл аша юл салынган, күпер төзелгән, юл буена каеннар утыртылган.

Бүгенге көндә авылның борынгы ике иске зираты, авыл эчендә калып, зур ихата белән әйләндереп алынган. Берсен «Тау зираты» дип атаганнар. Монда матур итеп нәкышләп ясалган борынгы кабер ташларының кайберләре әле дә саклана. Еш кына авылларга билгеләнгән старосталар, үз белдекләре белән беренче килеп төпләнгәннәргә дә муллалык вазифасын йөкләгәннәр. Нәкъ менә шул кешеләрнең йортлары баштан мәчет итеп файдаланылган, анда дини киңәшләр, дини бәйрәмнәр узган. Соңрак биш вакыт намаз уку өчен манарасыз аерым гади йортлар булдырылган. Һичшиксез, авылларда беренче тапкыр биш вакыт намаз укый торган мәчетләр төзелеп, авыл матди һәм рухи яктан ныклап аякка баскач, алар, киңәйтелеп, манаралары күтәрелеп, рәсми төстә җәмигъ мәчетләре булып хәтер язуларында күрсәтелә. Түбән Мактамада кайсы елда беренче мәчет яки мәдрәсә төзелүе турында аерым мәгълүмат юк. Бишенче ревизия язулары буенча, 1794 елда авылда 51 йортта 25 ясаклы татар, 55 йомышлы татар, 225 типтәр яшәгән һәм, моңарга өстәп, интернет язмалардагы «Экономические примечания к планам Генерального межевания Бугульминского уезда Самарской губернии» дигән документтан мондый юллар укырга мөмкин: «*Нижняя Мактама на левой стороне речки Мактамы и близ большой столбовой дороги, лежащей из города Казань в город Бугульму... В оных деревнях магометанского закона мечети...*». Шәхсән бу документлар үз кулыбызда булмаса да, без моны дөрес дип кабул итсәк, димәк, авылда 1746 елда һәм 1794 елда да мәчет булганлыкка саллы дәлил бар, дип әйтә алабыз. Авылда беренче җәмигъ мәчетнең мәхәлләсе 1768 елдан билгеле. Самара дәүләт архивы безгә биргән белешмәдә (08.02.2010, №07-29/15) Түбән Мактамада җәмигъ мәчет 1831 елда нигезләнгән, дип белдерелә. Аңа кадәр дә авылда мәчет эшләгән. Мөгаен, шул елда иске мәчетләре яңартылып, зур җәмигъ мәчете кыяфәтенә кертелгәндер. Шул ук мәчет 1861 елда яңадан матурайтып корыла. 1869 елда мәчет каршында мәдрәсә ачыла. Самара губернасының халык яши торган урыннары исемлегендә авылда 1859 елда 118 йортта 409 ир-ат, 408 хатын-кыз мөселман яшәгән. 1889 елда 203 йортта барлыгы 1548 мөселман торган, 2600 дисәтинә уңайлы һәм 116 дисәтинә уңайсыз җирләре булган.

Авыл зураеп, мөселманнарның бер өлеше, җәмгысы 503 мөселман, икенче мәхәлләгә берләшә. Икенче мәхәллә җәмигъ мәчете төзү турында

1902 елның августында Самара губерна төзелеш бүлегенә проект керә. Ул 11 декабрьдә тикшерелеп, кимчелекләрен төзәтергә, дип кире борыла. Беркадәр үзгәртелгән проект сызымы 1903 елның 21 маенда тикшерелеп июнь аенда губерна идарәсендә 1492 саны куелган рөхсәтнамә бирелә. Мәчет 1904 елда төзелеп тә бетә. Биредә 1905 елдан мәдрәсә эшли. Халык хатирәләре буенча, мәчет төзелешенә урынны Һилалетдин исемле бер изге җан үз бакчасыннан бүлеп биргән, төзүдә дә катнашкан. Әлмәт волостена кергән бу авылда 1910 елда барлыгы 302 йорт, 838 ир-ат, 897 хатын-кыз, 2513 дисәтинә уңайлы һәм 115 дисәтинә уңайсыз җирләр, ике мәчет, мәктәп, су тегермәне, Махтама елгасы булган (Самара губернасының халык яши торган урыннары исемлеге. 1910 ел).

Төбәгебезне өйрәнүче тарихчылар Р. Әмирханов һәм башкалар язуынча («Окно в прошлое» китабы. Әлмәт, «Тамырлар» фонды, 2014), авыл халкы мөмкин булганча гарәп әлифбасы нигезендә татарча укырга һәм язарга омтылган: «1900–1901 елгы авыл хуҗалыклары санын алу буенча үткәрелгән исәп мәгълүматларына күз салсак, кызыклы нәтиҗәләр килеп чыга. 165 йортта укый-яза белүчеләр яшәгән. Бу барлыгы авыл халкының 70 проценты. Шундый 144 ир-ат һәм 228 хатын-кыз булган. Мәдрәсәләрдә күбрәк кызлар укыган. Аксак Хәйбрахман Монасыйпов та татарча укый белгән. 45 яшьлек хатыны һәм 19 яшьлек кызы да аннан калышмаган. Моңардан тыш аның 13, 14 яшьлек уллары мәдрәсәгә йөргән, 15 яшьлек кызы муллага укырга барган. Тагын бер 17 яшьлек улларыннан кала бу гади гаиләдә барысы да белем алганнар. Олы 22 яшьлек уллары татарча да һәм урысча да белгән. Мактамада алты гаиләдә җиде кеше урысча укый-яза белгәннәр». Татар авылларында урыс, чуваш һәм мукшы авыллары белән чагыштырганда, «грамотный» кешеләр күп булган. Аерма бары тик шунда гына, татар кешеләре урысча белмәгән, өйрәнмәгән һәм бу ят телне дә аерым кешеләр генә өйрәнергә кирәк дип тапкан. Еш кына беркатлы бабаларыбыз урыс телен өйрәнүне гөнаһ дип тә санаганнар.

Татар халкы тарихында 1720–1760 еллардагы көчләп чукындыру вакыйгалары мәңге төзәлмәс яралар калдырган. Әмма бу чукындырулар элекеге Нәдер волосте авылларын читләтеп узганга охшый. Чөнки андый документлар беркайда да юк. Җирле халык хатирәләрендә дә бу хакта телгә алынмаган, берничә кешенең үз теләге белән чукынганын санамаганда. Ятимлектә үскән Бәдәмша Гаделшин 17 яше тулгач, 1845 елда православие диненә күчеп, Александр исеме алган. Шул ук елны аны армиягә рекрут итеп алганнар. Мондый хәлләр авылда элгәререк тә булгалаган. 1754 елда Аднаш Бикбов улы Мөстәкыйм (1735), үз теләге белән чукынып, Бөре ягындагы Тимошкино авылына күчеп китә. Авыр хәлдә калган хәерченең абынганын, килеп чукынганын ун куллап көтеп торган-

нар чиркәүләрдә. Мөстәкыймнең 1747 елда сөргенгә җибәрелгән атасы, чукынган булса, бәлки салкын Себердә ачка катып үлү язмышына дучар булмас иде. Нәкъ шул елда Мактаманыкы Көзәш Рахманколов та, чукынып Нагайбәккә күченеп китеп казак сословиесенә кергән. Бу чукынуларның һәрберсенең үз сәбәбе булган. Беркем дә бәхете ташып торганнан барып чукынмаган.

XX гасыр башында, башка күп кенә татар авылларына хас булганча, Түбән Мактама авылында да кадими һәм җәдитчә укыту бер-берсеннән аерылып торган. Без бүген анда кем ничек укытканын тәгаен генә әйтә алмыйбыз. Киләчәккә карап укымышлы мөгаллимнәр дин белән бергә җәгърафия, әдәбият-тарих, исәп-хисап кебек фәннәрне дә шәкертләргә укытканнар. Андыйларны җәдидчеләр дип атаганнар. Ә кадими муллалар дин мәгърифәтенә үзгәрешләр кирә, дип җәдидчеләр белән кискен бәхәсләргә кергәннәр.

Түбән Мактама мәчетләрендә 1920 елларга, ягъни совет чорына кадәр, меңәр еллар элек ата-бабадан васыять булып килгән Ислам дине рухында гыйбадәт кылганнар, аннан аерылмаганнар. Беренче Бөтендөнья сугышлары, инкыйлаб һәм ватандашлар канкоешы, дингә каршы вәхши сәясәт, ачлык, халыкны тәмам бөлгенлеккә төшерә, диннән читләштерә. Без Татарстан милли архивында совет елларына караган документларны өйрәнеп чыктык [Ф. 873. Оп. 2. Д. 8. Документы о деятельности религиозных объединений на территории Альметьевского райсовета ТАССР за 1939–1961 годы; Ф. 7200. Оп. 1. Д. 733. Выписки из протоколов заседаний президиума ЦИК ТАССР на 1.01.1930 г.]. Бөгелмә кантонында 1930 елның 1 нче гыйнварына кадәр эшләгән дини оешмалар исемлегендә, Әлмәт волостена кергән Түбән Мактама авылының беренче мәхәлләсеннән азанчы Галимҗан Гафиятуллин 1926 елның 28 июнендә, икенче мәхәлләдән Галәүтдин Халитов 1 июньдә, дини максатларда мәчет биналарыннан файдалану өчен җирле совет белән килешү төзегәннәр, дип язылa документларда. Совет хакимияте мәчетләрнең бер манарасын сугыштан соң Тайсуган авылыннан бер адәм актыгын эзләп табып кистерәләр, бу кешенең исеме билгесез. Имамнар Сафуан Хөсәенов, Фазыл Насретдиновлар әле 1930 елга кадәр үк үз вазифаларын калдырырга мәҗбүр ителгәннәр («служители культа по Бугульминскому кантону отказавшихся от сана на 1 января 1930 года»). «Әлмәт районының ябылган һәм ябылмаган дин йортлары булган халык яши торган пунктлар» дигән исемлектән күренгәнчә, ТАССР Үзәк башкарма комитеты президиумы һәм Югары Советы президиумы тарафыннан беренче мәхәллә мәчете 1940 елның 13 августында ябылган, протокол саны 5–866 һәм клуб итеп файдаланугa тапшырылган. Мәгълүматлар

1941 елның 1 сентябренә кадәр тупланган, «фаш ителмәскә тиеш», дип язып куелган. Икенче язуларда мәчет ябылу турындагы документка 1940 елда мөтәвәлли Җәләлетдиннән кул куйдырганнар. Җәләлетдин бабай Җамалиев (1855) дин юлындагы тырышлыгы өчен кисәтү дә алган. Авылда элекеге дин әһелләреннән диндә иҗтиһат итүчеләрнең иң соңгысы да ул. Тормышны диннән башка күз алдына да китерә алмаган чал чәчле ак бабай мәчетне тартып-сузып булса да эшләтергә омтылган. Ул бик олы яшьтә булуы аркасында гына сөрелүдән, төрмәгә озатылудан котылган. Димәк, әле шул елга кадәр, җае булганда, мөселманнар бу мәчеткә намазга килгәннәрдер, дип әйтеп була. «Ябылулары расланмыйча файдалана торган мәчет һәм чиркәүләр, нәрсә өчен файдаланыла һәм кайчаннан бирле» дигән графада икенче мәхәллә мәчетенең әле 1929 елда ук клуб ителгәнен белдек. Кешеләр бу «наданлык почмагы»на йөрмәсен өчен җирле коммунистлар барысын да эшләгәннәр һәм халык та мәҗбүри динсезлек сәясәтенә буйсына, ышана башлый. Күп кенә документлар астында Әлмәт районы Башкарма комитеты рәисе Фазлыев, махсус бүлек инспекторы Шәйдуллин имзалары күренә. Райондагы татар мәчетләре башта колхоз клубларына, совет мәктәпләренә, дип мөселманнардан «добровольно» тартып алына, соңыннан кайсысындадыр чебиләр үрчетәләр, икенчесендә кыр ашламасы саклана, өченчесендә бәхетле киләчәк турында төрле кинолар күрсәтәләр һ.б. Күп кенә мәчет биналарын һәр ел диярлек үзгәртеп, алар төрле хуҗалык эшләрендә файдаланылган. Бер елны анда клуб булса, икенче елда ашлык тотканнар, өченче елда бәрәңге амбары ясаганнар. Түбән Мактаманың Әлмәт очындагы иске беренче мәхәллә мәчете урынында, хәзерге Әлмәт газ хуҗалыгының гаражлар бүлеге урнашкан һәм Бөгелмә юлы өстендәге икенче мәхәллә яки «Габдрахман ягы мәчете» дип йөртелгәненең нигезендә башта китапханә, аннан соң совет чоры ахырында гади бер мәчет, ахырдан туган якны өйрәнү музее төзелгән.

Түбән Мактама белән Югары Мактама авылларының иң беренче билгеле булган имамы Юлдаш бабай (Югары Мактамада җирләнгән). Ул вакытта имамы булгач мәчетләре дә булгандыр, дип әйтеп була. Аннан соң Моратбакый Мостай улы (1764–1831) 1795 елгы ревизиядә указлы имам дип күрсәтелгән. Әтисе Мостай да авылда мулла булырга мөмкин, дип уйларга кирәк. Моратбакыйның улы Хисаметдин (1799–1867) авылда 1831 елда әтисе үлгәннән соң имам-хатыйплык дәрәҗәсе алган. Моратбакыйның икенче улы Җамалетдин (1802–1879) 1837 елдан авылның указлы мулласы. Җамалетдиннең Бибимаһруй исемле кызы Минзәлә өязендәге Туйгилде авылы имамы Габделгафур Сәйфуллинның улы Сабитка кияүгә чыккан. Бу кеше турында Р. Фәхреддиннең «Асар» китабында

(2 том, 70 бит) телгә алына: «Асыллары Сембер ягындагы бер авылдан булып, Бөгелмә өязе Мактамабаш исемле авылга күчеп килгәннәр. Атасы Сәйфулла бине Гаделшаһ Бөгелмә янында Балтач исемле авылда имам булып, сахибе тәрҗемә исә шул авылда дөньяга килгән...» Бу нәселдәге имамәтчелекне 1873 елдан имам-хатыйп, җәмигъ һәм мөгаллим, Җамалетдиннең улы Шаһимөхәммәт Моратбакыев (1845–1911) дәвам итә. Ул урысча да бераз сөйләшә белгән, диләр. Бу токымдагы муллаларның икешәр-өчәр хатынлы гаиләләре бик ишле булган. Шул заманда балалар арасында үлем-китем бик еш күренә.

Халит Габделҗәлил улы (1797–1862) 1831 елдан авылда азанчы һәм мөгаллим вазифаларын башкаруга керешкән. 1856 елда Халит хәзрәтнең йортын талап чыгалар. Шунда указы да югала. Улы Насретдин Халитов (1842–1909) мәшһүр Түбән Чыршылы мәдрәсәсендә остазы Габделфәттах хәзрәт Габделкаюмовтан дин гыйлеме ала. Түбән Мактаманың җәмигъ мәчетендә 1854 елның март аеннан мәзин, мөгаллим һәм сабиан булып, атасының эшенә күчә. Ике хатыны булган. Хөмәйра исемле кызы (1883–1941), Чистай өязендәге Кармыш ясаклысы (Чирмешән районында) Талибетдин мулла Хәйретдиновка кияүгә китеп, Минзәлә өязендәге Рангазар (Сарман районында) авылында яшәгән. Заһирәсе (1886–1954) Шөгер мулласы (Лениногорск районында) Ризаэддин Зыяддинов белән яшәгән. Ул совет чорында томкынлыкта вафат. Хөмәйра абыстайның үги улы Кыям Талип улы Җәгафәрев (1900–1967) үзенең истәлек дәфтәрләрендә кызыклы мәгълүматлар язып калдырган: «Мактама авылының уртасында ике зур урамның бер-берсенә килеп кушылган почмактагы мәйданга салынган кечкенә агач мәчет, бөек фундаментта күтәрелгәнгә үзенә күрә бик текә, мәгърур утыра. Мәчет тирәсе матур такта рәшәткә белән уратып алынган. Рәшәткәнең эчендә куе сирень һәм сәрви агачлары белән тулып, ямь-яшел булып, үзенә җәлеп итә. Насретдин мәзиннең хуҗалыгы мәчет белән янәшә булып, Зәй урамында мәчеттән соң беренче өй булып урнашкан. Хөмәйра абыстайның әнисе Галимә абыстай фарсы телен һәм әдәбиятын, гарәп телен яхшы белгән, мәктәп ачып кыз балалар укыткан. Галимә абыстай зур гәүдәле, кара кашлы, кара күзле, карача хатын була. Оныгы Талип кызы Мәрьям аңарда тәрбияләнгән. Мәрьям Баллы-Тамак авылыннан Харас мулла улы Сәүбәнгә кияүгә бирелгән. Совет чорында Сәүбәннең бөтен малын талап алып йортыннан куып чыгаралар. Алар аварга торган мәчет эчендә яшиләр. Соңыннан Харас мулла шул мәчеттә гаҗизлектән вафат була». Галимә абыстай – хәзерге Лениногорск районы Чүти авылы (Новая вершина) имам мөгаллиме Якуб Сөләйманов кызы. Якуб бу авылда 1847 елдан дин эшендә.

Хөсәен Мөхетдин улы (1943–1909) Түбән Чыршылы мәдрәсәсендә Габделфәттах Габделкаюмовтан укый. 1868 елдан авылда имам-хатыйп мөдәррис. Улы Түбән Чыршылы мәдрәсәсендә укыган Сафуан Хөсәенов (1871–1934) Колшәрип авылында мулла булып торганның соңында, үз туган авылына 1911 елда кайтып, беренче мәчеткә әтисе урынына һәм үлем түшәгендә яткан Шаһимөхәммәд хәзрәтне алыштыру өчен имам-хатыйп мөгаллимлеккә тәгаенләнә. Совет чорында авылдан сөрелгән. Энесе Габделбарый Хөсәенов (1887) Югары Мактама авылына имам хатыйп-булып барган. Ул биредә икенче мәхәлләдә 1918 елда яңа мәчет төзеттергән. 1930 елда Шәймәрдан Ширъязданов җитәкчелегендәге «контрреволюцион кулаклар төркеме әгъзасы» буларак кулга алынып, 5 елга концлагерьда тотылуга хөкем ителгән.

Галәүтдин (Галәлетдин)–азанчы Халит улы (1853). Ике хатынга өйләнеп тә балалары яшәп китә алмаган. 1910 елдан мәзин. Галәүтдин хәзрәт картайган көннәрендә җирсез, малсыз калып, советтан гел яман сүзләр ишетеп, сүгелеп, авылның кайсыдыр мәчетендә соңгы сыеныр урын табып, шунда яшәп, 1934 елның 15 ноябрендә вафат. Аксакаллардан ишетүебезчә, беренче мәхәлләдә муллаларны алыштырып, имам һәм азанчы булып йөргән. Күбрәк икенче мәхәллә мәчете манарасыннан азан әйткән.

Галимҗан Гафиятулла улы (1883–?) 1911 елдан беренче мәхәллә имамы. Авыл мулласы Шаһимөхәммәд хәзрәтнең Бибиәсма исемле кызына никахланган. Совет чорында, кулга алынудан куркып, Урта Азия якларына чыгып кача. Галимҗанны сугыштан соң бер авылдашы очраклы күреп советка әләкли. Шуннан соң аның эзе югала.

Габделвагыйз Габделнәфыйк улы (1834–1901). Патша армиясендә 6 ел хезмәт иткән. Аны Вагыйз хаҗи дип зурлап йөрткәннәр. Авыл мәчетләренең берсен яңартып төзегәндә башлап йөргән, бинаны күтәрүдә үзеннән зур өлеш керткән. Димәк, байлыкка ия булган. Бәлки, хаҗга да баргандыр. Бер кызы Бибифатыйма Тайсуган авылы мулласы Мөхәммәттаһир Байтукалов җәмәгате. Таибә исемлесе Яңа Нәдер мулласы Дәһия Габделҗаббаровта кияүдә. Бибизөһрәсе авылдашы Насретдин мәзин улы Мөхәммәтфазылда тормышта.

Насретдин мәзиннең улы Мөхәммәтфазыл (1881) күршедәге Тайсуган мәдрәсәсендә Мөхәммәттаһир Әхмәтзәки улы Байтукаловта укыган. 1903 елдан авылның икенче җәмигъ мәчетенә имам-хатыйп, мөгаллим итеп куела. Ике хатынлы. Мөхәммәтфазыл үзе һәм әтисенең энесе Галәүтдин хәзрәтләр монда бер фикердә булып, дин башында торганнар. 1926 елда Фазыл хәзрәт үз вазифасыннан киткәч, аның урынына абыйсы Галәүтдин имам булып йөргән. Фазыл гаиләсе белән 1931 елда Чиләбе

өлкәсенә сөрелгән. Бөтен йорт-җирләре, маллары советка кала. Насретдиновларның гаилә әгъзалары: Габделбәр (1912), әтисе Фазыл (1871), әнисе Маһирә (1896), кыз туганы Мәрьям (1913), хатыны Фәкыйһә (Фахирә, 1917), кыз туганы Асия (1919), ир туганы Рәфкать (1920–1995), кыз туганы Нәкыйбә (1928), ир туганы Нәҗат (1931), ир туганы Рәшит (1935), кыз туганы Хәдичә (1939). Фазыл Магнитогорск шәһәрендә дә имамлык кылып йөргән, дигән хәбәрләр бар. Бертуган энесе Харис та Тайсуган мәдрәсәсендә укыган. Патша армиясенә бармас өчен кулын гарипләткән, дип сөйлиләр. Ул Үзбәкстанга күчеп киткән. Бер улы сугышта батырларча һәлак булган.

Мөхәммәткәшшаф Таһир улы (1882). Тайсуганда Мөхәммәттаһир Байтукалов мәдрәсәсендә укыган. Мактамага шуннан килгән. 1906 елда мәзинлеккә указ алган. Шаһимөхәммәт хәзрәт Җамалетдиновның кызы Бибихафизәгә никахланган. Бибихафизәнең сеңлесе Бибизәйнәп Камы Исмәгыйль авылы мулласы Сөләйман Гайнановның улы Габдерәшиттә кияүдә. Башка хәбәрләр юк.

Мактамада туып яки яшәп алып, башка авылларда яшәгән дин әһелләреннән кайберләренең исемнәре дә табылды. Мәсәлән, Габденнасыйр Габделҗәлил улы (1774–1845) Зәй елгасы буендагы Таңатар авылында туган. Авылның урыны билгесез. Һәрхәлдә дә ул Мактамадан әллә ни ерак булмагандыр, мөгаен. Сумароков дигән полковник патша алдындагы хезмәтләре өчен булса кирәк, бәлки, акчасының күплегенә масаеп, Зәй буеннан җир бүлеп алган. Бу җир эчендә калган татарлар аның карамагында калырга теләмичә, бәлки әле куылып та төрле якларга таралып бетәләр. Габделҗәлил карт 1795 елга кадәр үк Түбән Мактамага килеп төпләнгән. 1812 елгы Ватан сугышы елында улы Габденнасыйр, ниндидер сәбәп белән, Иске Ярмәк авылына күчеп китә. Авыл соңга табарак Самара губернасы Богырыслан өязе Сосна волостена кергән. Ул шунда имамлык вазифасын үти. 1830 елга кадәр мәхәлләне җитәкләп, урынын улы Галәлетдингә (1814) васыять иткән. Монысы 1872 елга кадәр имамлык итә. Аның улы Шәйхетдин 1872–1933 елларда мулла. Шул нәселдән Әхмәтзыя Шәйхетдин улы Насыйров – татар халкының танылган шагыйре Зыя Ярмәки (1887–1965). Бу нәсел вәкилләре 1958 елларга кадәр дин башында торганнар.

Р. Фәхреддиннең «Асар» китабында (Т. 2, 139 б.) «Бөгелмә өязендәге Камы Исмәгыйль авылы имамы Гайсә бине Габделмәҗиднең... 80 яшеннән узып 1872 елда мәрхүм булуы әйтелә. Бу кеше кайсыдыр елда, «Казан-Уфа юлы өстендә булган Мактама авылында мәдрәсә оештырып, шәкерт җыеп дәрес белән шөгыльләнде. Соңрак, ни өчендер, шәкертләре таралып бетте, һәм ул, үз авылына кайтып, рәсми рәвештә имам булды...»

Әхсән Зәйнелгабидин улы (1824–1877) Бөгелмә өязендәге Микулинская волостена кергән Кодаш авылында 1860 елдан имам. Ир туганы Мөхетдин бине Зәйнелгабидиннең улы Гатаулла (1850) Бөгелмә өязендәге Спиридоновская волостена кергән Яңа Иштирәк авылының беренче җәмигъ мәчетендә 1877 елдан имам-хатыйп.

Азанчы Һидаятулла Зөбәеров 1850 елларда Мактамадан Бөгелмә өязендәге Варваринская волостена кергән Урмышлы авылына күчеп киткән. Мактаманың гади крестьяны Сафа Сәйфелмөлековның улы Мөхәммәтвәли Мөлеков (1888) – Бөгелмә өязендәге Түбән Үтәмеш авылында имам. Совет чорында үз вазифасыннан ваз кичкән.

Шакирҗан Хәсәнша улы (1892) – совет чорында Казандагы бишенче мәчетнең мөтәвәллие. Беренче мәртәбә аны 1935 елда «дини төркем оештыручы, дини дәгъватчы» дип кулга алганнар. Дәлилләр җитмәү сәбәпле, иреккә чыгарылган. Шакирҗан хәзрәтне 1937 елның декабрендә янә кулга алалар. Бу вакытта ул матбугат йортында караул торып тамагын туйдырган. ТАССРның НКВД өчлеге 1938 елның 6 гыйнварендә 58–10 (2 бүл.) маддәсе белән кабат гаеп тагып, аны 10 елга хезмәт белән төзәтү лагерена хөкем итә («пораженческая, повстанческая агитация, провокационные слухи о войне»). Шакирҗан хәзрәт динне генә түгел, сәясәтне дә яхшы белгән. «Допрос» протоколларында мондый юллар бар. Ул болай дигән: «Халык тагын да дини булсын өчен, дингә ышанган халык бервакытта да социализм элементларын кертмәскә тиеш». Кировны үтергәннән соң, имештер: «Ике-өч грузин белән бер дистәләгән яһүдләр миллион кешеләрнең башын әйләндерделәр. Кировны да урыс кешесе булганы өчен үтерделәр, чөнки урынына, яһүд яки грузинны утыртырга кирәк», – дип сөйләп йөргән. Ул Зөя (Свияжск) утравының 5 нче колониясендә 1943 елның 6 октябрендә вафат. 1957 елда гаепсез дип акланган (С.С. Баһаветдинова китабын файдаландык).

Габдерәүф Хәмидуллин – Бөгелмә өязендәге Кодаш авылында имам-хатыйп. Совет чорында Урта Азиягә китеп, кулга алынудан котылган. Сугыштан соң Бөгелмә шәһәрендә мулла булып йөргән, дигән хәбәрләр бар.

Әлмәт районының совет чоры документларында Түбән Мактама һәм башка авыллар

Үзебезнең карамакта булган бер документта Әлмәт районы башкарма комитеты рәисе Фазлыев ТАССР Югары Советы президиумының мәгълүмат группасына 1939 елның апрель аенда яшерен хат юллый: «Альметьевский РИК по запросу о состоянии использования молитвенных зданий сообщает: по району ранее всего имелось мечетей – 14,

церквей – 2, из них закрытых до 1935 г. мечетей – 15, с 1935 по 1939 гг. мечетей – 8, закрытых в 1939 г. мечетей – 6, церквей – 1, в настоящее время действующих – 16. Списки прилагаются». Түбәндәге исемлектә 1935 елга кадәр ябылган мәчетләр күрсәтелә. Чупай, Миңлебай, Мәмәт, Бигәш, Түбән Мактама, Сөләй авылларының һәм Ак Чишмә, Болгар поселоклары мәчетләренең колхоз клубларына әйләндерелеп файдалануы белдерелә. Әлмәттәге ике мәчеттә, тагын Бикәсаздагы һәм Камы Елга, Гөлбакча поселокларындагы мәчетләрдә совет мәктәпләре ачылган. Яңа Кәшер белән Колшәрип авылларының ябылган мәчетләре фельдшер пункты итеп үзгәртелгән. Зурырак авылларда берничә мәчетләр булуын истән чыгармыйк, шуңа күрә алар башка исемлекләрдә дә яңадан күрсәтелә, мәхәлләләре аерып әйтелмәгән. 1935–1939 елларда мәчетләре ябылып колхоз клубы ясалган авыллар Шарлама (16.09.1935), Тайсуган (02.06.1936), Миңлебай (02.06.1936), Габдрахман (02.06.1936). Бишмунча мәчетенең (31.01.1939) берсендә фельдшер пункты, Кошәрипнекендә (02.01.1937) китапханә ачыла (»изба читальня»).

Ябылган дин йортларының ТАССР Югары Советы боерыгы белән рәсмиләштерелмәгәннәренең дә (оформить ителмәгән, язылмаган) аерым исемлеген төзегәннәр. Мәчетләр авыл халкының соравы буенча гомуми җыелышларда кабул ителгән карар нигезендә ябылганнар. Әлеге «мөһим эшләр»не җирле совет һәм Әлмәт РБК әгъзалары башкарган. Шундый ябылган мәчетләрдән Габдрахман (17.3.1939), Нәдер (25.3.1939), Кәшер (өченче мәхәллә мәчете 25.03.1939, икенче мәчете 07.02.1939, мәхәлләсе күрсәтелмәгән), Кичүчат (13.03.1939) авыллары һәм Бикмурас поселогы (25.10.1937). Документларда Әлмәт районы башкарма комитеты яптырган мәчетләрнең вакыты бер төрле булса, шул ук мәчетләрнең ябылуын Югары Совет раслаган указларда икенче вакыт күрсәтелгән. Бер мәчет ике мәртәбә ябылган икән дип уйлап була. Мәчетләрнең ябылуы турында ике юридик документ әнә шулай төзелгән. Ул инкяр итеп булмастай канунга әйләнгән.

Әлмәт РБК рәисе Фазлыевның «по району ранее всего имелось мечетей 14», а «в настоящее время действующих 16» дип язган сүзләренә игътибар итсәк мондый фикер туа. Мәчетләрнең кайберләре ябылып, яңадан ачылганнар, аннан соң озак та тормаган мәчетләрне янә ябтыру очраклары да булган икән. Районның 14 авылында эшләүче мәчетләр исемлегендә: Чупай, Мәмәт, Әлмәт, Бишмунча (ике мәчет), Кичүчат, Кәшер, Бигәш, Түбән Мактама, Югары Мактама, Тайсуган,, Нәдер, Камы Исмәгыйль (ике мәчет), Урсалыбаш авыллары һәм Ак Чишмә поселогы. Әле генә булып үткән коточкыч репрессияләрдән соң Әлмәт районында шуның хәтле мәчет эшләвенә ышануы да авыр. Эшләсә дә, анда

елына берничә тапкыр дини бәйрәмнәрдә генә җыелганнардыр, мөгаен. Дини оешмалар совет тарафыннан катгый күзәтү астында торган, мәчетләрдән зур салымнар түләткәннәр. Яшь комсомоллардан «Алласызлар оешмасына» («Союз воинствующих безбожников») язылучылар да дин тотучыларга кискен рәхимсезлек белән караганнар. Шундый шартларда беркемнең дә күңелендә мәчеткә бару теләге уяна алмаган, билгеле Югары Совет президиумының Әлмәт районындагы мәчетләр турында хәбәр җибәрүне таләп итүе дә очраклы хәл түгел. Республика мөселманнарының дини эшчәнлеген тулысынча туктатып, булган мәчетләрнең соңгыларын да ябып, биналарын колхоз мәнфәгатьләре өчен талап алу хакында кайгыртканнар булса кирәк. 1940 елда ябылган Түбән Мактама мәчете моның ачык мисалы. Фазлыев биргән докладттан соң калган барлык мәчетләр, мөмкин булганча оформить ителеп, 1939 елның ахырында ябылып беткән диярлек. Документлар буенча районда 1940 елда соңгы ике мәчет ябылган, Нәдер авылының өченче мәхәллә мәчете 1940 елның 1 февралендә ябылса (протокол саны 5-737), Түбән Мактама авылының беренче мәхәллә мәчете август аенда ябылган дигән идек. Гомумән, Әлмәт районында 1941 елның сентябренә бер генә мәчеттә дә дини вазыйфалар башкарылмаган. Җирле түрәләр өстән килгән партия бурычларын әнә шулай бер карусыз үтәгәннәр.

Бигәш мәчете

Әлмәт һәм Бигәш авыллары 1953 елдан Әлмәт шәһәре биләмәсендә калды. Бигәш авылының да үзенә генә хас милли үзенчәлекләре, көнкүреше, бай тарихы бар. Монда абруйлы мәдрәсәләрдә гыйлем алган дин әһелләре тормышның көн кыйбласын, барыр юлны дөрес билгеләп, халыкны хак дингә күндергәннәр. Бигәшлеләр бик тә дини халык булган. Бер генә мисал: әби патша Екатерина авыл аша юл, күпер салдырмакчы була, ләкин муллалар сүзеннән чыкмаган авыл халкы моны чукындыруның бер галәмәте дип аңлый һәм шуңа җан-фәрман каршы төшә. Бабаларыбыз хәтта юллар, төрле корылмалар төзүне дә дингә, милләткә каршы эш итеп кабул иткәннәр һәм үзләренчә хаклы да булганнар. Алар урыс патшаларыннан явызлыктан башка нәрсәгә өмет итмәгәннәр.

Авылга якынча 1725–1746 елларда чукындырудан качыптыр, беренче булып Бигәш б. Дияш б. Тугаш дигән кеше Оренбург губернасы Минзәлә өязеннән күчеп килгән.

Бигәштә ике мәчет эшләгән. Кайбер мәгълүматларда авылда мәчет 1719 елда ук булган дип сөйләнелә. 1792 елдан мәдрәсә ачылган. Мәдрәсәне XX гасыр башында Дәүләтша Якупов һәм Әбелкасыйм Мансуровлар җитәкләгән. Әбелкасыйм хәзрәтнең 1907 елда Бөгелмә өязе земский собраниедан мәктәпне тоту өчен 200 сум сорап язган гаризасы тарих бит-

ләренә теркәлеп калган. 1859 елдан авылда манаралы мәчет һәм 5 вакыт намаз уку мәчете дә (манарасыз мәчет) булган. Беренче мәхәллә мәчете 1801 елдан билгеле дигән архив документлары да бар. Бу искесе урынына яңа мәчет салу вакытыдыр, мөгаен. Шул мәчет 1829, 1863, 1874, 1899 елларда яңартылып төзелгән. 1905 елдан мәчетнең яңа мәктәбе дә эшләгән. Анда 1843 елда ук мәдрәсә эшләгәнлеге дә билгеле. Икенче мәчет становой пристав әмере белән 1902 елда төзелеп бетә. Мәктәбе 1903 елда ачыла. Авылда Дәүләтша бабай Якупов балалар укытып мөдәррис булып йөргән. Бигәш бабай нәселеннән Фәхрулла бай Хөснуллин мәчет төзелешләренә бик булышкан, төзү документлары да аңарда сакланган.

Әлмәт волостена кергән Бигәштә 1910 елда 385 йорт, 1028 ир-ат, 1027 хатын-кыз, 2625 дисәтинә уңайлы һәм 290 уңайсыз җирләр, 2 мәктәп, су тегермәне, Зәй елгасы булган. (Самара губернасының халык яши торган урыннары исемлеге. Самара, 1910 ел).

Бигәштә Мөхәммәтвафа хәзрәт Гобәйдуллин (1791–1859) Тайсуган мәдрәсәсендә укып 1821 елдан биш вакытлы намаз уку мәчетендә мулла. Фәридетдин Габдрәшит улы Муллин (1808-1880) Бигәш авылына 1836 елда имамлык өчен хокук ала. Әтисе Габдрәшит хәзрәт (1747–1830) Колшәрип һәм Шөгер (Лениногорск районы) авылларында имам мөдәррис булган. «Төхфәтел-мөлек», «Ширгател-Ислам», «Шәрхе Җами» кебек китаплар язган. 1826 елдан авылда Тайсуган мәдрәсәсендә укыган Хәмидулла хәзрәт Вәлитов (Камы-Исмәгыйль авылыннан, 1778–1872) мәзин булып йөргән. Фәридетдиннең улы Нуриәхмәт Муллин (1848–1918) Түбән Чыршылы авылында Габделфәттах хәзрәт мәдрәсәсендә укып 1876 елдан имам хатыйп.

Мотыйгулла Төхфәтулла улы Мансуров (1830–1880, Чистай өязе Кармыш авылыннан) 1863 елдан беренче мәхәлләдә мулла. Уллары Әбелкасыйм (1871–?) белән Мәүләви-Шәриф тә ((1877–?) Бигәш муллалары. Әбелкасыйм Чистайда Закир хәзрәт мәдрәсәсендә, Казанда Габдулла Апанаев мәдрәсәсендә укыган. 1905 елдан ахун дәрәҗәсендә йөргән. Ике хатын белән яши. Икенче хатыны Кичүчат мулласы Фәхреддин (Риза Фәхреддиннең әтисе) кызы Маһирә (1878–1915). Балалары Габдерәшит белән Гариф Совет властеннән кимсетелеп яшәгәннәр. Мәүләви-Шәриф тә Чистайда һәм Казанда дин сабагы алган. 1903 елдан икенче мәчеттә имам хатыйп мөдәррис. Җәмәгате Галимә абыстай вафат булгач, үзеннән 26 яшькә кече булган Өммегөлсем Мөхәммәтҗан кызына никахлаша. Алты кыз балалары туа. Мәүләви-Шәрифне 1930 елда совет дошманы дип авылдан сөрәләр.

Корбангали Габдерафыйк улы Баһаутдинов улы Зәй-Каратай авылыннан. Корбангали (1844–1923) 1871 елда мәзин булып Бигәшкә килгән.

Мотыйгулла Мансуров мәдрәсәсендә укып мөгаллим, имам ярдәмчесе вазыйфаларын ала. Шулай ук авыл имамы Хөснетдин (Хөснелгата) Идиятуллин (1870 елда туган) үз вазыйфасына 1914 елдан билгеләнә. Мөхәммәтҗан Габдулла улы Габбасов (1876 елда туган) 1903 елдан мөгаллим.

Зөфәр Гыйрфанов 1894 елда Азнакай районы Чалпы авылында туган. 1921 елдан беренче мәхәлләдә имам. Совет чорында муллалыгын ташлап туган ягына киткән. Бу куркынычлы 1930 елларда Хаҗи хәзрәт Вилдановны кулак мулла дип авылдан куалар. Ул урман кисүдә эшләп Бөгелмәдә чирләп үлә. Дүрт баласын җәмәгате Факия абыстай тәрбияләп үстерә. Хаҗи хәзрәт Әстерханда укыган. Беренче бөтендөнья сугышында катнашкан. Хатыны Сәйдә абыстай Тайсуган мулласы Мостафа кызы. Бигәштән Нурмөхәммәт Хәйретдинов (1889 елда туган) Чирмешән районы Түбән Чыгтай авылы мулласын 1930 елда кулга алып биш елга иреганнән мәхрүм итәләр. Совет чорында Бигәштә Һидаятулла Хәбибулла улы (Тайсуган мәдрәсәсендә укыган), аның улы Шакирҗан, мөтәвәлли Сәлман Кәлимуллин, Мортаза Мөдәррисов, Шәйхаттар бабайлар муллалык иткән. Хөсәен Сибгатуллин, Миннекәрәм Шәйдуллин, Сабира Хөснетдинова, Салих Мөхәммәтҗанов һ.б. үз өйләрендә намаз укыталар. Тарихи язуларда 1930 елга кадәр үк имамнар Мәүләви Мансуров, Хаҗи Вильданов, азанчылар Мөхәммәтҗан Габдуллин, Гата (?) Рәфыйков дини мәгърифәтчелектән баш тартканнар диелә.

Беренче мәхәллә мәчете түбәсе калай белән ябылган алты почмаклы бина. Ул 1939 елда ябылган. Анда мәдәният йорты ачыла. Мәчетне ябу актына район башкарма комитеты вәкиле С.Шәйдуллин һәм РОНО мөдире Абдуллин кул куйганнар. Икенче мәчет бинасыннан файдалану өчен мөселманнар белән килешү 1926 елда төзелгән. Бу вакытта анда рәсми дин әһеле булмаган. Ул 1939 елда ябылып мәктәп итеп файдаланылган. Бу карарга Динмөхәммәтов, Якуповлар кул куйган.

1994 елның сентябрендә Бигәштә 6 нчы мәхәллә оеша. Рәисе итеп Җәмил Сәхапов, имам итеп Хөсәен Сибгатуллин сайлана. Соңыннан мәхәллә имамы итеп Әбүзәр хаҗи Хәсәнов билгеләнә. Тырышсалар да элекеге мәчет урынын алалмаганнар. Мәчет төзү эшенә Ильяс Кашапов, Җитез Сәхапова, Әбүзәр хәзрәт, Мансур Габдуллиннар һәм күп санлы бигәшлеләр, предприятие җитәкчеләре алына. Мәчет проектын Самдун Фәрхетдинов ясый. Проектны Марсель Шакиров әзерләп бетерә.

1996 елның 26 октябрендә мәчет нигезенә таш салына. Мәчет диварларын таҗик егетләре күтәрә. Мәхәллә әгъзалары барлык өмәләрдә дә күңел биреп катнашалар. Моңарчы намаз укыган иске мәктәп бинасында мәдрәсә ачып Хәниф Әбүнәгыймов, Разыя Рафыйковалар (Бигәш мулласы Корбангали хәзрәтнең килене) шәкертләрне гарәп графикасында укы-

рга һәм язарга өйрәтәләр. Әбүзәр хәзрәтнең җәмәгате Рафыйка абыстай Лениногорск районы Куакбаш авылы мулласы Гыймадетдин улы Мөхәммәтфазыл хәзрәт (1870–1950) оныгы. Гыймадетдин хәзрәт Котлыбаев дин галиме, шәрекъ телләре белгече һәм шагыйрь Габдерәхим Утыз Имәнинең (1754-1834) кызы Бибиҗамалга никахланган.

«Бигәш» мәчете 1999 елның 16 гыйнварендә ачылды. Тәбрикләүчеләр «Татнефть» ААҖ (иганәчеләр) җитәкчесе Ринат хаҗи Галиев, җирле хакимият вәкиле Рәсим Хәйретдинов, Әлмәт төбәге мөхтәсибе Наил Сәхибҗан, Әбүзәр хаҗи, Наилә абыстай Шәмгунова, бигәшлеләр. Тантананы «Татнефть хәбәрләре» телевизион тапшыруы мөхәррире Илшат Мингәрәев алып барды.

Төзүгә өлеш кертүчеләр Әлмәт милли хәрәкәте (Марсель Зиннәтулла), Камил Галиев, Рафыйк Мөбәрәкшин, Вячеслав Чичков, Рафис Вәлиев, Шәех Гарифуллин, Равил Һидәятуллин, Миңнегаян Биктимеров, Радмир Әфләтунов, Ардинат Нугайбеков, Нил Фәрхетдинов һ.б.

2004 елның октябрендә Бигәш мәхәлләсенең мәдрәсәсе ачылды. Уку йортын төзүдә Рөстәм Мөхәммәдиев, Равил Җәләев, Ардинат Нугайбеков, Илшат Вәлиуллин, Радик Әфләтунов, Җәүдәт Харис улы һ.б. булыша. 2006 елдан мәчет имамы Разыйф Габбас улы (1986). Мәгълүматлар Д. Гарифуллинның «Герәнтау итәгендә» (Казан, «Идел-Пресс», 2007. 73–98 бб.) дигән китабыннан һәм мәчет турында картлар язган кулъязмадан, архивлардан алынды.

(Дәвамы бар).

Р.Ф. Сафиуллина

ӘЛӘЗӘН ЭКСПЕДИЦИЯСЕ КӨНДӘЛЕГЕ

Гуманитар фән галимнәре ел саен, көннәр җылыту белән, ил буйлап фәнни экспедицияләргә таралыша. Әлеге традициягә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты белгечләре дистә еллар дәвамында тугры. Нинди язмышлар, нинди максатлар йөртә аларны илнең татар яшәгән төбәкләрендә?

Экспедицияләргә чыгу – әлбәттә, Г. Ибраһимов исемендәге ТӘһСИ хезмәткәрләренең гадәти эше: калын-калын томнар, фәнни китапларга материал, бөртекләп эзли торгач, халыкның үзеннән табыла. Гомумән, фольклорчы, телче, этнограф, милли сәнгатьнең төрле тармакларын өйрәнүче галимнәр өчен Г. Ибраһимов исемендәге институт оештырылганнан бирле изге бер төшенчә ул: экспедицияләргә мәшһүр Латыйф Җәләй дә, Хәмит Ярми дә, башкалар да йөргән. Күренекле язучыларыбыз Гомәр Бәширов, Нәкый Исәнбәт тә, фольклор җыючылар сыйфатында, экспедиция сукмакларын байтак таптаган.

Татар галимнәренең бүгенге буыны төрле максатларны берләштергән комплекслы экспедицияләргә чыгып китә. Ягъни, алдан планлаштырылган сәфәрдә төрле фән белгечләре катнаша. 2021 елда институтның музыка белгече Наилә Нургаянова, эпиграфист Венер Усманов, текстолог-археограф Гөлнара Зәйниева, ике Алсу: телче Бәдретдинова һәм сәнгать белгече Борһанова, төркемебезнең җитәкчесе Илмир Ямалтдинов һәм мин (фольклорчылар) Пенза өлкәсенә барып кайттык.

Комплекслы экспедициябез **Городище районы Югары Әләзән авылында** башланды. Әләзәннәр, билгеле булганча, районда өчәү: Югары, Урта һәм Түбән. Өчесе дә зур, нык. Территориаль яктан бер-берсенә якын гына урнашкач, алар өчесе дә аралашып, кыз алышып-бирешеп яши. Ә татар дөньясында Урта Әләзән дигәне бигрәк тә мәшһүр – аның халкы тугыз-ун мең, кайбер әләзәнлеләр белдерүе буенча – хәтта унике меңгә җитә. Ул хәзерге вакытта илдә генә түгел, дөньяда иң зур татар авылы булып санала.

Әләзәннәрнең сөйләмнәре, гореф-гадәтләре, матди һәм матди булмаган мәдәнияте бик охшаш – бертөрле диярлек. Әмма ерактан килгән без мөсафирләр карашына, холыкларында бераз аерма да сиземләнә сыман. Мәсәлән, эшкуарлыкка иң хирыс халык – Урта Әләзәндә дигән тәэсир калды. Бизнесның монда нинди генә төрләре чәчәк атмаган! Чат саен кибет анда, урам саен диярлек ат казысы (без казылык дип йөрткән тәгамнең дөрес атамасы нәкъ шулай була!), пилмән, ит консервлары, сувенирлар һ.б. тауар җитештерәләр. Урта Әләзән, авылдан да бигрәк, бөтен инфраструктурасы, унбер мәчете, ике урта мәктәбе булган район үзәген хәтерләтә.

...Сүзем бит Югары Әләзән турында иде. Монда өч мең ике йөз чамасы кеше яши, диделәр, сигез йөз тирәсе хуҗалык бар. Килеп төшү белән урта мәктәпкә юнәлдек. ТӘҺСИ экспедицияләренә бер үзенчәлек хас: институт авыл мәдәният йортларына һәм мәктәпләргә бүләккә үзендә нәшер иткән китап комплектларын җибәрә. Шулай итеп, татар гуманитар фәненең иң яңа казанышлары: аңлатмалы, диалектологик, төрле тармак терминнары сүзлекләре, «Милли-мәдәни мирасыбыз» сериясе һ.б. затлы басмалар иң беренче итеп монда тапшырылды.

Экспедициядә йөргәндә фольклорчылар җирле халыктан төбәк тарихына кагылышлы риваятьләр, сөйләкләр һ.б. әсәрләр белән кызыксына. Без дә һәрбер торак пунктында иң беренче эшебез итеп шуларны барладык. Югары Әләзәндә язылганнар укучы игътибарына да лаектыр сыман.

Рәсми кәгазьләрдә Югары Әләзән дип язылган авылны халык телендә Аенбура (Аембура) дип атыйлар. Авылның халык телендәге исеме турында күбрәк беләсебез килде.

«Аенбура» атамасының килеп чыгышы турында халыкта төрле фараз йөри. Беренчедән, бу якта инеш булган. Аның тирәсендә, имеш, элек заманнарда паслен (аенбура) котырып үскән – атама шуннан калган. Бу версияне безгә мәдәният йорты методисты Рәмзия Назирова сөйләде. Рәмзия ханым милли фольклор буенча да кайбер мәгълүмат бирде. Мәсәлән, аңардан 1970 еллар башларында туган балаларның балачакларында лапта, ашык, черта (сызыклы уены) «туй-туй» (кияү-кәләш булып киенеп) һ.б. уйнап үсүләрен белдек.

«Аенбура» атамасы турында икенче бер фаразны «каен+бура» сүзләре белән бәйләп карыйлар. «Кайчандыр йортлар каен бурасыннан салынган икән, авыл исеме шуны аңлата», – диләр. Кайсы гасырда булгандыр ул

хәлләр – хәзер инде авылда, гомумән, агачтан салган йортлар сирәк күренеш. Төзелеш материалы буларак, әләзәннәр кирпечне үз иткәне күзгә ташлана. Ә нишләп «Каенбура» түгел, дисезме? Бу яклар сөйләмендә «к» авазы калын итеп әйтелми, ә ашыгып сөйләшкәндә, имеш, ул бөтенләй дә төшеп калган. Бу версия белән безне урта мәктәптә татар теле һәм әдәбиятын укытучы Галия Рәүф кызы Байбекова таныштырды.

Билгеле, авыл атамаларының халык телендә сакланган әлегедәй версияләре фәнни раслаудан ерак тора. Шулай да фольклорчылар өчен алар халык авыз иҗаты буларак кызыклы.

Бәет, шигырь чыгаручы Румия Сәлимҗан кызы Булатова өч Әләзән тарихы турында үз балачагында ишеткәннәрне сөйләде: «Бу якларга элек Әләзән атлы бер бай кеше килгән. Аның өч улы бар икән. Өч улына бай өч җирдә төпләнергә кушкан. Шуннан Югары, Урта, Түбән Әләзән авыллары барлыкка килгән, имеш».

Югары һәм Урта авылларда татарлар гына яши. Түбән Әләзәндә татардан тыш, урыс һәм мукшы да яши. «Әләзән бабайның төпчек малаеның да өч улы булган икән. Менә шулар татар, урыс, мукшыга өйләнгәч, Түбән авылда өч милләт бергә көн күрә башлаган».

Румия ханым фольклорчыларны өенә чакырды, чөнки аның әсәрләре берничә калын дәфтәргә тупланган. Ул урта мәктәптә рус теле һәм әдәбиятын укыткан, шактый еллар директор вазифасын биләгән. 42 ел эшләп, лаеклы ялга чыккач, үзендә шигъри сәләт сизеп алган. Гадәттә, һөнәрмәнд шагыйрьләр гади халык вәкилләренең шакмаклы дәфтәргә кулдан язган мондый әсәрләренә өстәнрәк карый. Ләкин шигырьләредәй самими тоелган авыл иҗатчылары татарлыкны һәм телне саклауга, әлбәттә, өлешне күп кертә. Иҗатлары Коръән мәҗлесләрендә, гаилә очрашуларында халык телендә даими яңгырый. Алар авылдашларына тормыш сынауларын сабырлыкта үткәреп җибәрергә булышалар. Авылның ватсап төркемендә һәрбер вакыйга турында оператив шигырь-бәетләре эленгән булыр. Юкюк та, халык көйчеләре көйләгән йөз бәет-мөнәҗәтнең берәрсе барыбер оныклары колагына кереп калыр, дип өметләник. Экспедициядә йөргәндә Румия Булатова кебек бәетче-мөнәҗәтче әби-апалар һәр авылда диярлек очрый. Җырчы-бәетче апаларны татарлык һәм татар телен саклаучы мөһим бастионнарыбыз дип әйтсәк тә, ялгышмабыз...

Һәр авылда беренче чиратта мәктәпкә, мәдәният йортына кердек. Гомумән, укытучылар һәм клуб хезмәткәрләре – иң зур ярдәмчеләребез. Кайда гына булсак та, үзем дә гел татар теле укытучыларын эзләдем. Алар – олы һәм урта буын вәкилләре, татар фольклоры белән яхшы таныш, күбесе үзләре дә студент чакта экспедицияләргә йөргәннәр. Хәтер сандыгы төпләреннән берничә оригиналь уен (дистәләгән варианты

белән бергә), әкият, такмаклар һ.б. әсәрләр «алып бирделәр». Югары Әләзәннән Галия Байбекова, Урта Әләзәннән пенсиядәге укытучы Алия Сәнҗапова, музыка укытучысы Асия Синҗапова, Түбән Әләзәннән Сания Абхаерова-Кузгуновага аерым рәхмәтләремне әйтәм.

Экспедициядә һәр көн иртәдән кичкә кадәр халык белән аралаштык. Олырак яшьтәгеләр, җирле фольклор хәзинәсе белән уртаклашканчы, башларыннан кичкән авырлыклар турында сөйли башлый. Әйе, татар халкына кайда җиңел булмаган. Әмма нинди генә авыр елларда да кешеләр милли гореф-гадәтебезгә тугрылык сакларга тырышкан, әби-бабайларыннан ишеткән хикмәтле сүзләрне күңеленә сала барган.

«Яңгыр, яу, яу!
Иләктән, чиләктән!
Пәрәмәчкә, коймакка
Арыштан, бодайдан
Без сорыйбыз ходайдан»

– дип балачакта яңгыр теләп ялваруларына хәтле исләренә төшерәләр ак яулыклы әби-апалар. (Борынгы гадәтебезне хөрмәт итеп, Югары һәм Урта Әләзән хатын-кызларының күбесе яулык бәйләп йөри). Бишек җырлары, санамышлар, мәкаль-әйтемнәр, әйтешләр, җырлар, такмаклар, уеннар – Пенза татарларыннан без күбрәк фольклорның шушы жанрларын ишеттек. Һәр төбәктә, танылган фольклорчы Хуҗиәхмәт Мәхмүтов әйтмешли, аерым фольклор жанрлары үсеш алган була, ә кайберләре – юк. Мәсәлән, хәзерге заманда бу якларда әкиятләрне ишетмәдек, диярлек. Ике атналык экспедициябездә нибары ике әкият яздырдык, алары да киң таралган «хрестоматияле» әсәрләр иде. Аның карауы, җырга һәм уен-көлкегә баеп кайттык, тормышның төрле вакыйгалары белән бәйле йолаларны күп язып алдык.

«1969 елны Урта Әләзәннән килен булып төштем, – дип сөйләп китте безгә 1945 елгы Сафура Али кызы Жаркова. – Башта инде, никахка кадәр кыз өендә «сүз бетерү» була. Булачак кода-кодагыйлар никах, туй шартлары, кунак чакыру, придан турында сөйләшәләр. Каенанам Әбушахман кызы Әсмә 1908 елгы иде, ире сугышта үлгән – улын ялгызы үстергән. Акча да юк, килен төшерергә тырантаслы алашалар да юк – чылдырдатып утырттылар бензовозга да китеп бардым Аенбурага. Приданга бер күлмәклек материя тоттырып йибәрделәр. Кияү ягы калымга (мәһәр) 10–20 сум акча биргәндер инде, акчага интеккән чаклар иде бит әле…

Яшь килен булып төшкәч, кызлар су юлын күрсәтергә алып киттеләр. Барысы да иремнең ырулары, беренче чиләкне тутырып алгач, аяк астыма салып агыздылар. «Су кебек җәел, урман кебек тамыр җибәр», диләр безнең якта. Су юлын күрсәтүчеләргә яулыкмы, тасмалмы (тастымал) бирдем инде».

Хәзерге көндә дә авылда килен төшерү йоласы саклана әле. Заманына күрә гореф-гадәтләр кайбер үзгәреш тә кичерә – монысы табигый процесс. Бүгенге туй-никах йолалары турында урта мәктәп укытучысы Гөлсинә Ядкәр кызы Ханбекова да сөйләде:

«Хәзер киленнәрне машина белән төшерәләр. Башта малай (кияү) чыга, уң аягы белән. Килен дә машинадан төшкәндә уң аягы белән атлый. Аның аяк астына ак җәймә җәйгән була. Кайнана подноска куеп, кечкенә чәйнек белән ширбәт алып чыккан, яшьләрне каршылый. Ширбәтне башта чәйнек авызыннан улына каптыра, аннан – килененә, аннан үзе йотып куя. Ширбәтне шулай өч кеше йотканнан соң, башка кунакларга да берәр йотым каптыралар».

«Нәрсә соң ул ширбәт һәм нигә кеше саен берәр генә йотым?» дигән сорау туды. Гөлсинә: «Ширбәт ул – шикәргә су кушып ясаган эчемлек, «бал сывы» да диләр. Бик баллы була, бер йотымнан артык эчеп булмый аны», – дип аңлатты. Йоланың мәгънәсе – яшь гаиләнең тормышы ширбәт кебек татлы булсын (әмма нык баллыга да түзә белергә кирәк икән әле). Йоланың тагын бер варианты: киленгә, татлы булсын дип, ширбәт каптыралар, йомшак булсын дип, мендәргә бастыралар икән.

«Аннан соң никах укыйлар, өстәлгә табак белән су куелган була. Аны «никах сывы» диләр. Никахтан соң шушы су белән кияү-кәләш, караватка утырып, битен юа. Килен кияүгә үзе алып килгән өр-яңа майка белән күлмәк кидерә дә мәҗлес дәвам итә. Кунаклар киткәч, өч көн кыз балы була». Ягъни кияү өендә яшьләр аулакта кала. Яшьләрнең тынычлыгын чит-ятлар бозмасын өчен сакчылар кую гадәте дә бар, ләкин анысы инде онытыла башлаган. Шулай ук «өч көн» шартын үтәү-үтәмәү дә гаиләнең үз иркендә.

Сафура апа Жаркова өендә фольклор-этнографик материал яздырганда, Казан кунакларына җырлап күрсәтер дип, аның күршесе Хасибә Билал кызы Медведеваны да чакырып керделәр. Ул шушы Аенбуранык, 1943 елда туган, мәктәптә 8 сыйныф укыган. Гади татар апаларының фамилияләре русча яңгырашлы булуына игътибар иттек. Бу якларда еш очрый торган күренеш. Хасибә апа да моны элек аларның нәсел исеме Аюевлар булуы, документ тутырганда фамилияләрнең кайчагында урысчалаштырып язылуы белән бәйләп аңлата.

Сафура апа белән Хасибә ападан үзләре уйнап үскән берничә уенны яздырып алдык. Шуларның берсен укучыга да тәкъдим итәбез.

«Ялкын». Әлеге уенны вичерларда[1] уйный идек, яшьләр җыела, түгәрәккә баса. Идән уртасына чыга идек тә, ике кеше урындыкка утыра, тагын ике кеше – алар тирәли әйләнә идек. Утырганнар кыз белән малай була инде.

[1] Вичер – яшьләрнең кич утыруы яки кичке уеннар («вечер» сүзеннән). Бу текстта байтак сүзләрне, оригиналь яңгыраш саклансын өчен, җирле халык куллана торган сөйләм вариантында бирәбез.

Йөрәкләре җитсә, сүләшәләр. Дәшмичә генә дә утыралар. Әйләнә торган егет белән кыз берәр озын җыр җырлый, башта егет йөри, аның артыннан – кыз.

Җыр беткинчә тегеләр бер урындыкта утырырга тиеш. Җыр бетүгә утырганнар түгәрәккә баса, хәзер инде җырлап әйләнүчеләр икесе бер урындыкка утыра. Әйләнергә тагын бер пар чыга да уен тагын башлана. Яратышып йөргәннәрне атына[1] чыгаралар иде, әгәр белсәләр. Белмәсәләр теләсә кем белән дә чыга. Кыз белән кыз да булырга мөмкин. Озын ерлар гына түгел, такмаклар да ерлый идек:

«Яшь вакытта һәркемнең дә
Бик күп була сөйгәне.
Ләкин арада бер була
Гомерлеккә дигәне.

Яшь вакытта яшьнәргә дә,
Күкрәргә дә көч җитә.
Ләкин кадерен белү кирәк,
Яшь вакытлар тиз үтә».

Апалар бу уенны безгә сөйләп, җырлап, хәрәкәтләрен дә аңлатып бирде. Мондый җор телле, тормыш авырлыкларын гадәти бер нәрсә дип кабул иткән информантларны авыл саен очраттык без. «Нык буын, матур кешеләр» дип сокланырлык апа-әбиләр. Алар белән рәхәтләнеп фотога да сугылдык (бу якларда фотога төшермиләр – сугалар).

Кадерле кунаклар дип, Пенза якларында безгә авыл саен диярлек мәшһүр алаша (ат) пәрәмәченнән авыз иттерделәр. Иң беренче сыйлаганнары – Югары Әләзәндә иде. Күз алдыбызда ук, авыл мәдәният йортында пешерделәр. Әле кайда диген – клуб сәхнәсендә. Һәм совет-студент елларыннан ук күбебезгә таныш гап-гади электр плиткасында! (Өч Әләзәндә пешерелә торган пәрәмәч ысуллары журналыбызның 2022 елының 3/4 санында дөнья күрде – ред.).

[1] Атына – махсус.

Маршруттагы икенче авылыбыз – Урта Әләзән. Шәхсән үземнең бу авылга икенче мәртәбә килүем. Кабат-кабат бер сукмактан йөрткән сәфәрне, әлбәттә, язмыш бүләге дип кабул итәргә кирәк, чөнки кешене эчәсе суы һәм ризыгы гына түгел – истәлекле очрашулар, онытылмас тәэсирләр дә йөртә. Беренче экспедиция вакытында очраткан шәхесләрне исән-имин күрү бик сөендерде. Фатир хуҗабыз Алия Абдулла кызы, авыл буйлап озатып йөрткән Асия Сенҗапова һ.б. белән шатланышып күрештек, фольклор сандыгыбызны баеттык.

Беренче, 2007 елгы экспедицияне, Казанда БТК Башкарма комитеты ягыннан Мөнирә Сәгыйдуллина һәм кабул итүчеләр ягыннан Урта Әләзән авылының бөтен татар дөньясына мәшһүр кешесе Кязим Дебердеев оештырырга ярдәм иткәннәр иде. Кязим абый Пенза шәһәренә килеп, безнең дүрт кешелек төркемне машина белән каршы алган, урнаштырган, барлык очрашуларны оештырган иде.

Әләзәнгә икенче баруыбызның җитешсез һәм үкенечле ягы булса, ул, әлбәттә, Кязыйм Дебердеевның юклыгы. Заманында совхоз җитәкләгән, Городище районы башлыгы, өлкә губернаторы ярдәмчесе булган көчле, абруйлы, сүзе үтә торган шәхес иде. Урта Әләзәннең гомум татар дөньясына интеграцияләвенә бик күп өлешен керткән, авылда Сабан туен үткәрү гадәтен тергезгән, Татарстан белән икътисадый-мәдәни элемтәләрне җайга салган кеше ул. Атаклы иганәче Дебердеевлар нәселенең лаеклы вәкиле булган Кязыйм Шаһазам улы 2018 елда йөрәк чиреннән китте. Авылдашлары әле дә аны сагынып сөйли. Татар дөньясының алтын баганаларыннан иде шул ул, сүзебез дога булып барсын...

Урта Әләзәннең йортлары аеруча матур итеп эшләнгән. Бизәкле тәрәзә йөзлекләре, өй кыеклары, капкалар һ.б. – күбесе шушы җирлеккә генә хас. Ишегаллары, өй эчләре дә гади авыл йортлары кебек кенә түгел – затлылыкка, купшылыкка омтылыш көчле. Өйләр, каралты-кура катлы-катлы, чәчәккә күмелеп утыра. Муллыкка хезмәт белән ирешәләр. Байтак ирләр читкә китеп эшли, вахта ысулы белән Мәскәүгә, Төньякка йөрүчеләр шактый.

Эшчән, оптимистик рухлы әләзәнлеләрдән мин бик күп такмаклар, байтак мәзәкләр язып алдым. Ләкин «сандыгым»ның иң түрендә – чын әләзәнчә пәрәмәч пешерү рецепты. Аны бу эшнең профессионалы – мәктәп ашханәсендә ашчы булып эшләүче Румия Таһир кызы Тюгаева (1963 елда туган) тәкъдим итә. Румия Тюгаева оста җырлый да икән. ТӘҺСИ

ның фольклор коллекциясе аның һәм хезмәттәше Адилә Адикаева (1972 елда туган) такмаклары ярдәмендә берничә дистә берәмлеккә артты.

Әләзәндә барысы да җырлый, йә бәет-шигырь чыгара, телгә оста, шат күңелле, дигән тәэсир кала. Динә Бибарсова, Наилә Чумгалакова, Райсә Бухминова, Асия Синҗапова, Гүзәл Әлмәшева, Исмаил Дебердеев, Алия Сеньжапова, Әлфия Уразаева, Наилә Дулатова, Алия Мукаева, Разыя Адикаева, Җәфәр Адикаев һ.б. белән аралашу бездә шундый тәэсир калдырды. Милләтебезнең гади бер вәкилләре – аларның татар халкы кебек үк моңлы да, кирәгендә төртмә телле дә булулары җыр-такмакларыннан ук күренә:

«Хәсрәт хәсрәттин охшамый,
Хәсрәт урыны бушамый.
Һәркемдә дә бар хәс(е)рәт –
Минекенә охшамый.

Кызыл миләш күмере дә,
Кызыл миләш күмере.
Кияү белән яшь киленнең
Озын булсын үмере (гомере).

Әниемнеңме каргышы,
Әтиемнеңме каргышы?
Ник каргасын үз баласын –
Бер Аллаһның язмышы.

Урманнан килә лиса,
Урманнан килә лиса.
Килен шунда яхшы була,
Кайнана телен тыйса».

Сары сундук нигә кирәк?
Сабын төяргә кирәк.
Кара чәчең агарса да
Сабыр итәргә кирәк.

Өченче барган авылыбыз – Түбән Әләзән.

Халкы ике меңнән артык, диделәр. 90%ка якын татарлар булса да, биредә рус белән мукшы да яши. Шуңа күрәме икән, мондагы татарлар «аурупача»лыгы, күңел ачарга маһирлыгы белән аерылып тора. Безнең төркемне җигүле атлар белән, гармуннар, җыр-бию һәм «Каз өмәсе» фольклор йоласын күрсәтеп, авыл башына җиткәнче үк каршы алдылар. Авыл советы рәисе Галия Исляева әйткәнчә, кунак һәм милләттәшләр хакын хаклап, монда «лексус» иярләгән җирле эшкуарлар, район депутатлары да килгән иде. Бу, әлбәттә, Түбән Әләзәнлеләрнең абруен нык арттыра. Дөресен әйтик, кайбер төбәкләрдә фәнни экспедицияләр белән эшләү әле һаман да мәктәп һәм клуб хезмәткәрләре җилкәсенә генә төшә, моны милләт һәм дәүләт өчен, мәсәлән, җанисәп кебек үк әһәмиятле эш дип аңлау җитенкерәми. Түбән Әләзәнлеләр исә үрнәк итеп күрсәтерлек.

Түбән Әләзән апалары Хава Шакир кызы Бикмаева, Раисә Сәлимулла кызы Морозова, Октябрина Шиһап кызы Давыдова-Бахтеева, Рәмзия Җиһанша кызы Бичурина, Наҗия Касыйм кызы Севастополева, Фәтхия Ариф кызы Севастополева, Наҗия Абдулкадыйр кызы Галкина, Сания Ибраһим кызы

Абхаерова-Кузгунова, Нурия Искәндәр кызы Кудюшкина, Дамира Феать кызы Вяселева һ.б. дан байтак фольклор материалы яздырдык.

Алар яшь чакларында кичәләрдә уйнаган уеннарын искә төшерде. «Армиягә озатканда, йә туйдан соң, йә болай гына да яшьләр җыелышканда кичләрен вичер була иде, – дип сөйләде апалар. – Иң якын дус кызлар килә башта, туган тиешле кызлар. Алары – хуҗалар чакырып. Аннан соң инде малайлар килә, үзләре килергә теләгән яшьләр. Туйдан соң булса, аларга өстәл дә коралар. Биюләр, уеннар шунда. Авылыбыздан йөзгә якын кеше җыела иде». Бу – узган гасырның 60–70 нче еллары турында сүз бара. Соңрак инде яшьләр клубка, «танцыга», аннары, 80 нче елларда дискотекаларга йөргән, ди апалар.

Укучыга бу якларда яшьләр яратып уйнаган «Перәшкә»не тәкъдим итәбез.

«Утыра идек түгәрәкләп клубның бөтен эстәналары буйлап, эскәмиядә. Бер егет әйтә:

Миңа фәлән кыз кирәк!

Шул кыз чабып барып теге егетнең янына утыра. (Егет тә булырга мөмкин). Шул арада уен хуҗасы кызга перәшкә белән сугарга өлгерсә, димәк кыз йә җырлый, йә бии, йә бүтән төрле җәза үти. Кызлар суктырмаска тырыша, чөнки каеш сыртка каты төшәргә дә мөмкин, чыдап кына тор. Сугарга өлгермәсә, уен хуҗасы алмаша, бүтән кешеләр дә алып баручы була».

Әнә шулай, татарның бер матур һәм үзенчәлекле кыйтгасы – җырлыбиюле, бай гореф-гадәтле һәм пәрәмәчле Әләзәннәр тарафына сәфәребез тәмамланды. Ләкин Пенза өлкәсенең башка районнары һәм татар авылларына сәфәрләребез әле тәмамланмады. Алары турында да көндәлек-язма булыр, дип өметләнеп калыйк.

Алсу Борһанова фотолары кулланылды.

А.И. Бугарчев

НУМИЗМАТИКА И КРАЕВЕДЕНИЕ НА КОНФЕРЕНЦИЯХ 2022 г.

За прошедший год, благодаря отмене ковидных ограничений, состоялось много международных, всероссийских и региональных конференций по истории, краеведению и археологии средневековья. Мы, казанские нумизматы, принимали активное участие как лично, так и онлайн. В первую очередь на данных конференциях мы обращались к темы золотоордынской нумизматики как важного источника по истории татарских сёл и деревень.

Перечислим конференции, съезды и форумы, где мы выступали с заявленной темой.

17 марта – участие в заседании круглого стола «Тысячелетнее наследие ислама в археологии России», посвящённой 1100-летию принятия ислама в Волжской Булгарии и выступление с докладом «Булгарский монетный двор Орда (по материалам клада «Караульная Гора» из фондов НМ РТ) (Институт археологии РАН – удалённо).

1 апреля – участие во Всероссийской научно-практической историко-краеведческой конференции «Человек и природа в бассейне реки Меша и Пестречинском Заказанье в историческом развитии. Уроженец Пестречинской земли Мауля Колый: жизнь, деятельность, наследие и его вклад в духовно-культурную жизнь татарского народа и выступление с докладом «Клад ордынских монет начала XV в. из Дятлово (Лаишевский район РТ)».

22 апреля – участие Республиканской научно-практической, историко-краеведческой конференции «Историко-культурное наследие Высокогорского Заказанья и сопредельных районов Республики Татарстан» и выступление с докладом «Джучидские монеты из села Венета Арского района Татарстана».

16–18 мая – участие в IX Научной конференции памяти Г.А. Фёдорова-Давыдова «Диалог городской и степной культур на Евразийском пространстве» и выступление с докладом «Нумизматический материал из с. Рождествено (Татарстан) по материалам фонда Музея археологии АН РТ» (Саратов).

3 июня – участие в Международной научной конференции «Археология восточно-европейской лесостепи» и выступление с двумя докладами: «Клад булгарских монет 1280-х гг. из пос. Приволжский Спасского района Татарстана», «О двух группах ордынских пулов XIV в.» (Пенза).

26–27 сентября – участие в VII Всероссийском (Уральском) Форуме татарских краеведов «Татары Уральского региона: история и современность» и выступление с докладом «Торгово-экономические контакты Волжской Булгарии и Пермской земли в X–XIII вв.» (Пермь–Серов–Екатеринбург).

18 ноября 2022 г. – участие в Региональной научно-практической конференции «Болгарский музей-заповедник – хранитель культурного наследия», приуроченной к 1100-летию принятия ислама волжскими булгарами в 922 г. Выступление с двумя докладами: «О кладе джучидских монет начала XV в. из д. Чулла (Тетюшский район), «Джучидские монеты XIII – начала XIV вв. из находок на IV Старокуйбышевском селище (Спасский район Татарстана)». Болгар.

22 ноября 2022 г. – участие в Нумизматических чтениях ГИМ и выступление с тремя докладами: «О двух кладах джучидских монет XIII в. из окрестностей Болгара», «К вопросу о весовом параметре новосарайских пулов с датой 743 г.х. (1342/1343 гг.)» и «Джучидские монеты XV в. из Лаишевского района Республики Татарстан». Москва.

25 ноября 2022 г. – выступление с докладом «Находки джучидских монет XIII–XIV вв. в Пермском крае» (в соавторстве) на Всероссийской археологической конференции «Проблемы изучения, охраны и музеефикации памятников археологии в городском пространстве», посвящённой столетию со дня открытия комплекса памятников «Постников овраг», Самара (удалённо).

14–15 декабря – участие в VII Международном Золотоордынском Форуме и выступление с докладом «О кладе ордынских монет XV в. из посёлка Борисково». Казань.

Всего мы участвовали в 10 конференциях, из них международные – 2, всероссийских – 6, региональных – 2. Были изучены нумизматические материалы из таких населённых пунктов как д. Дятлово и с. Рождествено Лаишевского района, с. Венета Арского района, пос. Приволжский и IV Старокуйбышевское селище Спасского района, селище Мурзиха Алексеевского района, д. Чулла Тетюшского района, бывшая д. Агайбаш Лаишевского района, пос. Борисково (территория современной Казани). Кроме краеведческой направленности, в наших докладах затрагивались вопросы истории денежного обращения в Среднем Поволжье и нумизматические связи с Крымом и Приуральем.

Приложение

Статьи и доклады, изданные в 2022 г.

Бугарчев А.И. Ордынские монеты рассказывают о средневековой истории Кайбицкой земли // Кайбицкие Зори (газета) № 38 (9412), 28 мая 2021 г. С. 2.

Бугарчев А.И. Кайбыч ягынын бай хэзинэсе // Кайбыч таннары № 94 (9468), 15 декабря 2021 г. С. 3 (на тат. яз.).

Алексей Бугарчев, Олег Степанов. Питрэч районынын нумизматика ядкярлэре // Безнен Мирас. 03 (339). Март 2022. 66–67 (на тат. яз).

Бугарчев А.И., Шайхутдинова Е.Ф. Нумизматический комплекс из с. Рождествено (Татарстан) по материалам Музея археологии РТ Института археологии АН РТ // Археология евразийских степей. № 3. 2022. Казань. С. 169–174.

Бугарчев А.И., Степанов О.В. Клад булгарских монет 1280-х гг. из пос. Приволжский Спасского района Татарстана // Пензенский археологический сборник. Международный сборник научных трудов / Под общей ред. Г.Н. Белорыбкина. Вып. 5. Пенза, 2022. С. 288–292.

Бугарчев А.И., Мухаметшин И.Д., Степанов О.В., Файзрахманов П.Х. О двух группах ордынских пулов XIV в. // Пензенский археологический сборник. Международный сборник научных трудов / Под общей ред. Г.Н. Белорыбкина. Вып. 5. Пенза, 2022. С. 321–328.

Валеев Р.М., Бугарчев А.И. Серебряные монеты XIII – начала XIV вв. из раскопа CLXXIX Болгарского городища // ПА. 2 (40). Казань: «Фэн», 2022. С. 135–144.

Бугарчев А.И., Фёдорова Е.А. Находки крымских пулов XIV в. на территории Болгарского городища // Крымское историческое обозрение. Т. 9, № 1. 2022. С. 115–122.

Бугарчев А.И., Степанов О.В. Питрэч районынында табылган урта гасыр акчалары // «Человек и природа в бассейне реки Меша и Пестречинском Заказанье в историческом развитии. Уроженец земли Мауля Колый: жизнь, деятельность, наследие и его вклад в духовно-культурную жизнь татарского народа. Мат-лы Всероссийской научно практической, историко-краеведческой конференции. // Серия «Восток – Запад: диалог культур и цивилизаций Евразии». Вып. 22. / Под ред. А.А. Бурханова. Казань: Отечество, 2022. С. 58–59 (на тат. яз.).

Степанов О.В., Файзрахманов П.Х. Клад-кошелёк русских монет XV–XVI вв. из Ленино-Кокушкино Пестречинского района Республики Татарстан // «Человек и природа в бассейне реки Меша и Пестречин-

ском Заказанье в историческом развитии. Уроженец земли Мауля Колый: жизнь, деятельность, наследие и его вклад в духовно-культурную жизнь татарского народа. Мат-лы Всероссийской научно практической, историко-краеведческой конференции. // Серия «Восток–Запад: диалог культур и цивилизаций Евразии». Вып. 22. / Под ред. А.А. Бурханова. Казань: Отечество, 2022. С. 59–62.

Бугарчев А.И. Джучидские монеты из находок на селище Мурзиха Алексеевского района Республики Татарстан // «Человек и природа в бассейне реки Меша и Пестречинском Заказанье в историческом развитии. Уроженец земли Мауля Колый: жизнь, деятельность, наследие и его вклад в духовно-культурную жизнь татарского народа. Мат-лы Всероссийской научно практической, историко-краеведческой конференции. // Серия «Восток–Запад: диалог культур и цивилизаций Евразии». Вып. 22. / Под ред. А.А. Бурханова. Казань: Отечество, 2022. С. 62–64.

Бугарчев А.И., Павлов А.А. Клад ордынских монет начала XV в. из Дятлово (Лаишевский район РТ) // «Человек и природа в бассейне реки Меша и Пестречинском Заказанье в историческом развитии. Уроженец земли Мауля Колый: жизнь, деятельность, наследие и его вклад в духовно-культурную жизнь татарского народа. Мат-лы Всероссийской научно практической, историко-краеведческой конференции. // Серия «Восток–Запад: диалог культур и цивилизаций Евразии». Вып. 22. / Под ред. А.А. Бурханова. Казань: Отечество, 2022. С. 64–65.

Степанов О.В., Бугарчев А.И. Касыйм ханлыгында акча эйлэнеше // Безнен Мирас. № 8. 2022. С. 12–13 (на тат. яз.).

Бугарчев А.И., Петров П.Н., Шайхутдинова Е.Ф. Монеты Хаджи-Тархана XV в. из клада Караульная Гора (по материалам из фондов НМ РТ) // Европейская степная цивилизация: человек и историко-культурная среда. Материалы V Международного конгресса археологии евразийских степей (г. Туркестан, 11–14 октября 2022 г.) / Гл. ред. А. Онгар. Алматы-Туркестан: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. Т. 5. С. 242–247.

Бугарчев А.И., Петров П.Н., Сингатуллина А.З., Шайхутдинова Е.Ф. Монеты XV века хана Барака Булгарского монетного двора (по материалам клада «Караульная Гора») // Археология Евразийских степей. № 5. 2022. Казань. С. 19–25.

Бугарчев А.И., Степанов О.В., Файзрахманов П.Х., Иванов А.А. О двух кладах джучидских монет XIII в. из окрестностей Болгара // Нумизматические чтения Государственного Исторического музея 2022 г. Материалы докладов и сообщений / Отв. ред. В.В. Захаров. Москва, 2022. С. 65–71.

Петров П.Н., Моржерин К.Ю., Бугарчев А.И. К вопросу о весовом параметре новосарайских пулов с датой 743 г.х. (1342/1343 гг.) // Нумиз-

матические чтения Государственного Исторического музея 2022 г. Материалы докладов и сообщений / Отв. ред. В.В. Захаров. Москва, 2022. С. 71–75.

Степанов О.В., Купцов А.Е., Бугарчев А.И. Джучидские монеты XV в. из Лаишевского района Республики Татарстан (предварительное сообщение) // Нумизматические чтения Государственного Исторического музея 2022 г. / Отв. ред. В.В. Захаров. Москва, 2022. С. 85–91.

ИСЕМЕ ҮК ҖЫРЛАП ТОРГАН АЗНАКАЙ УЛ!
(Дәвамы. Башы № 3, 2020)

КҮКТӘКӘ АВЫЛЫ

Өдһөд кошы[1] *(әкият)*

Элек заманда булган. Әкият. Карт белән карчык яши. Беркемнәре булмый боларның. Бер сыерлары гына була, шуны асрыйлар. Яшиләр, яшиләр. Берәүдән дә рәхмәт сүзе ишеткәннәре булмый боларның. Аралашмыйлар беркем белән дә. Боларга берәү дә керми, үзләре дә бармыйлар. Шулай берзаман уй төшә картның башына, әйтә карчыгына:

– Менә, ди, гомер яшәп, ди, берәүдән дә рәхмәт ишеткән юк, ди. Әйдә, сыер суйыйк, кунак җыйыйк, ди.

Рәхмәт ишетәселәре килеп, сыер суялар болар хәзер. Аш чакыралар. Шәһәрдәге бөтен кешене чакыралар табын ясап. Боларга берәү дә килми. Үзләре генә ашап бетерәләр пешергән ризыкларын. Сыерның башы гына кала. Аны да тазартып, пешерергә салалар. Ир урамга чыгып китә. Берәү дә күренми. Берзаман моның янына бер ап-ак сакаллы карт килеп чыга.

– Әйдә безгә, – ди, чакыра картны өенә. Бергә ашыйлар инде пешкән сыер башын. Рәхмәтен әйтеп чыгып китә теге карт. Киткәндә үзе дә кунакка чакыра боларны. Өйрәтә ничек-ничек барасын.

Моның янына дип чыгып китә карт, теге ак сакаллы бабай янына дип инде. Ул өйрәткәнчә бара да бара. Бара торгач, бер җиргә килеп чыга. Бу урында халык күп җыелган, патша сайлыйлар монда. Өдһөд дигән кошны очыралар. Өдһөд кем башына килеп куна, шул кеше патша буласы икән. Бу күрде инде бу хәлне, туктамады, дальше китте. Бара, бара. Караса, шәрә кызлар биетә торган җиргә килеп җиткән бу. Анда да туктамый бу. Карт өйрәткән юл белән бара һаман. Хәзер берзаман теге ак сакаллы карт үзе моның янына килеп чыга. Килеп чыга да әйтә моңа: син дөрес барасың, ди, алай да сиңа кире борылырга кирәк, ди. Карап бар, ни күрерсең, ди. Патша сайлый торган җирдә туктарга куша моңа. Бу әйткәнчә эшли инде. Кайта. Кайтканда теге шәрә кызлар биеткән җиргә җитсә, ни күрә, җир убылып, тегеләрне йоткан, ди. Бер әби генә утырып калган, ди. Әйткән моңа әби – җир убылды, тегеләр җир астына китте, дигән. Бу күрде инде моны, гыйбрәт алды, китте.

Кире кайта бит инде килгән юлы белән. Өдһөд очырган җиргә җитте. Өдһөдне һаман очыралар, ди. Беркемнең башына кунмаган булган, ди әле. Моның башына килеп куна. Шуннан моны патша итәләр инде, башына Өдһөд

[1] Хәзер әдәби телдә – һөд-һөд (русча – дрофа).

кошы кунды, дип. Шуннан бу баеп, патша булып кайтып керә хатыны янына. Юлында очраган теге ак сакаллы карт Хозыр Ильяс булган, Хозыр Ильяс очраганга, аны чакырып сыйлаганга, яхшылыгына күрә яхшылык күрә. Бетте.

Янган тау *(җыр)*

Янган тау баскычларының
Кемнәр койган корычын?
Әлләниләр бирер идем,
Әллә ниләр бирер идем,
Сине бер күрер өчен.

Ераклардан җырлап киләм,
Җырлар җырлап туймадым.
Җырларымның иң назлысы,
Җырларымның иң назлысы
Синдер ул, дип уйладым.

Ераклардан җырлап килеп,
Эчтем чишмә суларын,
Чишмә сулары басмады,
Чишмә сулары басмады
Йөрәгемнең ярсуларын.

Ераклардан җырлап килеп,
Җырлар җырлый башлыймын,
Җырларымны җырлаганда,
Җырларымны җырлаганда
Сине уйлый башлыймын.

Җирәнчәкәй атның, ай, яллары *(җырлы сөйләк)*

Адәме (ире. – Л.М.) үлгән берәүгә йортка кергән иде бер кеше.
Җирәнчәкәй атның, ай, ялларын
Кыйблалардан искән җил тарый,
Үз бәхеткәйләрең булмагач,
Байга хезмәт итеп кем ярый?
Шулай дип җырлар иде йортка кергән кеше. Шуның җыры бу.

Әзһәбиева Гамилә Бикморат кызыннан, 1925 елгы,
тумышы белән Үчәледән.

Инәй җыры

Хәзрәтемә кунак килгән.
Мысырдан пар күгәрчен,
Хәзрәтем сабак бирә,
Үзе елый, күрәмсең?

Хәзрәтемнең бакчасында
Чәчми үскән гөлләр бар,
Гөлләренең яфрагында
Аллаһ дигән сүзләр бар.

Марданшина Бибисәлимә Әхмәтгали кызыннан, 1927 нче елгы.

ТЫМЫТЫК АВЫЛЫ

Тымытык *(топонимик риваять)*

Тымытык – тымызык, тыныч күл дигәннән. Башкортлар белән якын яшәгәнгә, «з»ны сакау әйтү киткән, сөйләмебез шундый. Шул тымызык дигән сүздән авылның исеме. Монда күлләр күп булган. Тыныч күл дә булгандыр. Авылга исем биргән шул күл. Бу урыннар безнең җирләр булган гомер-гомергә.

Сабан туе нинди бәйрәм дә Җыен нинди бәйрәм? *(милли бәйрәм)*

Җир кардан әрчелгәндә бәйрәм итәләр иде Сабан туен. Күчмәдән утрак тормышка күчкән чорлардан бирле килә торган бәйрәм. Хәзер, дөрес, уздырмыйлар. Сабанга чыгар алдыннан уздырыла торган бәйрәм булган ул Сабан туе.

Ә менә печәнгә төшәр алдыннан Җыен була торган иде. Аны бәйге, дип тә әйтү бар иде. Күктәкә авылында Җыен тавы бар уң якта калкурак урында, җыен үтә торган урын иде ул. Авылара бәйрәм иде Җыен. Атларны өчәрләп җигеп, атларга төялеп, атны бизәп баралар иде гармун уйнатып. Сабан туеннан аермасы әллә ни юк. Шул ук ат чабышы, көрәш – төп уеннары шулар. Кунакка йөрешәләр җыенда. Кунакка баралар, кунак алалар. Сатарга теләгән кешеләр сата иде шунда вак-төяген.

Җыен уздыру бетте. Аны бетерделәр. Партия тыйды Җыен белән Сабан туен аерым-аерым уздыруны. Аларны берләштерделәр. Вакыты да күчте. Җыен, дисәң, Сабан туе, дип беләләр инде, телгә дә шулай керде. Элек аерым иде.

Миннегалиев Миңнегәрәй Миңлегали улыннан, 1927 елгы.

ӘГЕР АВЫЛЫ

Әгер *(топонимик риваять)*

Әгер ул егерь дигән сүздән килеп чыккан. Монда аучылык белән шөгыльләнгәннәр. Җиләк ягы бу. Таулы җирләрдә җиләк күп. Суыр оялары, төлке өннәре күп монда. Авылга ук килеп, зыян да китергәлиләр кайвакыт. Электән шулай җанварларга бай як булган. Шуңа егерьләр дә күп булган. Авылның Әгер дип аталуы шуннан.

Гәрәев Ришат Рәфәт улыннан, 1951 елгы.

Әгердә Каз өмәсе ничек уза? *(йола фольклоры)*

Каз өмәсе каз суюдан башлана. Ирләр суеп бирә каз санына, эшләүче кешеләр санына карап. Өмәгә апа-сеңел, туганнар җыелыша. Бер кешегә бишәр каздан да ким туры килми гадәттә. Олы чанга су куялар. Мунча ягалар. Мунчада тезелешеп утырып, суда пешекләнгән казны йолкыйбыз. Баш-аяктан башлап чистартабыз. Аннары казның үзен чистартабыз. Чистарткач, өтәбез ут өстендә тотып, эчен алабыз, юабыз.

Чистартыр алдыннан каз канаты аерым киселә алдан. Канат каурыйлары йолкып алына. Мендәр йонына буласы түш тирәсе йоннары да аерым җыеп барыла.

Кич белән, эш беткәч, бәлеш салына. Казның эчәгесен чистартып, каз аягына бәйләп, бәлешкә салып пешерү бар. Башы да салына шунда. Тәмле була. Бәлешкә өмәдә катнашкан кешеләр килә.

Миңнегалиева Илүзә Рамил кызыннан, 1983 елгы.

Абзар иясе, йорт иясе һәм бакча иясе *(мифик ышану)*

Дәү эти әйтә иде: толымнарын асылындырып, ап-ак чәчле, ап-ак озын күлмәктән карчык утыра абзарда, дип әйтә иде. Ул, абзар иясе, малларны саклый ул, дия иде. Яратмаган малларын төнозын интектерә, авызыннан күбекләре килгәнче төнозын чаптыра. Йорт иясе, абзар иясе бардыр инде ул. Көтүгә йоклап калсаң, тәрәзәгә чиертеп, йорт иясе уята. Ышанмый булмый. Алма бакчасында да каравыл өендә ия бар.

Миннегалиева Илүзә Рамил кызыннан, 1983 елгы.

СӘПӘЙ АВЫЛЫ

Сәпәйдә башкортлар, типтәрләр *(тарихи сөйләк)*

Авылда башкорт очы бар, ул бу тирәдәге һәрбер авылда бар. Әмма монда җир турында гына сүз бара, шуңа бәйле атаманың сакланып калуы турында гына. Билгеле булганча, башкортлар русларга үз теләкләре белән кушылган. Шуның өчен аларга җир бирелгән. 18әр десятина. Типтәрләргә 6 шар десятина, ә казан татарларына–3әр генә десятина җир бүленгән. Типтәрләр–дәфтәр сүзеннән килеп чыккан шартлы бер атама. Чыңгызхан вакытында халык исәбен дәфтәргә теркәп алып бару булган. Милләтне аңлатмаган ул сүз. Теркәлгән кешеләрнең нәселләре гасырлар буена типтәр исеме белән аталганнар.

Солтанов Мирфаяз Мирхазиян улыннан, 1951 елгы.

Сәпәй авылының исеме каян килә? *(топонимик риваять)*

Аны төрлечә әйтәләр. Сәфәргали исемле кеше тау башына килеп утырган. Аны Сәпәй дигәннәр, исемен бозып. Шуннан авыл да Сәпәй дип атала башлаган. Тагын әйтәләр, саперлар тау башында яшәгән, шуннан Сәпәй булып киткән, диләр.

Сәлимгәрәев Ирек Әхмәтгали улыннан, 1939 елгы.

САРЛЫ АВЫЛЫ

Сарлыда кичке уен

Ык буйларына яшьләр җыелышып төшә идек, шунда кичке уенга җыела идек.

Алын алырсың микән,
Гөлен алырсың микән,
Урталарга чыгып сайлап,
Кемне алырсың икән.

Шулай дип җырлый торган идек. Шулай җырлыйсың да яратып йөргән егетең булса, аны алып, егетләр сөйгән кызларын сайлап, әйләнә идек. Аны гына җырламый идек инде. Күп иде җырлар. «Аллиягөллия» дип тә җырлый идек. «Батыр комсомол»ны да уйный торган идек.

Кулымдагы йөзегемнең
Исемнәре – Әшерәф.
Кирәгеңне бирер идем,
Әгәр булсам яшьрәк.

Атап җырлау бар иде бит элек. Җырлый идек. Онытылган инде. Җырга шәп (оста. – Л.М.) кызлар-егетләр бар иде.

Бала тугач *(йола фольклоры)*

Бала тугач, коендыру була баланы.

– Бәхетле булсын! Тәүфыйклы булсын! Сәламәт булсын! Төгәл тәне сау булсын! – дип коендыралар. Көненә икешәр-өчәр җуындырыш иде безнең заманда.

Баланың беренче тешен күргән кеше аңа бүләк бирергә тиеш.

Солтанова Һидая Мәхмүтҗан кызыннан, 1933 елгы.

Мәет озатканда он куеламы? *(мөселман гореф-гадәте)*

Кәфенне әзерлибез. Кисеп куябыз. Мәетне колашага салабыз. Ике яктан ике абыстай укый-укый юалар. Госел алу тәртибендә юындыралар мәетне. Су колашадан агып чыга тора. Колашаны куя торган караваты да бар. Колашага целофан җәеп, коендырып куябыз. Мәетне юып, эшен бетергәч, колашадан алып, кәфенлеккә салабыз. Мәет астына он куялар иде элек. Хәзер куймыйбыз инде. Ашалып бетмәгән ризыгы, дип, коштабак белән он, өч-дүрт ризык куеп, аннары шуларны бирәр ятим карчыкка бирә торганнар иде. Хәзер андый әйбер юк. Мәетне кәфенләгәннән соң кабат ачып күрсәтү гадәте дә юк. Абыстайлар укып, озатабыз.

Хикмәтуллина Рәйханә Кадыйр кызыннан, 1937 елгы.

СӨЕНДЕК АВЫЛЫ

Төш юрау

Ишегалдында каз оясы. Ямь-яшел чирәм. Ике бәбкә утыра. Нәкъ шул төшне ике көн рәткә күрдем. Икенче көнне бер бәбкәне кулыма алуым булды, иии утырасың, дип, жәлләп, бәбкә кулымнан төште китте, үлгән икән, дим. Бу төшне әйбәткә юрамадым.

Үлектән әйбер алу – әйбәт, бирсәң – әйбәт түгел.

Морҗа-мазар күрү – әйбәт түгел, әйбәт булмый инде морҗа җимерек булса, каза килә.

Балык күрсәң, яңгыр ява.

Эт – дошман.

Ат, ул кая да булса алып китсә – үлем.

Сазга бату – әйбәткә түгел.

Елау – сөенечкә.

Тавык – чир инде ул.

Тавык йомыркасы – әйбәт, акчага.

Бау-мазар – юл төше.

Ризык – әйбәт.

Шомырт – әйбәт түгел анысы.

Бук күрү – акчага.

Бакыр акча – начарга.

Яшь бала күрсәң – зыянсыз.

Төш килә ул. Ышанмый булмый. Шуңа юрау бар.

Харрасова Рәсимә Миргалим кызыннан,
1930 елгы.

БҮЛӘК АВЫЛЫ

Бүләктә бәйрәмнәр

Ураза бәйрәме, аннан Корбан бәйрәме уздырабыз. Болары борынгырак бәйрәмнәр инде. Иң зур бәйрәмнәр. Сабан туе, Җыены да шул инде аның – болары бүтән. Хәзер Корбан бәйрәмен ару итеп үткәрәләр. Ураза бәйрәмен өйдә генә үткәрәбез. Коймак, табикмәк пешерәбез. Корбан бәйрәмендә сарык суябыз. Тирә-күршеләр белән үтә инде шунда.

Зәкиева Диларә Миргәгъсүм кызыннан, 1936 елгы.

ЮГАРЫ СТӘРЛЕ АВЫЛЫ

Югары Стәрле авылы турында *(топонимик риваять)*

Стәрле елгасына урнашкан Югары Стәрле. Исеме дә шул елга исеменнән. Элек өч Стәрле булган. Хәзер ике. Югары һәм Түбән Стәрле бар.

Авылга күптәннән нигез салынган. Иң башлап монда мишәр якларыннан килеп урнашканнар, дип сөйлиләр. Шуңа Югары Стәрлене мишәр авылы, дип әйтү дә сакланып калган. Бүген инде монда мишәрлек бөтенләй юк. Телләре йомшарган. Рус дәүләтен кайчандыр нугайлардан саклар өчен патша хөкүмәте күчереп утырткан булган мишәрләрне. Җир биреп.

Вәлиева Гүзәлия Миннесалих кызы, 1976 елгы.

ТҮБӘН СТӘРЛЕ

Бәди күле *(топонимик риваять)*

Түбән Стәрле – Югары Стәрледән күчеп утырган авыл. Аккошлы күл буена өй салып, шунда яши башлаганнар. Ул урыннарны су баса башлагач, түбәнрәк күчеп урнашканнар. Исеме шуңа Түбән Стәрле булып киткән. Ул вакытта әле монда куе агачлык булган.

Революциягә кадәр мондагы таллыкта Николай исемле бай тегермән тоткан. Күл янында гына шушында. Халык монда тегермән тарттырырга йөргән. 1917 елда Бәдигылҗамал исемле хатын шушы Николай тегерменэнә полк онын тарттырырга дип килә. Бәләкәй чанага он салып. Кайткан чагында буранда адашкан, катып үлгән. Шуннан бу урынны Бәди күле дип атаганнар.

Табышмак

Үзе ашыга, үзе ачыга,
Үзе баралмый, үзе таралмый. Җавабы: колхоз.

Шушы сүзне сөйләп йөргән өчен Хәйдәргали исемле бер ирне Бөгелмәгә алып киткәннәр, Бөгелмәгә җиткәнче тау битендә атып үтергәннәр. Тугыз баласы калган. Әләк аркасында шулай булган. Еллары шундый иде бит.

Гаравева Римма Мотыйгулла кызыннан, 1945 елгы.

ҖИҢҮ АВЫЛЫ

«Аллия-гөллия» *(уен-бию җыры)*

Аллия-гөллия дип җырлый идек. Бу – элекке уен. Уенда җырлый торган идек «Аллия-гөллия» дип кабатлап. Парлап басып, тотынышасың парың белән, шулай кулларны өскә күтәреп, капка ясыйлар. Икенче бер пар шул капка астыннан чыга, аларга җырлап торалар «Аллия-гөллия, гөллия тирәккәем», дип. Сүзләре күп инде аның. Матур сүзләр инде, күңелне ача торган.

Аллия-гөллия,
Гөллия тирәккәем,
Сандугачлар сайраганда
Өзелә үзәккәем, дип.

Фәттахова Гөлнәзирә Фәррах кызыннан, 1940 елгы,
тумышы белән Сарлыдан.

Җиңү авылында йомырка тәгәрәтү *(борынгы йолаларны кире кайтару)*

Борынгы йола бу. Балалар белән җыелышабыз. Арадан бер ир бала салават әйтә, укый. Аннары йорттан-йортка йомырка җыялар. Пешкән йомырка. Алдан хәбәр бирелә кешеләргә. Балалар ошатты бу йоланы.

– Игеннәр уңсын!

– Икмәк күп булсын!

– Келәтләр икмәк белән тулсын!

Шундый алгыш-теләкләр әйтеп, өйдән-өйгә йөреп, йомырка җыелып беткәннән соң кырга чыгып, түгәрәкләнеп утырабыз ашъяулык тирәли. Табышмаклар әйтешү китә. Кайсы «мин биим әле», ди, кайсының җырлап күрсәтәсе килә. Иң азакта ашъяулыктагы йомыркаларны тәгәрәтеп җибәрү була:

– Игеннәр мул булсын! – дип.

Альхамова Зөлфия Габделхай кызыннан, 1965 елгы,
тумышы белән Ютазы районы Бәйрәкәдән.

ЧӘКӘН АВЫЛЫ

Чәкәндә «Йөзек салыш» уены

Йөзек саласың да кычкырасың:

– Йөзек салдым, сикереп чык!

Сикереп чыкса, йөзекне үзе сала, сизенеп, тотып калсалар, җәза бирәләр.

Аллар алып, гөлләр сибәм,
Иркәм, баскан эзеңә,
Бакчада үскән гөлләр күк
Күренәсең күземә.

Шулай җырлап куя идек. Җырламасаң, утыртмыйлар кире урыныңа.

Җиһангирова Сафия Миннәхмәд кызыннан, 1947 елгы.

УРМАНАЙ АВЫЛЫ

Герман сугышыннан язылган хатлардан *(фольклорда эпистоляр жанр)*

Биек тауның башларында
Окопларда ятабыз,
Телеграм баганасы
Чәчәк аткач, кайтабыз.

Сызран (Сызрань. – Л.М.) күпере сиксән такта –
Ничек санап үтәрсең?
Сөйгән ярны, туганнарны
Ничек ташлап китәрсең?

Һава зәңгәр, һава зәңгәр,
Ничек зәңгәрләгәннәр?

Варшау каласын биргәннәр,
Ничек жәлләмәгәннәр?

Курка күңелем, курка күңелем
Шул наган тавышыннан.
Барыбер өметем өзмим,
Җаныем, кавышуга.

Шәфыйкова Минсафа Сәеткол кызы (1926–2009) язып калдырган истәлек дәфтәреннән.

БЕРЕНЧЕ МАЙ АВЫЛЫ

Беренче май *(тарихи хикәят-истәлек)*

Өченче ферма дип йөрделәр элек. Ачлык вакытында 1936–1937 елда кыргызлар тулды монда. Алар кырылды. Монда халык катнаш, күбесе татарлар. Урыслар да күп булды. Колхозга керүдән куркып, байлар килгән монда качып. Бер байның утары булган бу. Яллап эшләткән ул бай кешеләрне. Гали бай булган исеме. Гали агачлыгы – шуннан калган исем. Совхоз оештырганнар монда соңрак. »Беренче май» совхозы булган. Сарык асраганнар. Мин үзем, Галим авылы таркалгач, монда килеп утырдым. Кече Бүләк тә бар иде, ул да бетте шулай. Шул авыллардан килгән кешеләр монда. Бетеп бара «Беренче май». Элек печән бүлгәндә 120 хуҗалык була торган иде. Зираты бар. Мәчет юк. Килмешәкләр монда. Иң беренче күмелгән кеше – Сөббүхнең атасы, 1945 елда үлде. Зират – мөселман зираты, кыргызларны да шунда күмделәр.

Дәүләтов Илгизәр Дәүләтша улыннан, 1931 елгы.

МИТРӘЙ АВЫЛЫ

Митрәй атамалары *(топонимик риваять)*

Митрәй дигән исем шуннан: Дмитрий дигән кеше беренче булып килеп утырган монда. Шул Дмитрий утар тоткан. Эре мал тотканнар. Утарга хәтле урман булган бу җирләр, урман кисеп урын ясаганнар. Күчереп йөрткәннәр малларын. Татарлар, башкортлар, типтәрләр булган монда. Башта авылны Яңа авыл дип йөрткәннәр. Кайсы авыл беткән, кайсы берләшкән бит инде. 1941 елда Митрәй авылы икегә бүленгән булган. Берсе – Сарсаз, икенчесе Чапай колхозы булган. Авыл советы Митрәйдә булган. Митрәй хәзер Әсәй авыл советына карый. Элек монда ике мәхәллә булган. Берсе – зират ягында, берсе – Яңа авыл ягында. Ике зираты бар.

Очлы тау. Очлаеп килгән, биек. Талбүләк калкулыгы белән тигез. Очлы тау – бу тирәнең иң биек урыны. Очлы тау кырыенда гына – *Бур тавы*. Бур чыгарганнар. Саттылар шуны. Бур сатып, колхозга әйберләр

ала торганнар ые. Бур тавы кырыенда – *Давыт чокыры*. Давыт исемле кеше яшәгән анда гаиләсе белән. Өске башында – җиләк, чишмәсе дә бар ые аның, хәзер ул чишмә күмелде. Шунда гына таш карьеры да бар ые. Таштан өелгән кладовой (келәт) бар анда, әле дә саклана. *Пөчти чокыры*. Ник Пөчти – белмиләр. Кеше исеме булгандырмы. Җиләкле урын. Пөчти чокырына чишмәгә баралар ые, чишмә хәзер юк, күмелде. Зур зират. Бик борынгы зират. Ары таба *Шәрәфә карчык чокыры* – шул тирәдә яшәгән ул карчык. Шуңа аның исеме белән атаганнар. Хәзер анда җиләклек. Чишмәсе булган. Хәзер юк чишмә, җимерелеп беттеләр. *Карагаш кулы* (*Карашкул*) – карагай үсә торган чокыр. Анда да куе урман булган, шундагы агачлардан бура бураганнар. *Сарсаз елгасы*. Карагаш ягыннан агып төшә, ул килеп кушыла Стәрле елгасына. Стәрле Стәрлебаштан чыга. *Шалкан тавы*. Шалкан чәчә торган булганнар анда. Шуннан калган исем. *Күҗүнни урманы* – Сарсаз елгасы тирәли. Сарсаз урманны урталай бүлеп ага. Каен, нарат, усак, зирек, шомырт – бар да үсә, катнаш урман. *Дәүләтбай коесы*. Күҗүннидән бер 500 м өстәрәк анда булган кое. Анда хәзер шәхси умарталык тоталар. Дәүләтбай җир тоткан бай булган, шуның исеме белән аталган коесы да. *Гали чокыры*. Карашкул чокырында тагын Гали чокыры бар. Печән чабалар иде элек анда, болынлык иде. Пискунов дигән бояр җирләре булган ул тирәләр. *Карай куагы*. Урманлык ул. Анда агачлык. Чаллыкаран. Кечкенә генә су. Гөрләвектән зуррак. Чишмәләрдән төшә. Ике-өч чишмәдән агып төшеп, җыела. *Таш карьеры*. *Гәрәби чокыры* да диләр аны. Шуның кырыенда гына бер урын бар ые, рус кабере, дип йөртәләр ие. Ветеринар булган ул. Зур олы таш ые каберендә. *Метри чокыры*. Митрәй тирәсеннән читтәрәк анысы. Митрәйгә карамый. Шарлык. Анысы Беренче май белән ике арадагы куаклык. Вак агачлар. Балтырганга, җиләккә шунда йөрделәр.

Латыйпов Әнвәр Хәнифовичтан, 1936 елгы;
Мөхәммәтшин Равилҗан Хәбибҗан улыннан, 1941 елгы;
Галләмов Гаяз Габделгани улыннан, 1940 елгы.

Балыкка барган *(мәзәк)*

Кышкы буран. Суык көн. Таңнан торып, бер ир-ат балыкка киткән. Хатыны йоклап калган. Бара икән, бара икән. Күз ачкысыз буран туктамаган. Ярты юлдан кире борылып кайткан бу. Кайткан да хатыны янына юрган астына кереп яткан. Хатыны сорый икән:

– Ничек анда урамда?

– Салкын, буран!

– И-и, минем дурак балыкка дип чыгып китте шул буранда! – ди икән моңа хатыны.

Мөхәммәтшин Равилҗан Хәбибҗан улыннан, 1941 елгы.

ӘСӘЙ АВЫЛЫ

Әсәй авылы *(топонимик риваять)*

Иштәк буенда башкорт урамы булган монда элек. Шулай дип йөргәннәр башкорт урамы дип. Анда Әсәй исемле карт беренче килеп утырган. Иштәк буеннан шул башкорт урамы дигән исеме генә калган. Әсәй – әни дигән сүз. Бездә инәй диләр. Әллә кайчангы әнә шул вакыйгалар авылга исем булып калган. Әсәй авылы дип йөртәләр борын-борыннан.

Идрисов Зәкуан Идрис улыннан, тумышы белән
Митрәйдән, Әсәйдә укыган, 1965 елгы.

«Кыйссаи Йосыф»тан *(дастан кыйпылчыгы)*

Агалары көнчелек белән коега салганнар Йосыфны. Күлмәгенә эт каны буяп атасына алып кайтып күрсәткәннәр. Аталары бик җылаган. Күзләре сукырайган.

Яңадан ул абыйларын таный бит. Абыйлары моны танымый. Атагызга алып кайтыгыз, дип бүләкләр биреп җибәрә. Атасы шуннан белә бит инде Йосыф турында, күзләре ачылган.

Шакиров Расих Миргалим улыннан, 1942 елгы.

Булат батыр *(риваять)*

Булат батыр исемле гаскәр җитәкчесе булган. Алтын Урда вакытында. Алтын Урдадан Казан ханлыгы аерылып чыккан 1363 елда. Шул Булат батыр җитәкчелегендә. Булат батыр Алтын Урдадан Казан ханлыгын аерып чыгарган. Батыр җитәкче булган. Көчле-куәтле. Әле ул вакытта Болгар ханлыгы булган. Булат батыр дәүләтчелекне кире торгызган. Булат батыр шул Болгардан инде. Без болгарлар, дия иде әни. Бу кем җире? Болгар җире.

Шакиров Расих Миргалим улыннан, 1942 елгы.

УРАЗАЙ АВЫЛЫ

Уразайда Чатыртау чишмәсе *(тарихи-топонимик риваять)*

Уразай авылы башта Аю булган. Аю дигәннәр авылны башта. Урманда аюлар күп булган. Монда таулар, урман тирә-як. Шуңа Уразай кешеләрен һаман да аюлар дип йөртәләр. Аннары тау башына Уразай исемле кеше килеп урнашкан да, шуннан авылның исемен Уразай дип атый башлаганнар. Танылган кеше булган Уразай. Уразай дигән авыллар күп җирдә бар. Безнеке – Чатыртаулы Уразай, Урал тауларының дәвамындагы Уразай. Чатыртау хәзер тыюлык. Чатыртауда куыш бар. Чатыртау үзе чатыр корып куйган формада. Бер ягы – текә, бер ягы – сөзәгрәк.

Чатыр чишмәсенең суы тәмле, аны яратып эчәләр. Ераклардан килеп алалар Чатыр чишмәсенең суын. Бездә чишмәләр күп-күбен. Аларның күбесенең суын эчү юк, катылыгы бик көчле. Ә Чатырныкы эчәргә яраклы.

Лотфуллина Фәйрүзә Миргали кызыннан, 1958 елгы.

Юрган сыру *(йола фольклоры)*

Сарык җонын тетеп эшкәртәләр. Тетү – йомшатып ваклау, аралау. Материалга җәеп куялар. Марляга салырга мөмкин. Ничек телисең, шуның хәтле итеп саласың йонның калынлыгын. Өстенә марля ябып, типчеп чыгасың. Җон күчеп йөрмәслек итеп. Шуннан сырасың. Тыш кидергәннән соң камыт инәсе белән йөреп чыгу сыру була.

Килен өчен дип я китәсе кызга дип әзерләү булган. Матраслар да сырганнар. Тирә-як авылларда сырганнар шулай.

– Тәннәрегез җылыда булсын! Яткан урыннарыгыз йомшак булсын! – дип әйтеп бирәләр киленгә.

Юрганны җоннан гына түгел, мамыктан да сыралар. Ул шулай йомшак була! Казның мамыгын гына алып ясау була ул мамыктан сыру.

Юрган сырганда өмәсез булмый, өмә ясыйлар. Күпләп утыралар.

Бәдретдинова Сания Дәүләтша кызыннан, 1957 елгы,
тумышы белән Мөслим районы Чакмак авылыннан.

Палас туку өмәсендә *(йола фольклоры)*

Җонны җегерләп, эрләп инде, төрле төсләргә маналар. Олы туку станогы була торган ые. Шунда тукыйлар келәмне. Олы палас булса, ике яклап эшлиләр. Өмә ясап тукыганнар. Өмә булгач, җырсыз булмаган.

Очраштык без өмәләрдә
Кавышырбыз, диеп яренгә,
Кавыша алмадык, гафу ит инде,
Бик күп гомер үтте бит инде.

Солдатка алганнар да, кавыша алмый калганнар. Ярәшелгән кызлары шуларга багышлап җырлаган.

Каурый сыдыру өмәсе *(йола фольклоры)*

«Каз сыдыру» өмәсе Каз өмәсеннән соң үткәрелә. Каз йолкыганда каурыйларны җыеп калдыралар бит, шуларны сыдырырга җыелышалар. Каурыйдан сыдырган мамыкны мендәр кабарсын өчен кушасың. Сыдырылганнан калганын юл буена сибәләр.

– Киләсе елга казлар мул булсын! – дип әйтә торган ырымы да бар сипкәндә. Шулай тели-тели сипсәң, казлар киләсе елга да уңа. Каурый сыдыру өмәсеннән соң бәлеш пешерү була. Биюләр була торган иде туера табан төшкәнче.

Әхмәтҗанова Гөлфия Мөхәммәтша кызыннан, 1952 елгы.
Тумышы белән Азнакай авылы Чуар Абдул авылыннан.

ЗУР СУКАЕШ АВЫЛЫ

Елан *(тыю)*

Елан. дип әйтергә ярамый. Урманга барсаң, «ул» дип сөйләшү кирәк.

Закирова Зөлфия Җәүдәт кызыннан, 1964 елгы.

ҮЧӘЛЛЕ АВЫЛЫ

Убыр *(мифик риваять)*

Убыр килеп ала тыңламасаң, диләр иде. Әшәке җен карчыгы, дип уйлый идек. Утлы шар булып әверелә, диләр иде. Зираттан чыга иде.

Ибраһимова Мәүлидә Гарифулла кызыннан, 1937 елгы.

КАРАМАЛЫ АВЫЛЫ

Мәдрәсәдә *(сөйләк)*

Без кечкенә вакытта әни безгә үзләренең мәдрәсәдә укыганнары турында сөйли иде. Җәдит мәдрәсәсендә укыган. Сәпәй мәдәрәсе, дип сөйли торган иде, шунда укыган.

Каргалар качты, козгыннар качты,
Яңа хәяткә яңа юл ачты.
Кадимнәр калды, юлы каралды,
Черегән нигезе
Тузды, таралды.
Әни сөйли иде шушы шигырьне.

Хәйдәров Әхмәтгали Әхмәдиша улыннан, 1934 елгы.

Л.Мөхәммәтҗанова Иректе авылында информантлар белән

Л.Р. Камалиева

СЕҖЕ АВЫЛЫ

Республикабызның Арча районындагы Сеҗе авылы бик зур булмаса да, үзенең матур табигате, эшчән һәм акыллы кешеләре белән бу төбәктә туып-үскәннәрдә генә түгел, вакытлыча яшәп, эшләп киткән белгечләр күңелендә дә зур эз калдырган авыл.

Элек авыл карчыклары, көтүләр кайтып, кичке эшләр беткәч, берәрсенең капка төбенә җыелышып, бүрәнә өстенә тезелешеп утырып, биләй-носки бәйли-бәйли, узган көн вакыйгаларын йомгаклап, иртәгесе эшләрне бәһаләп утырырга ярата иде. Шунда, үзләре дә сизмәстән, үткәннәрне дә искә төшереп, төрле вакыйгалар эченә кереп китеп, фикер алышып, кайсы-берен ачыклап, кайберләрен тәнкыйтьләп яисә бәяләп тә алалар. Ә без, балалар, колакларны торгызып, кайбер кызык вакыйгаларны хәтергә сеңдереп утырабыз.

Географик урыны

Авыл район үзәге Арчадан 25 км төньяк-көнчыгыштарак, Кесмәс елгасының (Казансу кушылдыгы) борынгы сул як үзәнендә урнашкан. Килеп җитмичә, алда авыл барлыгын күрмисең. Бигрәк тә Чүриле ягыннан килгәндә, авылыбызның «символы» булган «Әһли наратлыгы» гына күренә. Ул наратларны XX гасыр башларында, йортлар шунда булу сәбәпле, Әһлиулла абзый утырта. Димәк, наратларга 100 ел, дияргә була. Шул наратларга карап барсаң, туп-туры авылга килеп керәсең. Чүриледәге тимер юл стансысы авылдан 6 км ераклыкта булыр. Көньяктан авыл башына кадәр Арчадан асфальт юл килә. Юлның дамбасы 1980 нче елларда төзелә, 1994–1995 елларда асфальт белән каплана. Казанга тимер юл буенча – 88, асфальт юл буенча – 100 км. Сеҗе – Мөрәле, Ташкич, Яңа Көлич, Пүник пүчинкәсе (Күченгән Пүник дигәнне аңлата) һәм Яңа Чүриле (19.02.44–15.05.56 елларда район үзәге) авылларын берләштергән җирле үзидарә үзәге. Урта мәктәп, мәдәният йорты, китапханә, медицина пункты, кибетләр, мәчет бар.

Сеҗе Казан ханлыгы чорыннан ук билгеле. XVII гасырда һәм XVIII гасырның беренче яртысында халкы дәүләт крестьяннары категориясенә карый. 1920 елга кадәр авыл Казан губернасы, Мамадыш өязе, Яңа Чүриле волостена керә. Кызыксынучылар өчен: Яңа Чүриле волосте үз эченә 25 авылны ала: Курса-Почмак, аның бу ягы, Шәмәрдән һәм тимер юлның теге ягындагы авыллар (1910 нчы елгы Мамадыш өязе картасы). 1920 елдан – Мамадыш, 1922 ел башыннан – Арча кантоннары составында. 1930 елның 10 августыннан Арча, 1944 елның 19 февраленнән

Чүриле, 1956 елның 14 маеннан яңадан Арча районы (1956 нчы елны бер генә ай Саба районына кереп тә ала). 1782 елда 58 ир-ат исәпләнә; 1859да барлыгы 304, 1897дә – 540, 1908дә – 610, 1920дә – 748, 1926да – 615 кеше, 1989да – 277, 2002дә 293 кеше яши.

ТАРИХ БИТЛӘРЕННӘН

Борынгы заман

Тел галиме, филология фәннәре докторы Фирдәүс Гарипова үзенең «Авыллар һәм калалар тарихыннан» дигән китабында [Гарипова: 2003. Т. 2] болай дип яза: «Сеҗе – борынгы авыл. Аның исеме Казан ханлыгы чоры авыллары исемлегенә кергән [Чернышев: 1971. С. 288]. Д.А. Корсаков чыганагында (XVIII гасыр) авыл Мурья Мусич исемендә бирелгән һәм анда 58 ясаклы татар яшәгәне әйтелгән [Известия. Т. 18. Вып. 4–6: 1908. С. 132, 256]. А. Артемьев җыентыгында авыл Мурья Мусич (Сизе) дип билгеләнә һәм андагы 49 хуҗалыкта 156 ир-ат һәм 153 хатын-кыз көн иткәнлеге әйтелә. Авылда мәчет эшләгән [Артемьев: 1866. С. 65]. И.А. Износков хезмәтендә (XIX гасыр) авыл Мурья Мусич-Сизе дип бирелә. Ислам дине тота торган 191 ир-ат һәм 189 хатын-кыз көн иткән [Износков: 1884. С. 132]. К.П. Берстель авылны Мурья Мусич (Сизе) дип атый һәм анда барлыгы 541 татар кешесе яшәгәнлеген теркәп куя [Брестель: 1908. С. 86].

1890 нчы елда салынган икенче мәчет.

Күп тапкырлар кабатланган «Мурья Мусич» атамасының «Мусич» сүзе Муса исеменнән русчалатып үзгәртелгән. Авылның исеме турында берничә караш бар. Берсе буенча ул Иске Му авылыннан килгән һәм Мусич фамилиясе алдыннан аның чыккан урыны әйтелгән – Му, ягъни Му-

рия. Икенче төрле караш та бар: Мусич Мөрәле авылыннан, ягъни Муриядән килгән, биредә тегермән салган, аңарчы анда удмуртлар (арлар) солы иккән. «Сеҗе» сүзе удмуртча «Солы» дигәнне белдерә, удмуртча ул «Сезьы» дип языла, ә татарча «Сеҗе» дип язылып киткән булырга тиеш. Шулай итеп, Мурья Мусич атамасының төрдәше – Сеҗе атамасы барлыкка килә.

Р.Ә. Әсретдинова да моны удмуртлардан ачыклады. «Сеҗе» сүзе шул ук удмурт телендә «уйсулык, үзәнлек, чокырлык, батынкылык» мәгънәсен дә йөрткән, дип яза Әхмәт абый Әсретдинов. Бу мәгънә авылның урынын дөрес чагылдыра. Шул ук Әхмәт абый: «Вл. Даль үзенең аңлатмалы сүзлегендә «Мурья – лачуга (алачык, кечкенә өй), землянка, конура, тесное и тёмное жильё, пещерка», дип яза», – ди. Татарча ул «Муса яши торган урын, Муса өе», дип тәрҗемә ителә. Димәк, авылның «Мурья Мусич» дигән борынгы атамасы рус телендә бирелгән. Чынбырлыкта, Муса бабабызның кайсы яктан килеп урнашуы билгесез. Гомумән, авылда хуҗалыклар саны артуны бер Муса бабай гына тәэмин итмәгән, әлбәттә, авыл төрле яклардан күченеп килгән аерым кешеләр яисә гаиләләр исәбенә арткан. Татар халкының миграциясе бигрәк тә 1552 елларда Казан ханлыгын Иван Грозный биләп алгач көчәя. Татарлар Казаннан читкә куыла. Элек авылда арлар (удмуртлар) гына түгел, чирмешләр (марилар) дә яшәгән. Моны табигать объекты булып калган «Кирәмәт елгасы» гына түгел, ә Мөрәле як зират турысында, юлның икенче ягында безнең заманга кадәр сакланган «чирмеш зираты» калдыклары да дәлилли. 1942 елда зират агачларын кистереп, «Озын Сәлахи» Мөрәледә күпер салдыра. Шул вакытта субай сукканда бер кеше егылып төшеп үлә. Зират рәнҗеше, ди халык моны (Хаҗирә апа сөйләгәннәрдән).

Татарлар күпләп килеп утыра башлагач, марилар һәм удмуртлар кебек угыр-фин кабиләсе вәкилләре төрле якларга – Мари, Балтач якларына китә, икенчеләре Ислам дине кабул итә. Татар Милли архивында диннән-дингә күчүчеләр турында мәгълүматлар очрый.

«Безнең тирәдә яшәгән халыкларның 2 утары була», – дип сөйли Сәхрәгөл апай. Әсретдинов Әхмәт абый сөйләвенә караганда, аның берсе – татарларныкы, Кесмәс елгасы буйлап ике яклап тезелешеп урнашкан. Төрле милләт, төрле дин кешеләре үзара аралаша башлагач, алар арасында төрле каршылыклар, ызгышлар килеп чыккан булырга мөмкин. Бәлки татарлар шуңа күрә таулы-чокырлы һәм елга буендагы сазлыклы урыннарга утырырга мәҗбүр булгандыр, бәлки ул заманнарда күп җирләр урманнар белән капланган булу сәбәпле, иркенләп утырырга җир булмагандыр, яисә алар алданрак килеп, су буйларын – яшәү чыганагын үзләре биләп алгандыр – алары безгә мәгълүм түгел. Белгәнебезчә, бик

борынгы мәҗүси халыклар күбесенчә урманнарда яшәп, табигать биргән азык белән тукланып торган, аучылык иткән, балык тоткан. Ул вакытта әле иген икмәгәннәр, Россиядә бәрәңге дә булмаган.

«Икенче утар, – дип сөйли Сәхрәгөл апай, – «Алпавыт басуы» дигән урында була». 1552 елдан соң Рус дәүләте Казан краен хәрби көчләр ярдәмендә басып алуын дәвам итә һәм ул ярты гасырга сузыла, аннан соң үз дәүләтен тыныч юл белән ныгыта башлый. Бу эш өч юнәлештә бара: безнең якларга рус кешеләрен күчереп утырту, Мәскәү дәүләте строен урнаштыру һәм башка милләт халыкларын көчләп христиан диненә кертү. Бу турыда Рычков, Рыбушкин, Бажанов, Соловьёв һ.б. авторлар борынгы язу кенәгәләре һәм монастырь кенәгәләре нигезендә күп кенә тарихи китаплар язып калдырган.

Рус дәүләтендә зур дәрәҗәгә ия булган борынгы кенәз һәм бояр вәкилләренең күп булуы Явыз Иванны бик борчый һәм ул алардан котылу чарасын таба – яңа яулап алынган җирләргә – безнең якларга җибәрә. Шул максаттан аларга уңдырышлы җирләр, җәнлеккә бай урманнар бүлеп бирелә, рус утарлары, пүчинкәләре барлыкка килә. Тора-бара алар Казан краенда танылган воеводалар һәм эре җир биләүчеләргә әверелә. Казан каласы да зурая. Ә Мәскәү, Псков, Новгород, Суздаль, Ярославль кебек борынгы шәһәрләрдән сөрелгән кешеләр Казанда махсус урамнар хасил итеп утыра.

Сөрелгән кешеләр арасында һөнәрчеләр булмый, алар барысы да эре сәүдәгәрләр яисә промышленниклар. Алар түләгән салым Казан казнасын баета. Казан – Рус дәүләтенең әһәмиятле хәрби пункты да була – як-якта бит дошманнарча мөнәсәбәттәге башка милләтләр, алар еш кына сугыш ача, бер-берсенә һөҗүм итә. Шуңа күрә укчылар, тупчылар, сакчылар, барабанчылар, атлылар, пехотачылар һ.б. бик күптөрле вазыйфа үтәүче гаскәриләр кирәк була. Регуляр атлы гаскәр сафларында, гадәттә, бояр балалары тора, ә татарлар һәм яңа чукындырылган керәшеннәр кирәк вакытта гына атлы гаскәргә алына. Регуляр гаскәриләр казнадан берни дә алмый, азык һәм фураж турында үзе кайгырта. Алар кулында күп җирләр була, бояр уллары сугышка барырга ашкынып тормый, акча йә бүләк биреп, патша шымчыларының йөрәген йомшарта белә. Боярлар, гомумән, сугышчан халык булмый, тыныч тормыш эшләрен артык күрә. Сугыш вакытында аларга 1–2 атлы ялчы бирелә.

Казан краен саклау өчен Казанда 2 укчы полк тора. Бу – Рус дәүләте өчен яңа күренеш, гаскәр туплау тәҗрибәсе булмый, шуңа күрә очраклы кешеләр – батраклар, йортсыз-җирсез крестьяннар, «тик йөрүчеләр» хезмәткә тартыла. Аларны казна исәбенә тоталар. Сугыш булмаганда укчылар бәйрәмчә яши, буйсынмаучан һәм гаугачан була, күбесе кон-

трабанда белән шөгыльләнә һәм пошлина түләмичә сәүдә итә, ә бу исә сәүдәгәрләргә зур зыян китерә. Аннан тыш укчылар трактирлар тотып, яшерен аракы сату белән дә шөгыльләнә, үзләренең бердәм һәм көчле булулары белән дәүләт кешеләрен куркытып тора. Укчылар арасында төрле милләттән төрле сыйфат-фигыльле кешеләр була. Татарлардан да 7 кеше исәпләнә. Укчылар шәһәр читендәге бистәләрдә яши. Һәр полкта 300ләп кеше була. Алар община булып яши, күчемсез милеккә хуҗа була алмый. Кораллары – озын саплы балта (секира), кылыч, сөңге һәм авыр мылтыклардан (пищаль) тора.

Укчылардан кала түбәнрәк сословиегә керүчеләр – тупчылар һәм артиллериягә хезмәт күрсәтүче тимерчеләр, балта осталары, ат караучылар һ.б. хезмәтчеләр дә төрле милләт вәкилләреннән тора. Аларның күбесе кушамат белән йөртелә.

Россиядә сугышлар, бунтлар гел булып тора. Пугачёв баш күтәргәч, 1774 елның 1 гыйнварендә Казан дворяннары үз хисапларына коралланган атлы корпус оештыру турында карар чыгара. Гаскәрне һәр 200 кешедән берәр рекрут җыю исәбенә туплыйлар. Аларга палашлар – озын авыр кылычлар һәм пистолетлар бирәләр.

Рекрут хезмәте турында Россиядә Указ 1699 елда чыгып, 1705 елда гамәлгә кертелә. Мәскәү Указы нигезендә рекрутлыкка алыну община тарафыннан тәкъдим ителә. Рекрут бурычы барлык ясаклы сословиеләргә дә төшә. Баштарак рекрутлыкка алынучы гомер буе солдат буларак хезмәт итәргә тиеш була, крепостной бәйлелектән азат ителә; 1793 елдан – 25 ел хезмәт итә. 1834 елдан – 20 ел, 1855–1872 елларда хезмәт срогы 12, 10 һәм 7 елга кадәр киметелә. 1708 нче елга кадәр 17 яшьтән 32 яшькә кадәр, соңрак, 20 яшьтән 30 яшькә кадәрлеләр алына. Россия Указы буенча һәр 20 хуҗалык 1 рекрут бирә торган була. 1840 нчы елларда һәр наёмщикка 485 сумлык зачёт кенәгәсе ачыла, шуны сатып алырга мөмкинлеге булган кеше рекрутлыктан котыла, үзе урынына икенче кеше сатып алып җибәрә ала. 1874 елдан рекрутлык гомуми хәрби повинностька алышына – 21 яшьтән алынып, 6 ел (флотта 7 ел) армиядә хезмәт итә һәм 9 ел запаста тора. Хезмәт итү сроклары еш кына үзгәртелеп тора.

Безнең авылда рекрутлыкка алынучылар:

1828 ел – Шәмсетдин Әмиров, 32 яшьтә, 25 елга алына;

1836 ел – Мозаффар Мостафин, 19 яшьтә 20 елга алына (Камали нәселеннән);

1833 ел – Халит Даутов, 20 яшьтә, 25 елга алына;

1828 ел – Мортаза Бикмаметов, 24 яшьтә, 25 елга алына;

1820 ел – Бактыбай Вәлитов, 19 яшьтә, 25 елга алына;

1825 ел – Сәетдин Манасыпов, 19 яшьтә, 25 елга алына;

1849 ел – Шәрәфетдин Сәйфуллин, 20 яшьтә, 20 елга алына (бу йорттан икенче рекрут – Шәмсетдин Әмировның пләмәше).

1845 ел – Насыйбулла Халитов, 26 яшьтә, 20 елга алына.

Биктимер Гомәровның 3 улы:

1823 ел – Ихсан Биктимеров, 19 яшьтә, 25 елга алына;

1835 ел – Исхак Биктимеров, 29 яшьтә, 20 елга алына;

1855 ел – Шаһиҗиһан Биктимеров, 30 яшьтә, 12 елга алына, хатыны кала.

Искәндәр Ишкенинның 2 улы:

1835 ел – Исхак Искәндәров, 21 яшьтә, 20 елга алына;

1848 ел – Мөхәммәтҗан Искәндәров, 21 яшьтә, 20 елга алына.

Даут Актыковның (Актыкбаев дип тә язылa) 2 улы:

1853 ел – Баязит Даутов, 26 яшь, 20 елга алына;

1848 ел – Хәмидулла Даутов, 21 яшь, 20 елга алына.

Отставной солдат Сәйфи Байтаев улы:

1855 ел – Таҗетдин Сәйфиев, 25 яшьтә, 12 елга алына.

[Бу мәгълүматлар Татарстан милли архив 3 фонд; 2 опись, 73, 225 һәм 339 нчы делоларда 1834, 1850, 1858 нче еллар өчен күрсәтелде. Үзенең «нәсел агачы» белән кызыксынучылар бу архив материалы белән эшли ала].

«Җир җирәбә салып бирелә. 1899 нчы елда берничә нәселгә – Әдһәмнекеләргә, Мортазаныкыларга, Ихсанныкыларга, Әхмәдинекеләргә һ.б. җир эләгә», – дип яза Ә. Әсретдинов. Авылның 1882 елда сызылган планына күз салсак, авылның хәйран зур икәнлеген, берничә урамнан торганын күрәбез. Номерлары йорт хуҗалыгына туры китереп исемлек төзелгән, запас участоклар да номерланган һәм күрсәтелгән. Ләкин Чүриле волосте писаре төзегән исемлектәге исем-фамилияләрне укуы бик кыен, авыл старостасы бер төрле итеп татарча әйткәнне урыс писаре аны үзенчә үзгәртеп, русчалатып язып куйган. Шуңа күрә архив материаллары бик авырлык белән укыла.

Җир 12 елга бер мәртәбә генә бүленә. Бик теләгән кеше икенче кешенең шәхси җирен сатып ала ала. Шулай итеп, урамнар хасил була, хуҗалык җирләре киңәя, каралты-кура төзелә, бакчалар җәелә, авыл зурая. 1858 елгы ревизия материалларында Сизедә (икенче җирдә «Сизи» дип тә язалар) 41 гаилә теркәлгән, ир-атлар саны – 259, хатын-кызлар – 152. 1887 елда – 71 хуҗалык, ирләр – 259, хатын-кызлар – 232. Гаилә башы булган ир-ат – авыл сходы (җыены) члены. 4 гаилә җирсез, ир-ат булмаса, аның җире юк. 37 хуҗалык үз инвентаре белән җир эшкәртә, 32 хуҗалык ялланып эшли. Кызганычка каршы, аларның исемлеге китерелми. 2 йортта ялгыз карчык яши.

Авыру яисә бик ярлы кешеләргә волостьтагы «Кызыл хач» кайгыртучанлык җәмгыяте бүлекчәсе һәм Казан губерна земствосы матди ярдәм күрсәтә. Аңа түбәндәге әйберләр кирә: сары май, такта чәй, шикәр, крендель, арыш оны һәм крупчатка, йөзем, как, шырпы, керосин, манный ярмасы, ипи, тоз. Җирсез крестьяннарга акчалата да ярдәм күрсәтелә [Татарстан милли архивы. Ф. 81. О. 2. Д. 782, 783]. Биредә кемнең нинди ярдәм алуы турында исемлек бар, исемлектә – 36 кеше, ярдәм фәкать олылар санына карап кына бирелә.

Революция еллары

1905–1907 елгы Рус революциясе җилләре безнең якларга да килеп җитә, халыкның зиһенен уята, күзен ача. Патша хөкүмәте дә халыкка кайбер демократик ирекләр бирергә мәҗбүр була. Авылның хәллерәкләре үз балаларын якын-тирәдәге мәдрәсәләргә укырга бирә: Камалетдин Вахитов, Кәрим, Габдерахман, Рөфәгать, Ләбибә, Гандәлиф Яхиннар, Фазыйл мулла балалары Курса мәдрәсәсендә; Әсретдинов Бәдгытдин (Гөлебшан атасы), Һадиев Газиз (Газизова Мәдинә атасы) Саба ягы Сатыш мәдрәсәсендә укый. Шуңа күрә дә аларның имзалары архив материалларында ап-ачык булып ярылып ята. Газиз, Камали, Кадыйров Сабир, Җамали бабай (Гайфи атасы) солдат хезмәтендә унтер-офицер чины ала. Ул вакытта солдат хезмәте – 5 ел.

Гражданнар сугышы елларында да авылдан хәрби хезмәткә китүчеләр күп була. Мәсәлән, Вахитнекеләрдән – аның оныгы Габдерәүф (Байракның бабасы), Әсретдиннекеләр, Җиһаншаныкылар һ.б. Ул еллар ачлык, тиф белән дә атаклы. Фәһметдин ага сөйли иде: «Казан бүлнисләре, госпитальләр яралы һәм тифлы кызылармеецлар белән тулы. Бөтенесе диярлек үлеп бара. Мин дә үземнең Гыйззениса сеңлемнең ире Габдерәүф кияүне җеназалап, Яңа Бистә зиратына илтеп җирләдем. Яшь хатыны тол, 1 яшьлек кызы Фәхрелбәнат ятим калды».

Гражданнар сугышы турында Шәмгун абый хатирәләре дә гыйбрәтле. Аның атасы – Мифтахетдин бабай Җиһанша улы Беренче Бөтендөнья сугышында катнашып, революция «боткаларын» да татый. Гражданнар сугышында да катнашып, немец офицерлары белән йөзгә-йөз килеп, аларның погоннарын йолкып алган вакытлары да була. Сугыштан кайтып өендә 3 көн тора – хәрбиләр килеп, Габделбәр абый белән икесен тотып, Мамадышка озата. Хәрбиләр – аклар армиясен тупларга дип авыл саен кеше җыеп йөрүчеләр икән. Өенә кайтып җиткәнче үк аклар кулына эләгәчәге турында поездда кайтканда бер кызыл офицер аны кисәтә, үзенә денщик булырга тәкъдим итә, ләкин Мифтах абыйның өенә кайтасы килә. Мифтах абыйның бер ир туганы, казармадан тизәк чиләген чыгарып түкмәгән өчен, ак офицерның камчысыннан бер күзен

югалта. Моның күзе атылып чыкканны күргән солдатлар, офицерларны кулга алып, үзләренчә суд ясый, ә бер күзсез Җиһаншин армиядән качып авылга кайта. Ләкин аны да тотып алып китәләр. Ходайның рәхмәте, ике Җиһаншин бер полкка эләгеп, аклардан качып кызылларга килеп керә, чөнки авылга кайтудан мәгънә юк. Болар Азин армиясенә эләгә һәм Оренбург якларына җибәрелә. 1918 нче елда Мифтах абыйга 24–25 яшьләр була.

Җиһанша бабайның төпчек улы Ахунҗан да бөтен сугышларда катнашып, өенә кайтып барганда, бер Краснодар бае үз якларын мактап, күндереп, моны көньякка алып китә һәм кызын аңа кияүгә бирә. Шулай итеп, Ахунҗан агай Афанасий Михайловичка әверелә, 5 баласы туа. Үсеп җиткәч, уллары авылга кайтып йөри. Үзе бала чактан ук гармун уйнарга өйрәнә, армиягә китүче авыл егетләре аны чанага утыртып, өйдән-өйгә тартып йөрткән.

Гражданнар сугышы беткәч, Мифтах абый Себергә барып акча эшләп кайта да, атасыннан калган 2 катлы йортны сүтеп, 6 почмаклы итеп 2 якка караган зур өй сала. Ул сугыштан винтовка һәм 40 патрон алып кайта. Район уполномоченныйлары авыл саен йөреп, йорт саен кереп, корал җыеп йөри, ә патроннарны таба алмый. Соңрак ул патроннарны тегермән бөясендә шартлатып, малайлар балык «глушить» итә.

Мифтах абый белән Габделбәр абый кызылларга каршы фетнәдә катнашуда гаепләнеп, кулга алына. Аларны хәзерге артиллерия училищесы казармасына ябып куялар. Бервакыт үзләрен тезәләр дә, һәркемнән фамилиясен, взводын сорыйлар. Взвод номерына карап төрлесен төрле төркемгә аералар. Бер төркемне шунда ук ишегалдына алып чыгып аталар. Боларныкы кала.

Фәһметдин абый Әсретдинов Оренбург ягында хезмәт итә. Шулай бервакыт 20 кеше разведкага китә. Разведчиклар арасында Җиһанша бабайның да бер улы – Фазыйл була. Гомумән, аның 4 улы да Гражданнар сугышында катнаша. Җиһанша бабай турында, сүз уңаеннан, шуны да әйтеп үтү урынлы булыр – аның 14 баласы була (9 малай, 5 кыз). Беренче хатыны кечкенә балаларын калдырып, яшьләй үлеп китә, икенче хатыннан да балалар була. Иң олы бала Маһиҗамал тәтә (Мортаза Заһрие карчыгы, Ибнеәмин анасы) кечкенәләрне – Хәким, Фатыйма һәм башкаларны карап үстерә. Разведкага киткән 20 егетнең берсе генә исән калып, кире отрядка әйләнеп кайта. 19 егетне тураклап бетерүчеләр аклар булмый, басмачылар була. Алар безнекеләрнең атларын җыеп алып китә. Бу хәбәрне алгач, безнең атлы гаскәр дошманнарга каршы чаба. Фәһметдин абый туракланып беткән егетләр арасыннан Җиһанша улы Фазыйлны таба алмый, калганнарны шунда җирләп калдыралар.

Авыл егетләре ул елларда Оренбург якларында гына түгел, Украина, Кырым, Кара диңгез буйларына барып җитә. Махно белән дә сугыша, Кырымда Врангель гаскәрләренә каршы тора, Көньяк Украинада деникинщинаны бастыруда катнаша, тәүлегенә 60 км араны җәяү үтәргә туры килгән чаклар була, кылычтан, пулядан, тифтан кырыла алар. Шәкүр абый, мәсәлән, Будённый гаскәрендә сугышып, аяксыз кайта, аның каравы күп кенә медальләр белән бүләкләнә, ләкин пенсия алмый.

1920 елда Татарстанга автономия бирелә, 20 августта Татнаркомпрод (Татарстанның азык-төлек буенча Халык комиссариаты) продразверстка үткәрү турында карар чыгара, авылларга продотрядлар җибәрелә. Хөкүмәт башында торучылар «дөнья революциясен коткарырга кирәк», дип, халыктан азык-төлек җыя. Хәтта печән дә җыялар. Шуның өстенә 1920 нче елның җәендә корылык та була. Ул елны эт, мәче, әтәчләр күренми генә түгел, аларның тавышы да ишетелми. Баздан кеше башлары табып алган очраклар да була. Авыр Гражданнар сугышы, ачлык еллар үтеп китә, илдә Совет власте урнаша башлый. Старосталар бетә, иң соңгы староста – Таҗетдин улы Садретдин. Ярлылар комитеты (комбедлар) оеша, аның председателе итеп Шаһиҗиһан улы Әшрәфҗан сайлана. 1920 нче еллар ахырында инде авыл советлары формалаша булса кирәк.

Сугыш афәтенә ачлык өстәлә. 1921 нче елгы ачлык безнең якларны да читләтеп үтми. Бер гаиләнең хуҗасы сугышка китә, хатыны, 2 баласы кала. Өйдә запас булмый. Кыш. Ашарга бернәрсә дә юк. Төнлә белән боларга бер ир-ат килеп керә дә, «кайсысын?» дип сорый. Хуҗа хатын: «Кызны, анысы итчәнрәк», – ди. Ә кечкенә малай мич эчендә йоклап ята. Ярым йокымсырап яткан 12 яшьлек Бәдәр, боларның сөйләшкәнен аңлап җиткермәсә дә, пычак кайраган тавышка йокыдан уянып та китә, тәрәзәгә тартылган карындыкны тибеп тә төшерә һәм кышкы төндә, шашкан җәнлектәй калтыранып, күршеләргә барып керә. Ачлыктан, чарасызлыктан акылы зәгыйфьләнгән ана мичтән кечкенә улын өстерәп чыгарып сугымчыга бирә. Баланы шунда ук суеп, пешереп ашыйлар. Бәдәр авылдан чыгып китә. Шул китүеннән тиз генә әйләнеп кайта алмый. Шулай да, еллар үтеп, карт әби булгач, Оренбургтан үзенең карты белән туган авылына кайтып китә. Бу хәл бездән ерак түгел күрше авылда була...

Сәяси үзгәрешләр белән беррәттән, кешедә психологик үзгәрешләр дә бара. Мәсәлән, Әсретдинов Бәдегытдин, бер төркем гаиләләр белән килешеп, хөкүмәт кешеләре белән сөйләшеп, Починок Поник басуы артындагы урман эченнән җир бүлеп алу хокукына ирешә һәм берничә

хуҗалыктан торган бу төркем – Шәрәфиев Латыйп, Мортазин Бәдретдин, Хөснетдинов Шәех, Рус Понигыннан – Алексей һәм Василий Никитиннар, Яңа Чүриледән – Мелюшин Николай, соңрак безнең авылда тегермәнче булып торган Дорофеев Александр һәм тагы берничә хуҗалык яңа җирләргә күченеп утыра, утарга «Маркс» дип исем бирелә. Халык биредә яхшы яши, ләкин мондый яшәү рәвеше Совет хөкүмәте мәнфәгатьләренә җавап бирми һәм утар 1930 нчы еллар уртасында тарала. Гаиләләрнең төрлесе төрле якка китә. Кайберләре урман эчендә урнашкан кечкенә генә авыл – Гарь-Хуторга күченә. Әле бүген дә халык телендә «Маркс басуы» дигән атама яши. Кеше анда гөмбәгә, җиләккә йөри, печән чаба. Хәзер инде Гарь-Хутор да, аның янәшә-тирәсендәге кечерәк авыллар – Тырыш, Ирек тә юк.

Колхозлашу чоры

1930 нчы еллар якынлаша. Бу чор тарихка күмәкләшү чоры булып кереп кала. Авыл халкы 1932–1933 елларда колхозга кереп беткән диярлек. Бу эш шома гына бармый. Колхоз берничә тапкыр оешып, берничә тапкыр таркала. «Колхоз оештыру җиңел булмый. Саба районыннан килгән яшь укытучы Вәлиева Сара, балаларга мөстәкыйль эш биреп, үзе колхоз турында берни белмәсә дә, халыкны колхозга керергә өндәп йөри – район күрсәтмәләрен үти», дип сөйли Фәһмиева Гөлниса апай. Ул вакытта колхоз турында нинди генә әкиятләр сөйләнми – маллар да, өйләр дә, ир-хатыннар да, балалар да уртак булачак, имеш, диелә. Ике яклы көрәш бара: бер якта – ярлылыктан котылу чарасын эзләп, ирекле рәвештә колхозга керергә теләүчеләр; икенче якта – аңа каршы торучы, аерым хуҗалык алып баручы таза тормышлылар. Мондый гаиләләрдә таза-таза ирләр бар. Мәсәлән, Кадыйрныкылар кайберәүләрне язган гаризаларын кире алырга үгетләп карый. «Ә Мәдиярнекеләр, – дип сөйли Галиев Әхмәт абый, – кул уйнатырга да күп сорамый. Аның уллары безнең әтине, башына арба кендеге белән сугып, үтерергә теләгән. Аны «Озын Сәлахи» Чишмә елгасыннан табып алып, ватылган сөякләрен чүпләп, ярасын бәйләп, ярдәм күрсәтә һәм үлемнән алып кала». Акыллы әби-бабайлар исә агымга каршы бармаска үгетли. «НКВДдан 12 кешене раскулачивать итәргә», дип нәрәд килә», – ди Әхмәт абый Галиев. Ә Кәшиф абый Латыйпов – 26 кешегә нәрәд килә, ди. Бер Ахун бай сөрелә, башкаларны халык яклап, алар китеп бетсә, безгә кем эш бирер, дип, каршы чыга.

Ахун байның тарихы болай. Ул үзе бик эшчән, бик коры һәм кырыс кеше була. Беркөнне ике шаян – Гөлҗиһан белән Гөлниса моңар нидер әйтә, күрәсең, һәм Ахун абый боларны тотып пешермәкче була, телләрегезне кисәм хәзер, ди. Балаларның коты чыгып, кайсы кая кереп

кача. Ахун бай эшкә кеше яллап баемый. Авылда аннан да баераклар була. Бай дип, ул кадәр бай да түгел инде, әмма таза тормышлы. Ахун байның оныгы Суфия үзенең Магнитогорскидан җибәргән хатында болай дип яза: «Ул 1886 нчы елда Сеҗедә туа. Урта хәлле крестьян санала. 30 нчы елларда авыл яшьләре гармун уйнап авыл буйлап йөри торган була. Бер кичне авыл активистының улын тотып кыйныйлар. Моны бабай оештырган, дип уйлап, аны кулга алалар һәм төрмәгә ябалар да, Беломор-Канал төзелешенә җибәрәләр. Ул анда 1938 елга кадәр була. Үзе тоткында вакытта, 1931 елда гаиләсен сөрәләр, башка авыллардан җыелган крестьяннар төялгән товарный вагонга утыртып, Магнитогорскига җибәрәләр. Алар күп газаплар күреп, 8 көннән соң Магнитогорскига барып җитә». Илдә зур төзелешләр бара – Ахун бабай Беломор-Канал төзүдә катнаша, 1929–1931 елларда Магнитогорск металлургия комбинаты төзү максатыннан, Магнитогорск шәһәре барлыкка килә башлый. Бирегә китерелгән «раскулаченныйлар» – иң булдыклы, эшчән нәсел халкы. Алар илнең төрле ягыннан китерелгән, әле шәһәр төзелмәгән, халык бала-чагасы белән кайсы брезент палаткада, кайсы баракта яши. Бет, корчаңгы, юынырга мунча юк. Буржуйка миче вакытлы торакны җылытып җиткерә алмый. Берничә ярусллы караватларда, сәкеләрдә яталар. Матрас та, мендәр дә, юрган да – салам, камыш. Ашау – суга болгаткан баланда. Эш авыр, көне-төне туктатылмый, шәһәр төзү белән беррәттән комбинат та төзелә. Магнитная тавыннан хәзер чокыр гына калган. Анда тарихи истәлек булып, беренче магнит рудасын чыгарган вагонетка тора.

Ахун бабайның олы кызы Әминә авылда Мәдиярнең Мөхәммәтша (аны Миша дип йөртә торган булганнар) исемле улына кияүгә чыга да, урта хәлдәге гаилә члены булып китә һәм сөрелми кала. Кызлары Әлфия авылга еш кайтып йөри, хәзер исә күбрәк Хөсәен Фәүзиясенә кайта. Әле ярый, бөтен кайтучы-китүчеләрне кабул итүче «гостиница» – Фәүзия апаебыз бар.

Ахун байның җәмәгате – Шәмсеһилал тәтә дә Сеҗенең Мортаза бабай кызы (Заһри бабайның сеңлесе) була. Менә шушы апа үзенең 6 баласын – 5 улын һәм кызы Хәҗәрбануын алып, сөргенгә чыгып китә. «Халык дошманы» булган кешенең 4 улы – Муллаҗан, Салихҗан, Сәлимҗан, Галимҗаннар илебез азатлыгы өчен җаннарын бирә. Кечесе – Шәрипҗан сугышка эләкми. Кече кызлары Хәҗәрбану Олы Әтнәдән куылган бай улы Габидуллин Гарифҗанга кияүгә чыгып, Уралда кала.

Суфия ханым яза: «Бер тапкыр Муллаҗан абый 5 минутка эшкә соңга кала. Шуның өчен бөтен гаилә җәза ала – Чиләбе өлкәсенең Сим шәһәр-

чеге тирәсенә тайгада урман кисәргә җибәрелә». Бушлай эшләтер өчен нинди генә хәйләләр тапмыйлар ул вакытта!

Ахун байның Заһри бабайларга кайтып йөргәнен мин дә хәтерлим әле. Ул бик чибәр кеше иде. Башында – өр-яңа кара түбәтәй, өстендә – ак күлмәк өстеннән кара камзул, аның өстеннән кара костюм кигән. Муенда әллә кара күбәләк, әллә кара галстук – нидер булганы хәтердә. Сакал-мыек пөхтәләп кырылган. Театр уйнаучы артистны хәтерләтә. Авыл буенча йөреп чыкты. Бу – 1950 нче еллар иде. Аның нигезе иске клуб урынында була. Каралты-курасын сүтәләр дә, өлешчә анықын, өлешчә яңа агач материалы кушып, ике катлы бина итеп салалар. Аскы каты – клуб, өстә –мәктәп, китапханә, авыл Советы, колхоз идарәсе булды. Ахунның анасы үги була, ул һәм атасы Фәттахетдин куылмый. Йорт-җир тар-мар китерелгәч, картлар Гөлебшан абыйның анасы Кәримә түтиләрдә тора (ул урында председатель Габделбәр абый торды).

Ахун бай үзе 83 яшьтә, 1969 елда, ә карчыгы Шәмсеһилал әби 1957 елда вафат булып, шул урман кисәргә җибәрелгән җирдә калып, гүр иясе булалар.

Әйе, үзгәртеп корулар да, революцияләр кебек үк, кансыз-көрәшсез генә бирелми. Атларны, сбруйларны да алалар. Ашлык сакларга амбарлар, мал тотарга абзарлар юк. Кемнең абзары, лапасы иркен – шуларда ашлык саклана, атлар асрала. Колхозга Тельман исеме бирелә, аның беренче рәисе – Мифтахов Бәдретдин (Мәүгыйзә апа ире) була. «Ул үзе урта хәлле крестьян гаиләсеннән чыккан», – дип сөйли улы Борһан абый. Кулыннан килгәннең барысын да эшли. Сугышта кала. Бәдри абый 1931 елны күрше колхозга – Мөрәлегә күчерелә, 1934 елны яңадан Сеҗегә кайта; ул вакытта колхоз рәисе булып беренче авыл советы рәисе Галиев Мөхетдин ага тора. Әле ул волость рәисе булып та, бригадир булып та эшли, 1938 елда вафат була.

Колхоз тормышының бик авыр һәм горурланып искә алырлык көннәре дә була. Сугыш алды елларында «Тельман» колхозы куян үрчетү буенча Бөтенсоюз күләмендә дан казана, һәр ана куяннан 37 бала алып, колхоз бер елда бу тармактан гына да 21 мең сум табыш ала. Куян фермасында эшләгән Нуриҗанова Фәсихелбәян 1937 елда СССР Югары Советы депутаты булып сайлана. Аның хезмәтләрен хөкүмәтебез югары бәяли – ул Ленин ордены белән бүләкләнә. Татарстан Дәүләт музеенда, авыл хуҗалыгы алдынгылары бүлегендәге экспонатлар арасында Гыйльмулла, Нурислам, Бәяннар куян тиресе санап торган фоторәсем бар.

Илдә барган үзгәрешләрне тормышка ашыруда комсомол оешмасы да читтә калмый – иң җаваплы, иң авыр урыннарда һәрвакыт алар була.

Сеҗедә комсомол ячейкасы 1928 елда төзелә. Секретаре – Гатауллин Шәйдулла (Гатин Гыйльмулла энесе), ә беренче комсомоллар – Хәкимов Шәрип, Гарифуллин Хисмәтуллалар була. Укытучы Галиева Сафура (Алия белән Алисәләр анасы) – иң алдынгы комсомолларның берсе. Ул вакытта аңа 17 яшь. Уртача буйлы, ак, ябык йөзле Сафураны кайда гына очратмыйлар – бер караганда, ул пионерлар арасында, икенче караганда, кулларына карандаш та тота белмәгән олы яшьтәге кешеләр арасында, аларны укырга-язарга өйрәтә. Әле кырда колхозчылар арасында агитация эшендә, әле сәхнәдә үзенең матур тавышы, җиңел хәрәкәтле биюләре белән тамашачыны гаҗәпләндерә. Аның тормышы күпләргә үрнәк була. Комсомол оешмасы аның хезмәтен эзсез калдырмый – авылдашлары аны Татарстан комсомол оешмасы конференциясенә делегат итеп сайлый, ә конференция Мәскәүгә, ВЛКСМ съездына делегат итеп җибәрә. Аның кулы җиңел була. Сеҗе комсомол оешмасы члены, Ташкич егете Әскәров Әнәс эстафетаны лаеклы кабул итеп, ВЛКСМның XX съездына делегат итеп сайлана.

Үз тарихында колхоз «Тельман», «Ленин», «Коммунист», «Кесмәс», «Туган як» исемнәренә ия була. 1930 нчы елларны авылга беренче трактор кайта. Тракторчылардан – Гөлебшан абый хатыны Миңсафа, Хәер абый хатыны Нәгыймә апаларны, Җиһанша Хәкиме, Садыйк, Фазыл, Гыйлемҗан абыйларны искә төшереп үтә өлкәннәребез. Сәкинә, Гөлниса, Гөлҗиһан апаларның «үгездән дә каты үкереп» кайткан тракторны карарга баштарак йөрәкләре җитми. «Бу өйне дә таптап китәргә мөмкин, дип, келәт астында качып ята идек», – дип сөйләгәннәре истә. Инде тракторлар, машиналар, кинолар авыл тормышында гадәти булган чорда – 1950 нче еллар уртасында да малайларны шиккә салган очраклар булгалый иде.

Колхозлар оешып аякка басканда, халыкта патриотизм, революцион аң көчле була, яшьләр бер-берсе белән ярышып эшли, алдынгылыкны алырга тырыша, «ударник» исеме ала. Һәрнәрсәнең алды-арты бар, дигәндәй, ударникларга каршы карашлылар да була, күрәсең.

Халык әкренләп мунчалар салу хәстәренә керешә. Чөнки бөтен авылга берничә генә кара мунча. Бет белән дә көрәшергә мунча кирәк. Ул сирәк кенә булган кара мунчаларны, безгә дә эләгер, дигән өметтән, күрше-күлән яга торган була. Элеккесенә, әлбәттә, хуҗалар үзләре керә, ә калган мунчага – ягучы, аның балалары керә. Ул кара мунчага керә дә, яга да белү кирәк була әле.

Авылда 2 ташлы көчле су тегермәне эшләгән. Бер ташы он тарта, икенчесе – ярма. Тегермән булу сәбәпле, сугыш алдыннан халык азмы-күпме тук яши. Ул елларда хезмәт көненә 2 кг икмәк бирәләр, келәт-

ләрдә он запасы да булгалый. Корылык булган елларны гына үзәккә үтә ул ачлык.

Сугыш вакыты

Бу дәһшәтле чор турындагы кичерешләр, күренешләр, вакыйгалар Әхмәт абый Әсретдинов һәм Гөлниса апа Фәһмиевалар, Хаҗирә, Сәхрәгөл, Нажия, Гөлҗиһан апалар, Гатин Хәбир, Бәдриев Борһан, Мифтахов Шәмгун һ.б. сөйләвенә нигезләнә.

«Сугышка китүчеләр көне буе атка утырып, гармун уйнап, авыл буйлап җырлашып, саубуллашып йөрде, – ди Шәмгун абый – Мортазин Заһри туганы – Гәрәй Мортазин улы Рәкыйп, Сабир Касыймы кебек егетләрнең киткәнен хәтерлим әле. Бигрәк тә исемдә калганы – Риза абый. Аның сүгенә торган иң әшәке сүзе – «чәперем» иде, шуңа күрә «Чәперем Риза» дип йөрттеләр. Ул кушамат улы Ринатка да күчте. Риза абыйның арбага менеп басып, җиңнәрен сызганып, «Гитлерның муенын борып, бетереп кайтабыз, безне тиздән көтегез», дигән сүзләре берәүне дә тетрәндерми калмагандыр. Камалиев Фәрт абый да нәкъ шулай егетләрчә китте. Без яшьләр, үзебезнең сугышка китәргә яшебез җитмәвенә офтанып калабыз, безнең дә Гитлер этнең муенын борып карыйсы килә...».

1941 елның 27 июне көнне иртән тагы 27 кешегә сугышка китәргә повестька килә – кичен чыгып китәргә кирәк. Ул көнне яңгыр ява. Көтү чиратында Нуруллалар атасы Рәфикъ абый. Атка атланып чабып килгән малайлар аны ашыктыра, ул көтүне ташлап кайтып китәргә мәҗбүр була. Көтү таралып, клевер җиренә керә, сыерлар күбенә. Кайсын суеп өлгерәләр, кайсы үлә. Хәвефле көн кыямәт көненә әверелә. Бөтен халык урамда – китүчеләр, озатучылар, саубуллашу, елашу, җырлашу, шунда ук мескен сыерлар да кычкырыша. Маллар белмәгән шул аксымга бай яшел массалы басуда 15 минуттан артык йөрергә ярамаганын.

Бәла бер килсә, килә бит. 11 ел буе шылт та итмичә эшләгән тегермән бөясен 1941 елгы язгы ташу ерып китә. Субайлары кала. Нык какканнар, күрәсең. Элек субай сугучыларның «субай, һоп!», дип хор белән кычкырулары бөтен авылга ишетелеп торган. Бөя алдына очлатып бозваткыч һәм дулкын сүндергеч ясыйлар. Эш белән тегермәнче Зарыйф һәм бригадир командалык итә. Шул эшләрне башкарып ятканда малайлар йөгерешеп килеп, сугыш башланганын хәбәр итә.

Тылдагы халыкны окоп казырга алалар. Идел буйлап Казан тирәсендә дә буйдан-буйга окоплар казыла. 16 яшьлек Фаягөл дә, сугыш яшеннән чыккан Мифтах абый да, башкалар кебек үк, окопка алына. Иделдә баржага төялеп баралар, ике баржа бәрелешә. Безнең якташлар төялгәне бата башлый, халыкта паника куба – кайсы суга сикерә, берсен-берсе ба-

тыра, кайсы елый, кайсы кычкыра. Тәҗрибәлерәкләр, күпне күргәннәр халыкны тынычландыра, ярдәм итә. Боларны катерлар килеп коткара. Авылга тишек чабаталарын иңнәренә асып, җәяүләп кайтып төшәләр. Аларның җәрәхәтләрен авыл «академиклары» – фельдшер Сания (Казиле кызы), үзебезнең Мәрфуга апалар дәвалый. Ул вакытта медпункт Тәфкил абыйлар каршында, иске мәдрәсә бинасында була.

Сугышка, окопка алынмаганнар Казан заводларыннан килгән разнарядка нигезендә эшче итеп алына, ФЗО мәктәпләренә җибәрелә, ә алардан да калганнар – урак ура, көлтә бәйли, башак, дару үләннәре җыя. Пионер лагеренда ял итүче балалар да төрле эшләргә йөри. 4 нче класстан башлап һәр мәктәп укучысы 1 м^3 утын әзерләргә тиеш. Мәктәп ишегалдында эш кайный.

Бөек Ватан сугышында һәлак булганнар истәлегенә мемориал. 8 май 2009 ел

Сеҗе авыл Советыннан сугышка 615 кеше китә. Шуларның 364е ил азатлыгын саклап, чит җирләрдә ятып кала. Бу каһарманнарның батырлыгын мәңгеләштереп, авыл уртасында һәйкәл тора. Авылдашлар арасында Ватан алдындагы изге бурычларын үтәп, илебезнең олы бүләкләренә ия булып, исемнәрен данга күмгән кешеләребез дә бар.

Сугыш башлангач, пожарка ишегалдында (хәзер ул урында сугышта һәлак булганнарга һәйкәл тора) хәрби уеннар уйнатып, кызларны да сугышка әзерлиләр: шуышырга, мылтык корып атарга өйрәтәләр. Күрше-тирә карчыклары чыгып карап тора.

Урманнарда, кырларда ашарга яраклы үлән – кычытканы, алабутасы, сәрдә, кузгалагы һәм башкасы берәмтекләп чүпләп бетерелә. Кайбер «блатнойлар» – каравылчы Рөстәм Яхин, Рифат бабасы Мөхәммәди, Гыйлемшәех урынында яшәгән Гөлирам әбисе Маһиҗиһан рөхсәте белән, колхозның яшелчә бакчасына яфрак җыярга йөри. Алабута орлыгын уып алып, онга кушып алабута күмәче пешерәләр. Арыш урагына төшкәч кенә бераз тамак туя башлый – арыш уып ашарга була. Сөте-мае, күкәе заданиегә китә. Сипарат аертып май язсаң, аның $^1/_{10}$ өлешен – «лопатка» өлешен сипарат өчен колхозга бирәсең. Ашлык җитешеп беткәнне дә көтеп тормыйлар, сайлап-сайлап уралар, сугалар да, халык ачтан үлмәсен өчен 2шәр кг он бирәләр. Шулай итеп, яфрак арасына он керә башлый. Аның оны да чат кибәк, чүп була. Эш авыр. Аз түлиләр. Хезмәт көне нормасы таяклап үлчәнә. Уңыш түбән, 1 гектардан 7–8 ц чыга. Анысы да эләкми. Хәтта симәнәсен дә кибәге-ние белән алып китәләр. «Бер елны хезмәт көненә 50 г (ярты уч) ашлык туры килде. Нормаңны үтәсәң, бер көнгә бер хезмәт көне языла, үтәмәсәң – 0,5 көн. Минераль ашлама юк. Органик ашлама – көл, кеше һәм кош тизәге, тирес җыябыз», – ди Сәхрәгөл апай. Аны кырга чыгарырга ат юк, кул белән ташып тараталар. Ир-ат юк. Яшьләрнең үсә барган берсен сугышка алып китеп торалар.

Авыл мәйданы бөтен биләмәләре, кырлары белән 3600 гектар. Колхоз Тельман исемендә, бер генә авылдан тора, урамлап 3 бригадага бүленгән. Һәр хуҗалыкка налог күләме бүлеп бирелгән. Сугыш елында колхозга бер машина – ГАЗ-51 кайта. Анысы да чак-чак йөри. Хуҗалык тармаклары – кырчылык, терлекчелек (сыер, сарык, дуңгыз), кошчылык (тавык), яшелчә утырту, җәнлек (куян, төлке, янут) асрау. Трактор һәм башка техника – МТСта. 1–2 көнгә генә бирелгән техника белән күп эш кырып булмый. Яңгыр яуса, көн бушка уза, ә техника график буенча башка колхозга китә. МТСлар 1929 нчы елда оеша һәм 1958дә РТСларга әверелдерелә. РТСлар берничә ел гына эшли, аннан техникасы колхозларга сатыла.

Ул вакытта ашлык ургыч техника – лобогрейка. Бер кеше ат тотып бара, икенчесе кул белән урылган ашлыкны төшереп бара. Аның белән 1 сәгатькә ярты гектар җир урыла. Камилләштерелгәнрәк механизм – жатка. Аны 2–3 ат тарта. Бер кеше ат тота, жатка үзе ура, үзе покоска сала. Аның ярдәмендә дә 1 сәгатькә ярты гектар җир урыла.

Иң популяр корал – урак. Нихәтле генә яхшы эшләсәң дә, депутатлык дәрәҗәң булмаса, бик күрмиләр. Аның каравы усаллык, хәйләкәрлек – де-

путатлык дәрәҗәсеннән ким тормый. Межаңны бозып, урасы җиреңнең теге башын тарайта барсаң, эшең тиз бетә, син алдынгылардан саналасың. Ә юаш күрше полосасы теге башта киңәя, тиз башлаган эшен тиз генә бетерә алмый.

Урылган ашлыкны сукканчы киптерергә кирәк. Аны әвендә киптерәләр. Әвен – сугарга дигән көлтәләрне киптерер өчен булган корылма. Өстенә эче куыш итеп көлтәләр өяләр. Шулай тезеп көлтә киптерү әвен кую дип атала. Әвен астында – әвен базы дигән чокыр була. Аның тирә-ягын таш белән ныгыталар. Шунда ут ягып, өстәге ашлыкны киптерәләр. Болар барысы да өсте ябык лапаста урнаша һәм ул әвенлек дип атала. Көлтәләр кипкәч, әвен сугалар. Кипкән көлтәләрне өсте ябык ындырга – әвеслеккә китерәләр. Әвеслек басуда да булырга мөмкин. Әвеслек шәхси хуҗалыкта да булган. Аның бер ягы ябык булып, шунда арба-сбруй куелган, утын өелгән, шуннан абзарга керү яисә бакчага чыгу өчен ишек тә булган.

Бер әвендә 300гә якын көлтә киптерелә, аны 4–5 кеше суга, аннан 20 пот чамасы (16 кг х 20) арыш чыга. Бер ат арбасына чама белән 100 арыш көлтәсе, 150 сабан арыш көлтәсе төяп була. Бер кеше көнгә 100–150 арыш көлтәсе ура ала, аннан 2–3 чүмәлә куеп була. МТСларга техника килгәч, колхозларга берәр ашлык сугу машинасы бирәләр. Көлтәне машина янына ташырга да була, машинаны да трактор тартып басудан басуга йөртә ала. Бу машинага көлтәне гадәттә ирләр биреп тора. Суктырылган ашлык 4 кеше кул белән әйләндереп торган җилгәргечтә (веялка) чүптән, кылчыктан арындырыла. «Кул хезмәте комбайны» менә шулай эшли.

Ат караучылар – Фәһметдин, Хөсәен, Хан һәм башка абыйлар да көне-төне эштә. Төнгә дә кайтмыйлар. Иртән атлар эшкә киткәч кенә өйләренә кайтып ашап киләләр. Матрас, мендәр – ат абзарында.

Умартачылар Хафиз һәм Күзлек Әхмәтгали абыйлар да озак еллар эшләп, авылда хөрмәт казанган кешеләр. Элек бал күп була, кышын умарталар урманда корт өендә тора. Халык яхшы, тәртипле, умартага да, балга да тими.

Хәзерге көннәр

1928–1929 нчы елларда башланган индустрияләштерү планы нигезендә илне электрлаштыру эше алып барыла һәм, ниһаять, 1962 елның 25 декабрендә төнге сәгать 2дә, безнең авылга да электричество килеп җитә. Бу вакыйга авыл халкын шаккаттырып сөендерә – өрә-өрә, пыяласы кырыена бармакларны кисә-кисә, лампа куыгын чистартулар, керосин чиратлары бетәчәк. Чыра яктысын керосин лампасы яктысы алыштырган булса, аны электр лампасы яктысы алыштырды.

Яңа мәчет. 1995 елда салына.

1949–1953 елларда басуларны кыр ышыклау урман полосалары бизи. Колхозлар эреләндерелә башлый. 1953 елда дәүләткә бурыч–недоимка бетерелә (списать ителә), шул ук елны, 6 колхоз берләшеп, без «Коммунист» колхозы дип атала башлыйбыз. Колхоз рәисе булып күп еллар буена Нигъмәтҗанов Габделбәр абый тора. Ул эшләгән елларда колхоз кайбер күрсәткечләр буенча зур уңышларга ирешә, күп кенә колхозчылар орден һәм медальләр белән бүләкләнә. 1963–1965 елларда алдынгылар рәтенә чыгып, районның күчмә Кызыл байрагын ала.

Авыл төзекләнүен дәвам итә–яңа мәктәп, кибет, мәдәният йорты ачыла. Бу яңа биналарны салуда колхоз рәисләре–Габделбәр абый, Хәлилов Марсель, Фатыйхов Камил, авыл советы рәисе Хәйруллин Гатият һәм башка җитәкчеләрнең зур хезмәте керә. 1980 нче елларда дамбасы салынып, 1994–1995 нче елларда авыл башына ук асфальты да килеп җитә, шул ук елларны газы да керә.

1937 елда кайбер йортларга гына кергән могҗиза–«сөйли торган катыргы кара тәлинкә»ләрне хәзер музейда гына күрергә була, алар урынын төсле телевизорлар, видеомагнитофоннар ала. Гөлниса апай әйтмешли, «күргәч, сөртенеп егылганчы артыннан чапкан» велосипеды да, автомобильләре дә хәзер бала-чаганы шаккатырмый.

Сабантуйлары да элекке еллардан аерылып тора. 2005 елның Сабан туе аеруча истә калырлык булды. Яссы болын буйлап Кесмәс суы ага, куе таллар арасында күләгә, шунда ук тазартылган чишмәсе бар, чүп савытлары ясап куелган, баганалар утыртып, электр чыбыгы сузылган, юлларына ком сибелгән, авып төшү куркынычы янаган 200 яшьлек корыган таллар киселгән. Кибетләре дә күп килгән, җаның ни тели–уенчыктан алып шашлыгына кадәр–барысы да бар. Халык бик әдәпле генә ял итә, исерекләр дә күренми. Берзаман микрофон каршына таныш тавышлы, зифа буйлы бик чибәр ир-егет чыгып басты һәм бәйрәмне дәвам итеп, якташларның эше белән таныштырып, җиңүчеләрне бүләкләргә өстәл янына чакыра башлады. Хәтта алдынгы укучы балалар да бүләксез калмады. Үзгәртеп кору, колхозлар таркалу елларында, өметләр өзелә бар-

ган чорда кайбер механизаторларның акчалата бүләк алырга дип дүртәр тапкыр чакырылуын ишеткәч, безнең күздән яшьләр чыкты. Әле бу бүләкләр – язгы кыр эшләре тәмамлану нәтиҗәсе генә. Техниканың куәте бар, аңы юк, гәүдәсе бар, җаны юк, ләкин аны эшләтүче егетләрнең куәте дә, җаны да көчле икән.

Бүгенге көндә авыл халкы киләчәккә якты өмет белән карап, эшләргә теләгән һәркемгә дә эш табылыр, дип ышанып көтә. Ак өметләр саклансын, ышанычлар aклансын иде.

Әдәбият

1. Артемьев А.И. «Список населенных мест по сведениям 1859 года. XIV. Казанская губерния». СПб., 1866.
2. Берстель К.П. Список селений Казанской губернии. Казань, 1908.
3. Гарипова Ф. Авыллар һәм калалар тарихыннан. Казан, 2003. Т. 2.
4. Известия ОАИЭ. Т. 18. Вып. 4–6. Казань, 1908.
5. Износков И.А. Список населенных мест Мамадышского уезда. // Труды IV Археологического съезда в России. Т. 1. Казань, 1884. С. 116–148.
6. НА РТ. Ф. 81. Оп. 2. Д. 782.
7. НА РТ. Ф. 81. Оп. 2. Д. 783.
8. Чернышев Е.И. Селения Казанского ханства (по писцовым книгам) // Археология и этнография Татарии. Вып. I. Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Казань, 1971. С. 272–292.

Э.Н. Даутова

ПО СЛЕДАМ СТАЛИНСКИХ РЕПРЕССИЙ 1930-х гг. В ТАССР
(Альметьевский регион, д. Миннибаево)

«Царят вельможи на чужих горбах.
В эфир дают тирады о правах.
Им судьбы миллионов – трын-трава.
Ну, а права? – слова, слова, слова...»

Ахмат Саттар.

Аннотация: *Жертвами сталинских политических репрессий 1930–1937 гг. в СССР стали миллионы граждан страны, представителей как городского, так и сельского населения. Под жернова репрессивной машины попадали даже целыми семьями. Эти годы остались в истории СССР как одни из самых трагических и не имеющих оправдания.*

Ключевые слова: *судебные процессы, коллективизация, колхозы, сельская интеллигенция, тюремное заключение.*

Политические репрессии против собственного народа, предпринятые сталинским правительством в тридцатые годы прошлого столетия, оставили неизгладимый след бессмысленно жестоких мер как у представителей городского, так и сельского населения. Причём, большею частью под жернова репрессивной машины подпадала интеллигенция. Не обошла эта участь и жителей д. Миннибаево Альметьевскго района.

Коротко об истории возникновения этой деревни. Обратимся к фундаментальной статье известных исследователей юго-восточных территорий Татарстана Р.Х. Амирханова и И.Р. Габдуллина «Надыровская волость Уфимского уезда». В начале XVIII в. в Волго-Уральском регионе происходит массовое переселенческое движение татар. Имперскими властями предпринимались различные меры по пресечению бегства татар. Крестьяне со Среднего Поволжья бежали не только от насильственной христианизации, от малоземелья, но и от непомерных налоговых обложений, намного превышающих ясак в Приуралье. Именно поэтому переселенцы на новых землях старались различными способами быстрее получить статус ясачников. Альметьевский регион оказался в эпицентре этих событий, в том числе переселенческого процесса [Татарская нация: 2002].

Не затрагивая глубоко этот вопрос, приведём лишь некоторые статистические данные по ряду сёл, которые подготовлены по данным ревиз-

ских материалов. Первопоселенцами в дд. Шарлама, Новое Надырово на р. Урсала, Надырово на р. Сок, Ст. Надырово на р. Сугышлы, Кама-Исмагилово, Миннибаево, Кичучат и Альметьево, в основном, были выходцы из Казанского уезда с преобладанием жителей Арской даруги. В Тайсугане и Адрахманово преобладали выходцы из Казанской даруги Уфимского уезда.

Как пишет патриот своей малой родины, основатель музея в д. Миннибаево, посвящённого жизни и деятельности великого сына татарского народа Фатиха Карими, Мударис Ибрагимов, первым всерьёз интересовавшимся и скрупулёзно много лет собиравшим бесценную информацию по истории села в московских, петербургских, казанских и других архивах, был писатель, публицист и краевед из Лениногорска Джамит Рахимов. «В газете «Социалистический Татарстан» от 4 февраля 1990 г. была напечатана его статья «Сколько лет тебе, село моё родное?». К великому сожалению продолжения эта интереснейшая статья не получила, – пишет Мударис ага Ибрагимов [Ибрагимов: 2005]. Согласно архивных документов, собранных Джамитом Рахимовым, основателем и первым жителем д. Миннибаево был молодой крестьянин Минлебай Туктаров, выходец из Чистопольского уезда. Поэтому село носит его имя. Это был 1735 г. Расположено село на реке Кичуй, в 17 км. к юго-западу от г. Альметьевска. В документах конца XVIII в. именуется как Кичуйбаш Менлибаево.

За всю историю своего основания с. Миннибаево пережило различные этапы общественной и политической жизни, события как трагические, так и радостные, активно участвуя во всех сферах жизни и деятельности Российского государства и Республики Татарстан.

Как было сказано выше, в основном первопоселенцами Миннибаева были выходцы из Арской даруги Казанского уезда, а также выходцы из Пензенской губернии, не желавшие добровольно принять христианство и вынужденные, вследствие этого, покинуть родные места. На берега р. Кичуй пришли татары – мурзы, крестьяне, которые не хотели креститься, принимать чужую религию. Они обосновывались здесь в лесах и болотах потому, что в силу отдалённости этих мест, давление православной церкви и российского чиновничества тут было более слабым. То есть, это были носители духа пассионарности, выражавшемся в форме сопротивления нарушению установившегося веками уклада жизни и мировоззрения, воспитанного в них ещё далёкими предками. В определённое время это должно было проявиться. Пример тому – народные или крестьянские волнения, вспыхнувшие в южных районах Татарстана, когда начался в стране процесс коллективизации, часто сопровождавшийся откровенными перегибами в выполнении указов о добровольном вступлении в кол-

хозы, в методах изъятия хлебных излишков у крестьян, так называемой «продразвёрстки». В результате в 1920-е гг. юг и юго-восток Татарстана были охвачены антиправительственными крестьянскими выступлениями, известными как восстание «сәнәкчеләр», так как основным орудием восставших были вилы и топоры.

Проходивший в Миннибаево процесс создания колхоза также не всегда был добровольным и мирным. Не удивительно, что последовавшая вслед за этими событиями широкая волна политических репрессий сталинского режима, развернувшаяся по стране, не обошла и жителей д. Миннибаево. Причём под жернова репрессивной машины попадали не только не желавшие добровольно вступать в колхоз, но и селяне, выделявшиеся активностью в высказываниях своих взглядов и позиций в отношении политики руководства. Особое недоверие власти вызывали такие представители сельской интеллигенции, как служители культа, учителя, которые в первую очередь подпадали под раскулачивание и подвергались в лучшем случае высылке всей семьи из села или аресту и тюремному заключению с отбыванием сроков наказания в ИТЛ, а порой и расстрелу. Обвинения против осужденных выдвигались порой самые абсурдные, типа «дискредитация социалистической системы колхозного хозяйства, саботаж и хищение колхозного хлеба, вредительство, умышленное уничтожение тягловой силы» и т. д.

Одним из первых, кто попал в Миннибаево под безжалостные жернова репрессивной машины был Замалетдин Азаматов (1872 г.р.) из рода Дауда Бебиша, одного из первых поселенцев села. Замалетдин (жена – Газима, 50 лет, сын – Ахсан, 20 лет) имел довольно крепкое по тем временам крестьянское хозяйство и, естественно, одним из первых попал в список раскулачивания. Однако, наотрез отказался освободить дом и надворные постройки после вынесения ему постановления о его раскулачивании, заявив: «Я советскую власть не признаю. Пусть ко мне придёт всё общество и попросит, только тогда я освобожу дом». В результате, он был обвинён в «агитации против мероприятий советской власти» и арестован 25 октября 1930 г., а затем решением тройки ГПУ ТАССР от 8 декабря 1930 г. осуждён к 5 годам концлагерей. Реабилитирован был Замалетдин Азаматов лишь 26 марта 1990 г., но, к великому сожалению, он давно уже покоился на деревенском кладбище.

На такой же срок – к 5 годам ИТЛ решением тройки ГПУ ТАССР в 1933 г. был осуждён и житель д. Миннибаево Даутов Нурмухамет (1895 г.р.), на момент ареста – учитель в д. Кичучатово. Н. Даутов тоже из рода Дауда Бебиша – одного из первых поселенцев Миннибаева, алпаута, вынужденного бежать вместе со всей семьёй из Пензенской губ. от

насильственного крещения. Потомки Дауда – сыновья, внуки, правнуки, стали основателями династии мулл, учителей в Миннибаево. Отец Нурмухамеда – Нуриахмет, был одним из первых председателей сельсовета, а мать – Сагъданэ Ишмуратова – обучала сельских девочек на дому в голодные 1920-е гг., причём, совершенно бесплатно. Деятельность мулл и абыстаев не финансировалась властью и осуществлялась исключительно за счёт пожертвований прихожан. Да и мечети в деревнях и сёлах тоже содержались практически на средства прихожан. В первые же годы после революции советская власть прекратила всякое финансирование мечетей на основании того, что религия, как провозгласил В.И. Ленин, это «опиум для народа» и потому была отделена от государства. Во время печально «знаменитого» в Поволжье голода 1921–1922 гг. семья муллы Нуриахмета Даутова и его жены Сагъданэ Ишмуратовой, четверо их детей, стали жертвами голодной смерти. Хоронили тогда умерших от голода на сельском кладбище в общих могилах без надписей и надмогильных плит, не до того было. Неумолимое время и ветра сравняли эти безвестные «братские» могилы с землёй, возможно по ним, не ведая этого, ходят сейчас толпами посетители кладбища…

Единственная выжившая в голод дочь Даутова Нуриахмета – Расиха, будучи учительницей, также не избежала трагической участи, попала в руки разъяренной толпы восставших против грабительских «продразвёрсток» «сәнәкчеләр» (вилочники) и была безжалостно утоплена в проруби. Нурмухамад Даутов – самый старший из детей Нуриахмета, в свои 20 лет был участником Первой мировой войны – служил ротным, ибо имел соответствующее образование – он закончил медресе Хади Атласова в Бугульме. После известных событий был направлен директором школы в с. Кичучатово. К этому времени он имел семью, четверых детей. Жена – Якутлжинан, урождённая Сафиуллина из Альметевска, работала учительницей начальных классов. Будучи человеком деятельным, с активной жизненной позицией, Нурмухамед явно не смог молчаливо смотреть на беззаконные поступки зарвавшегося председателя колхоза и вступил с последним в конфликт. В отместку председатель написал донос на него в органы, якобы, Даутов проповедовал в школе исламскую религию, а также призывал учеников держать уразу. В результате, Нурмухамед был арестован 8.03.1933 г. и осуждён «тройкой» ОГПУ ТАССР 17.06.1933 г. на 5 лет ИТЛ по ст. 58. п. 10. Реабилитирован Н. Даутов в мае 1989 г., но, к сожалению, это уже для него не имело никакого значения – он умер ещё в 1987 г. в узбекском Алмалыке. Умер с неизбывной тоской по любимой родине – д. Миннибаево, в которую так и не суждено было ему вернуться.

Выдвигались против осужденных и политические обвинения, такие как «агитация и пропаганда контрреволюционной идеи организации тюрко-татарского государства на буржуазно-демократических началах под руководством буржуазно-националистической организации под руководством Хади Атласова», и т. д. Так был осуждён Приволжским Военным трибуналом в 1937 г. к 10 годам лишения свободы Даутов Фахрази Ширияданович (1892 г.р.) из рода Дауда Бебишева, на момент ареста – учитель Бавлинской средней школы. Реабилитирован в 1958 г. Парадоксально, но факт – Фахрази Даутов, что называется, до мозга костей был предан советской власти, не раз рисковал собственной жизнью, отстаивая советскую власть в боях и сражениях. Фахрази – участник Первой мировой войны (воевал на Рижском фронте), делегат и участник Первого съезда мусульманских солдат, проходившем в Иркутске в 1919 г. (дочь Фахрази – Шайма, сохранила коллективную фотографию этого съезда). После окончания Первой мировой войны Фахрази вступает в ряды Красной Армии и на протяжении всего периода Гражданской войны в России, а затем, в ходе процессов коллективизации в Татарстане, он всегда был «на передовой». Одним из первых его избирают в состав «комитета бедноты» (комбеды) в Бугульме в 1920 г., в этом же году он попадает в руки восставших «сәнәкчеләр» и чудом избегает казни, воюет в отряде легендарного комдива Василия Чапаева, спешит в бронепоезде на помощь красноармейским отрядам под Уфой, воюет на подступах к Бугульме с армией белочехов (в эти годы он знакомится с известным чешским писателем Ярославом Гашеком). После белочехов начинаются бои красноармейцев против белой армии Колчака за Бугульму, город несколько раз переходит из рук в руки. Когда реально нависла серьёзная опасность для советской власти в городе, комитет большевиков поручает Фахразыю Даутову и двум его товарищам, как очень надёжным и проверенным, доставить золотые запасы партии большевиков в Казань. Своим ходом, где как придётся, через неспокойные деревни и сёла, по опасным дорогам, с риском для жизни минуя белые кордоны, три отважных и беспредельно преданных революции красноармейца выполнили это особо важное поручение партии большевиков – доставили порученные ценности и деньги в казначейство Казани. Такие люди, безусловно, достойны были если не памятника при жизни, то хотя бы определённых наград за свой подвиг, но, увы, советская власть «отблагодарила» Фахразыя весьма своеобразно и «щедро» – он получил 10 лет лагерей строгого режима на Колыме, которые день в день он «отсидел». Казённая выписка из его «дела» гласит – Даутов Фахрази Шариазданович (так написано в справке – Э.Д.), род. в 1892 г., житель с. Бавлы, учитель Бавлинской средней школы, в

1919–1921 гг. член ВКП(б). 25 января 1937 г. арестован как член буржуазно-националистической организации под руководством Хади Атласова. Обвинялся в том, что вёл «агитацию и пропаганду контрреволюционной идеи организации тюрко-татарского государства на буржуазно-демократических началах, был в курсе вредительской деятельности организации в деревне...» и т. д. 28 октября 1937 г. Военным трибуналом Приволжского округа приговорён к 10 годам лишения свободы. Реабилитирован 27 мая 1958 г.

Особенно трагичны были случаи, когда политическим репрессиям подвергались крестьяне чуть ли не целыми семьями. Так, например, Мансуров Зариф Валирахманович, 1891 г.р., член колхоза «Октябрь» (1931–1933 гг.), профессия – мельник. 8 марта 1933 г. был арестован вместе со своими братьями Ягофаром (1899 г.р.), Харрасом (1890 г.р.), Фатихом (1896 г.р.) Мансуровыми и односельчанами Касимом Каюмовым и Хаттапом Батталовым. Они обвинялись в том, что весной 1932 г. призывали колхозников выйти из колхоза и забрать свой скот. В результате этого из колхоза «Октябрь» вышло около 140–170 хозяйств. Сами же Мансуровы оставались в колхозе, чтобы их, якобы, не причислили к кулакам. Членов «кулацкой группировки» под руководством Ягофара Мансурова обвиняли также во вредительстве и хищении колхозного хлеба. Решением тройки ГПУ ТАССР от 28 июля 1933 г., Зариф Мансуров был осуждён к 5 годам высылки с семьёй в трудопосёлок. 2 сентября того же года приговор был изменён с заключением в исправительно-трудовой лагерь на тот же срок. Реабилитирован З. Мансуров только 24 мая 1989 г.

Мансуров Фатих Валирахманович, 1906 г.р., в 1903 г. из колхоза «Октябрь» (1931–1933 гг.). 8 марта 1933 г. арестован вместе со своими братьями Ягофаром, Харрасом, Зарифом Мансуровыми и односельчанами Касимом Каюмовым и Хаттапом Батталовым. Обвинялись в том, что весной 1932 г. призывали колхозников выйти из колхоза, а также во вредительстве, так как в 1931–1933 гг. в их бригадах пало или было зарезано по несколько лошадей, коров и овец. Решением тройки ГПУ ТАССР от 28 июля 1933 г. все члены «контрреволюционной группировки» под руководством Ягофара Мансурова осуждены к 5 годам высылки с семьями в трудопосёлок. 2 сентября того же года приговор был изменён – заключением в ИТЛ на тот же срок. Реабилитирован 24 мая 1989 г.

Мансуров Харрас Валирахманович (1890–1937 гг.), раскулаченный в 1929 г. член колхоза «Октябрь». В 1933 г. был судим по ст. 58–10 УК РСФСР («антисоветская агитация»), осуждён к 5 годам концлагерей. Наказание отбывал в Дмитлаге ОГПУ на строительстве канала Волга-Москва. Освобождён 19 мая 1937 г., вернулся на родину, но 11 октября 1937 г.

арестован вновь. Обвинялся в том, что «вернувшись из лагеря начал группировать вокруг себя бывших кулаков, выражал пораженческие настроения, вёл контрреволюционную агитацию среди колхозников». Например, утверждал, что вскоре начнётся война с Германией и Японией, в которой СССР проиграет. Говорил колхозникам: «рано радуетесь, что хороший урожай, государство весь хлеб отберёт, а нам ничего не останется». Решением тройки при НКВД ТАССР от 13 декабря 1937 г. осуждён к высшей мере наказания. Расстрелян 19 декабря 1937 г. в Бугульме, реабилитирован 18 августа 1989 г.

Мансуров Ягофар Валирахманович, род. в 1899 г., бригадир колхоза «Октябрь» (1931–1933 гг). 8 марта 1933 г. арестован вместе со своими братьями Харрасом, Зарифом, Фатыхом Мансуровыми и односельчанами Касимом Каюмовым и Хаттапом Батталовым. Обвинялись в том, что весной 1932 г. призывали колхозников выйти из колхоза и забрать свой скот. Членов «кулацкой группировки» обвиняли также во вредительстве, так как в 1931–1933 гг. в их бригадах пало или было зарезано по несколько лошадей, коров и овец. Решением тройки ГПУ ТАССР от 28 июля 1933 г. Ягофар Мансуров осуждён к 5 годам высылки с семьями в трудопосёлок. 2 сентября того же года приговор был изменён с заключением в исправительно-трудовой лагерь на тот же срок. Реабилитирован 24 мая 1989 г.

Среди репрессированных были и женщины. Так Мансурова (Рамазанова) Асма Фаттахетдиновна (1912 г. р.), уроженка и жительница д. Миннибаево, колхозница колхоза «Октябрь». Постановлением Особого совещания при НКВД СССР от 23 сентября 1942 г. как «член семьи изменника Родины» (муж – Мансуров Сарим, был расстрелян на фронте за попытку перейти на сторону врага) была осуждена к 5 годам высылки в Павлодарскую область Казахстана. Реабилитирована 27 июля 1989 г.

Ишмуратов Шаймардан (Шагимардан) (1875–1939 гг.), до Октябрьского переворота 1917 г. в течение 10 лет был конюхом, затем тренером в Астрахани, затем на Украине. В 1918 г. вернулся в родное село, работал председателем Старосуркинского волисполкома. В 1922–1925 гг. работал в Бугульминском волисполкоме. С 1925 г. проживал в пос. Урал Ютазинского р-на, с 1931 г. – член колхоза «Марс», пчеловод. Обвинялся в том, что «якобы состоял членом антисоветской группы и распространял антисоветскую агитацию». Виновным себя не признал. Дело несколько раз возвращалось на доследование. Не дождавшись суда, 23 марта 1939 г. Шаймардан Ишмуратов скончался. Реабилитирован 27 ноября 1960 г.

Каюмов Касим Каюмович, 1896 г.р., завхоз колхоза «Октябрь» (1931–1933 гг.). 8 марта 1933 г. арестован вместе с Ягофаром, Харра-

сом, Фатыхом, Зарифом Мансуровыми и Хаттапом Батталовым. Они обвинялись в том, что весной 1932 г. призывали колхозников выйти из колхоза и забрать свой скот. Членов «кулацкой группировки» под руководством Ягофара Мансурова обвиняли также во вредительстве и хищении колхозного хлеба. Решением тройки ГПУ ТАССР от 28 июля 1933 г. Касим Каюмов осужден к 5 годам высылки с семьёй в трудопосёлок. 2 сентября того же года высылка заменена на заключение в ИТЛ на тот же срок. Реабилитирован 24 мая 1989 г.

Особым видом политических репрессий было зачисление молодых людей из определённых семей в тылоополченцы. Например: Азаматов Хасан, 1904 г.р. – тылоополченец.

Тылоополчение – одна из самых малоизученных категорий принудительного труда в СССР. Она представляла собой систему военизированных трудовых формирований, куда в принудительном порядке направлялись граждане, не допущенные к военной службе с оружием в руках (лишённые избирательных прав по Конституции «лишенцы», поражённые в правах по решению суда, высланные в административном порядке и т. д.). Контингент тылоополченцев пополнялся преимущественно из 4-х основных источников – «кулаки», торговцы, кустари и их дети, иждивенцы, «религиозники», лишённые прав по решению суда, административно ссыльные. Эта категория людей впервые появилась в годы Гражданской войны. В части тылового ополчения зачислялись так называемые «нетрудовые элементы».

Сергей Красильников, доктор исторических наук, профессор, член Учёного совета Института истории РАН, в своём труде «На изломах социалистической структуры. Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930 гг.)», во второй главе «Тылоополченцы как часть маргинальных групп. 1939 гг.», пишет: «Для форсированной индустриализации страны требовалось изыскать и другие способы мобилизации трудовых ресурсов, не связанные с лишением свободы и отвлечением значительных средств на создание специальной лагерно-комендатурной инфраструктуры».

Тылоополченцы выполняли работы на всей территории СССР. Очень многие были задействованы на народно-хозяйственных и оборонных объектах Сибири. Самым масштабным и долговременным было участие тылоополченцев в работе угольной промышленности Кузбасса, где они давали стране тонны угля. Какой ценой давались эти тонны? С. Красильников пишет: «За выполненную работу только 10% заработанных денег выдавались на руки, остальное шло на содержание лагерного начальства и инфраструктуры. Размещались тылоополченцы в сырых, наскоро по-

строенных бараках (вследствие этого было много больных простудными заболеваниями), лагерники систематически избивались вахтёрами во главе с командиром роты, работали в шахтах сверх положенного времени. Бывали случаи, когда по 14 часов не вылезали из шахты без пищи, по выходным дням работая в подсобном хозяйстве батальона, на работу на расстоянии 18 км ходили пешком. Их использовали на самых трудных участках. Частыми были случаи грубого обсчёта, снабжались спецодеждой в последнюю очередь. Разницы между тылоополченцами и трудовыми переселенцами практически не было и отношение к ним было как к «спец. контингенту», они считались «нетрудовыми элементами» и подлежали в принудительном порядке к «трудовому перевоспитанию.». Практически ежеквартально происходили катастрофы и трагедии. Тыловое ополчение просуществовало до 1937 г., став разновидностью принудительного милитаризированного труда» [Аргументы и факты. 2015].

Подробностей зачисления 26-летнего молодого крестьянина Хасана Азаматова в тыловое ополчение не сохранилось, но нетрудно догадаться, что пострадал он, скорее всего, из-за принадлежности к «религиозникам», так как был выходцем из рода сельских мулл – Даутовых. А эта категория людей, как известно, при любой власти, будь то царская или советская, первыми подвергалась репрессиям за приверженность к исламской религии. Дальнейшая судьба Хасана Азаматова, к сожалению, неизвестна – возможно, ему посчастливилось выжить и вернуться в родную деревню к семье, а возможно, сгинул он где-нибудь в чёрных провалах шахты в Кузбассе. Такое было нередко.

Срок пребывания в тылоополчении составлял до 3-х лет. По истечении его тылоополченец, «проявивший добросовестное отношение к работе», восстанавливался в избирательных правах. Отмечалось, что «трудовой режим и политико-воспитательная работа в части тылоополченцев должна преследовать цель превращения нетрудовых элементов в полезных во всех отношениях граждан Союза СССР».

Чуть счастливее оказалась судьба у другого крестьянского парня из Миннибаево – Сахипова Абдулхата (1907 г.р.). Причина, по которой Сахипов Абдулхат, был зачислен в тылоополчение также, несомненно, в том, что он был сыном имам-хатыпа Миннибаева Асылгарая Сахипова, раскулаченного в 1930-е гг. Можно предположить, что Сахипов Абдулхат сумел своим «прилежанием» добиться восстановления в избирательных правах, как указано в архивной справке – «Сахипов Абдулхат – 1907 г. Миннебаево. Отпуск 5.07.1931 г. (сов. секретно) [ГАРТ. Ф. 2846. Оп. 1. Д. 17/05.03].

Список репрессированных жителей Миннибаево, обвинённых под разными предлогами и осуждённых на разные сроки заключения, можно продолжить и далее.

Как видно из вышеперечисленного списка репрессированных, их около 20 человек – вовсе не мало для совсем небольшого в то время с. Миннебаево. Нельзя умолчать и о факте всеобщего страха, неуверенности в завтрашнем дне, порождённым репрессивными действиями сталинского режима. Некоторые отголоски тех незабываемых лет проявляются в России, к великому сожалению, и в настоящее время.

Литература

1. Амирханов Р.Х., Габдуллин И.Р. Служилые татары в XVIII–XIX вв. Казань, 2002.
2. Аргументы и факты. Статья Анны Крюковой. 14.05.2015.
3. Галимов Рафкат. Статьи, письма, выступления и доклады. РБОО «МОТК» «Туган тел», 2012.
4. ГАРТ. Ф. 2846. Оп. 1. Д. 17/05.03.
5. Даутова Э. Дауд и потомки. Казань, 2011.
6. Ибраһимов М. Сайланма әсәрләр. Казан, 2005.
7. Из истории Альметьевского региона. Вып. 1. Альметьевск, 1999.
8. Исхаков Д.М. Татары, (популярный очерк этнической истории и демографии). Наб. Челны: «Камаз», 1993.
9. Книга памяти Республики Татарстан. Жертвы политического террора в СССР. Т. 4. Республика Татарстан, Казань: 2001.
10. Средняя Елюзань. Страницы истории села. Казань, 2006.
11. Татарская нация. История и современность. Казань: «Магариф», 2002.

Лирон Хамидуллин

СЕЛО СТАРАЯ ТЮГАЛЬБУГА

Несколько слов об определении статуса сельских населенных пунктов. По какому признаку некоторые из них именуются селами, а другие деревнями? Ещё с царских времен, по решению Синода, поселения, имеющие церковь (или культовые сооружения других религий) и не менее ста дворов, было принято именовать селами. До 60–70-х гг. XIX в. школы разрешалось открывать только при культовых сооружениях. Поселения, не имеющие таких сооружений, именовались деревнями. Например, в русских поселениях на каждое село с церковью приходилось не менее 5–6 «приходских» деревень. И дети из этих деревень могли учиться только в церковно-приходской школе этого соседнего села. Из-за отдаленности от приходского села многие дети из бедных семей деревень были лишены возможности посещать эти школы. И уничижительное выражение, применяемое относительно не особо грамотного или неграмотного человека: «Эх, ты, деревня», возникла явно на этой почве. Только с конца 1860-х гг., после отмены крепостничества, стали образовываться в более-менее крупных деревнях и местные земские 2,3-годичные школы.

В татарских вариантах письма оба эти наименования поселений именуются только одним словом «аул». И часто бывает так, что при переводе татарского текста указанные выше различия по наименованию сельских поселений забываются. И все они превращаются в «деревню». Такая путаница часто встречается и при составлении серьезных текстов, например, на страницах энциклопедических словарей. И в наших словарях поселения, имеющие несколько сот домов и не менее 3–4 мечетей, иногда наименованы деревнями (перевод слова «аул»).

Почти каждое поселение татар имело мечеть (а при мечетии школу) и потому многие такие поселения в документах именовались селом.

До 1920 г. в моем родном селе Старая Тюгальбуга было 715 домов и 5 мечетей (5-я в выселке, расположенном чуть южнее основного поселения). При них значились 3 медресе (т. е. 7–8 классных средних школ) и три начальные школы (мэктэб). Мечети и школы при них находились в разных концах села, а село, состоящее из 4-х параллельных улиц вокруг небольшой речушки, протянулось на три с лишним километра. В более-менее крупных городах содержались медресе и с 12–14-летним обучением и назывались они «гали медресе». Окончившие наиболее известные такие медресе как «Галия» в Уфе, «Мухаммадия» в Казани, «Хусаиния» в Оренбурге в статических справочниках Советского периода приравнивались к окончившим 2-годичные Учительтские институты. У меня имеется три таких справочника, изданные Статистическим управлением СССР в 1960-х гг.

Ближайшее к нашему селу высшее (гали) медресе «Исламия» находилась в Мелекесе, в 40 км вниз по течению Большого Черемшана. С середины 1960 г. этот город был назван Димитровградом. Да, Тюгальбуга расположена недалеко от р. Большой Черемшан – от северного конца села до сосново-дубового леса в полукилометрах, а от окраины леса до этой реки еще столько же будет.

В нашем селе до войны почти все мечети сохранили свои минареты. Только главная мечеть на главной улице был превращен в клуб. В марте 1939 г. именно в этом клубе выступал наш земляк, известный музыкант Ф. Туишев.

В Тюгальбуге до 1920 г. число семей, проживавших в них, было больше, чем число домов, так как наделы земель для постройки домов молодым семьям выделялись из-за недостатка земель не ежегодно. Мой дед, Нуриджан Хамидуллин, второй сын в семье, после женитьбы почти два года ждал своей очереди. Правда, младший брат его отца – Туктар бай, на время отдал им свой старый дом. Видимо, счел себя обязанным так сделать, ибо он же женил деда на знатной невесте из семьи известного муллы из с. Параy (официальное название – Боровка). Из нашего с. Параy находится в 30 км. Отец моего деда Хамидулла умер рано, тогда деду было всего девять-десять годков. Хамидулла бабай возглавлял артель лашманов – заготовителей леса для государственных нужд. И однажды, при перевозке бревен через р. Черемшан, сани с грузом пошли под лед. Спасая груз, он сильно простудился и вскоре умер...

До 1918 г. это село относилось к Ставропольскому уезду Самарской губернии. А до образования в 1851 г. Самарской губернии – к Оренбургской. Кстати, к этому уезду относились тогда и некоторые южные приграничные села современного Татарстана. С 1943 г., со дня образования

Ульяновской области в новых границах, село это входило в состав Ново-Малыклинского района этой области. От этого села до границ Алькеевского района Татарстана не более 25–30 км. А современная граница с Самарской областью находится на меже с соседним с. Иске Джурей (современное название – Старое Файзуллино). При образовании Татарской АССР за чертой национальной республики по южному периметру границы остались около двухсот татарских сел. Список известных личностей, выходцев из этого региона, может составить несколько страниц. Назовём лишь некоторых из них: многим известные поэты Габделджаббар Кандалый, Галяутдин Тюгальбай, Сахаб Урайский, Касыйм Фатхутдинов (он же Демьян Фатхи), Анвар Давыдов, Рустем Мингалимов, народные артисты Габдулла Шамуков, Асгать Мазитов, Бари Тарханов, Мунир Якупов, всесоюзноизвестный музыкант и композитор Файзулла Туишев, писатели и общественные деятели Закир Кадыйри, Абдулла Уразаев (он же Вил Уразай) и др. были родом из этого, не включенного в состав Татарстана, региона. Профессор, известный историк Зямиль Гильманов, с дошкольных лет тоже вырос в Старой Тюгальбуге и считал это село своей родиной. А родное его с. Теплестан (Төплестан) находится в километрах двадцати от Тюгальбуги и входит ныне в Самарскую область.

Вообще, по составу населения эта полоса от Волги до р. Ик очень многонациональна. Здесь много сел и поселков мордвы, чуваш. До войны здесь же проживала и часть поволжских немцев. Например, мой отец Хайдар, после смерти отца, участника двух воин 1914–1921 гг., тринадцатилетним подростком в 1921 г. нанимался пастухом в один из ближайших к нашему селу немецких хуторов. И два года он там пас телят. Этим действием он спас семью из четырех человек от голода. Затем, до войны, дружил с некоторыми сверстниками из этого хутора. И в его родном селе – в Старой Тюгальбуге, главным бухгалтером шестибригадного колхоза «Батрак» был немец по фамилии Штарк из этого же хутора. Поздней осенью 1941 г. семья Штарка была выселена из нашего села и отправлена в ссылку в Восточный Казакъстан. Моя мама Бибизиган работала с ним в бухгалтерии колхоза. (До этого они с отцом закончили двухгодичную школу потребкооперации). Поэтому из Казакъстанской ссылки Штарк потом писал ей письма. И сообщал, что из двух сыновей-школьников одного пришлось им похоронить по дороге просто в снежной куче вместе с другими, умершими в этот день в их поезде…

Точная дата образования села Ст. Тюгальбуга пока не установлена. По данным, рассказанным мне земляком-историком Зямилем Гильмановым и одним из учителей послевоенных лет, в XVIII в. в селе побывала научная

экспедиция из столицы и установила примерную дату образования этого поселения. И вроде бы в трудах данной, поименованной «Оренбургской экспедицией», записано было, что село это образовано несколько сот лет назад до их посещения. По данным же учителя Аглиуллова Вагиза, такое же сообщение он прочел в выписке из одной из исторических книг. Выписка эта сохранялась тогда в доме Хафиза бая Шакурова. Когда-то этот бай использовал эту выписку в одном из судебных дел, посвященных межеванию земель с одним из соседних поселений. А этот будущий учитель во второй половине 1920-х гг. часто гостил в доме родственного им богача. Семья Хафиза была выслана из села в период организации колхоза.

И в той выписке из исторического источника отмечалось, вроде бы, что это и другое крупное татарское село Теплестан, находящийся южнее первого, были расположены на ямской дороге, соединяющий Казань с Ногайской Ордой (а ранее со столицей Золотой Орды). Эти сведения должны быть в трудах одной из трех «Оренбургских экспедиций» XVIII в. После разговора на эту тему с Зямил ага Гильмановым, я записал в черновике имена нескольких ученых, участвовавших в вышеуказанных экспедициях – это Г.Ф. Миллер, С.М. Гмелин, побывавшие в этих местах в 1730-е гг., И.И. Лепехин, П.С. Паллас, И.М. Георги, побывавшие в этих краях во второй половине XVIII века. На основе этих путешествий академиком И. Лепехиным был издан четырехтомник дневниковых записей путешествий (1771–1805). И академик П.С. Паллас в те же годы издал трехтомное сочинение свое «Путешествие по различным провинциям Российского государства» (1773–1778). Выше упомянутая выписка, сохранившаяся в доме Хафиза Шакурова наверняка была скопировна одной из выше указанных исторических трудов.

Зямиль ага, участник войны, из-за обострения хронической болезни не смог заняться изысканием этих данных. Он умер чуть достигнув пенсионного возраста.

Предполагается, что в названии второго села на этой ямской дороге тюркское слово «Төпле» означало, что эта ямская станция была одной из «основных» в отношении к близлежащим. На русский язык это слово какой-то писарь перевёл как «тёплый», и до сих пор в официальных документах село это зовется «Тёплым Станом». И соседнее село, названное когда-то именем основателя Исантимером, до сих пор красуется в документах «Сантимером». Только местное татарское население именует село по старому.

И судьба вошедшей когда-то в состав Москвы бывшей ямской станции Теплый Стан похожа на судьбу нами описываемого явления. Тот же Зямиль ага рассказывал мне, что один из ученых с немецкой фами-

лией описывал торговые взаимоотношения Волжской Булгарии с Прибалтикой. (Это может быть и организатор Академии наук России, историк-исследователь Герард Миллер, труды которого современные ученые используют очень редко. А национальным историкам они мало доступны). А торгово-ямская дорога проходила тогда по территории будущей Москвы и названия некоторых ямских станций, как Төплестан и Арбат сохранены до сих пор. Притом и о других таких названиях с тюркскими значениями в тех или иных местах вокруг столицы некоторые журналисты пишут и сейчас. Как отмечают историки, и в древних записях, посвященных основателю Москвы Юрию Долгорукому и более позднему времени встречаются названия поселений, более похожие на мордовские или тюркские. И это вполне естественно, потому, что в период существования Волжской Булгарии и Золотой Орды торговые пути-дороги в основном содержались тюркоязычными лицами (булгарами, кипчако-половцами, татарами, чувашами)…

Относительно названия нашего села. Обычно поселения именуются по приметам какого-либо ближайшего природного элемента или по имени, а иногда по прозвищу, основателя данного села. Старая Тюгальбуга, видимо, поименована именем основателя – Тюгальбугой. Это название состоит из двух тюркских слов. «Тюгаль» (төгәл) переводится как «точно такой». А «буга/бугай» по старо тюркско-кипчакскому – это племенной бык. Обычно такие названия или прозвища давались вожакам племен или очень активным, по характеру, людям. Например, в относящейся к средневековому периоду кипчакско-половецких племен книге «Кодекс-куманикус» упомянут племенной вождь с таким же именем или прозвищем. И среди племянников Батый хана двое также были прозваны «бугаями»: в исторических документах именуются они Акбугой и Талибугой. Потомки одного из этих братьев считаются одним из основателей заволжского государства Ногайская Орда.

Известно также, что со времен Золотой Орды ямская служба в нашей стране была хорошо налажена и эта служба использовалась для государственно-дипломатических связей. Чиновники различных ведомостей и купцы пользовались ею. Эта традиция сохранялась и при царях. Например, при образовании Оренбургской губернии, в середине XVIII в., одним из первых царских указов был указ о создании ямской службы по «Новой Московкой дороге» между Казанью и Оренбургом. Туда специально переселялись более пятнадцати тысяч семей служилых татар и чуть в меньшем количестве чувашей.

Видимо, и Тюгальбуга когда-то была основана таким же путем. А «старой» это село поименовано, надо думать, после того, когда чуть

севернее возникло другое поселение с таким же названием. В том же XVIII в. долго прослужившим солдатам указом царя выделялись участки земли на новых местах. Таким образом на современной территории Алькеевского района Татарстана возникло новое поселение с тем же названием. И при этом оба селения входили тогда в одну губернию. Татарское Тюгальбаево существует поныне. И поэта второй половины XIX в., автора двух поэтических книг, изданных в 1880 гг. в Казани, Галяутдина Тюгальбая некоторые наши ученые хотели бы считать выходцем из татарстанского Тюгальбая. А при разговоре со мной классик татарской литературы и ученый Наки ага Исанбет предполагал возможным и второй вариант. Он тогда, в конце 1960-х гг., рассказал о том, что учителя и шакирды Старо-Тюгальбугинского медресе были активными книжниками. Увлекались перепиской и распространением рукописных книг. Работая в архивах, он встречал такие труды с указанием их имен и места их учебы или проживания. На их такое воспитание могло повлиять и то, что в недалеком соседнем с. Парау жил тогда поэт Габделджаббар Кандалый. И то, что недалеко от их мест проживания находился известный своими наставниками медресе Кизлэу. Это село, находящееся от Тюгальбуги в 70–80 км, входит сейчас в Нурлатский район Татарстана. И младший брат моей бабушки окончил это медресе в десятых годах XX в... Не исключено, что поэт Галяутдин мог быть родом и из Старой Тюгальбуги. Но его поэзия и биография пока не изучены.

Старая Тюгальбуга расположена на равнинном плато с правого берега р. Большой Черемшан. Точнее, село тянется с юга на север по обоим берегам небольшой речушки, впадающий в Большой Черемшан, до которого с северной окраины села менее километра. Почти рядом с этой окраиной села начинается лес, сельчанами прозванный «карурманом» («большим лесом»). По ширине этот лес тянется от этого села до пределов Алькеевского района. «Карурман» или слово «кара», употребляемое относительно природно-географических понятий, у нас чаще всего переводят как «черный». Фактически тюркский синоним этого слова означает и понятие большого, величавого. И название столицы империи Чингисхана «Каракорум» должно бы переводиться на русский язык как «Большой город», или «Великое поселение». Но часто учёные употребляют в этом случае только слово «чёрный». А на юго-восточном берегу Каспийского моря большое озеро так же прозвано «Карабугаз гулем». Фактически это озеро образовано водой, вытекающей из моря через «карабугаз» – большого «горла» на берегу. (Гул – это күл по-туркменски). И наименование современного моря, почти полностью окруженного когда-то тюркским населением, видимо имело значение «Величавое» или «Большое»...

На сегодня самым известным человеком, родившимся в нашем селе, является виртоуз-гармонист и автор более тридцати музыкальных произведений, народный артист ТАССР Файзулла Кабирович Туишев, со дня рождения и до 17 лет – до принятия псевдонима «Туишев», носивший фамилию Туктаров. В Тюгальбуге сегодня больше Туктаровых, ведущих свое начало от родного брата нашего прадеда «Туктар бая». А потомков из рода данного музыканта сегодня в селе никого не осталось, последние мужчины из этого рода погибли в Великой Отечественной войне.

В свое время Файзулла ага был признан среди русско-язычных музыкантов «Виртоузным самарским гармонистом», а среди татар – «Мишарским виртоузом». Эти его прозвища чаще всего встречаются в материалах, сообщавших о его гастролях в дни Нижегородских ярмарок.

Родился он 19 декабря 1884 г., окончил начальную школу при центральной мечети этого села. Потом их семья переехала в уездный город Мелекесс. Там их приютил у себя хозяин Постоялого двора А. Федоров. Отец гармониста Кабир выполнял там все придворовые работы. А двенадцатилетнего Файзука вначале привлекали к обслуживанию гостей. Да, в первые годы он исполнял поручения старших чего-то отнести гостям, или что-то принести. А в этом Постоялом дворе в основном останавливались приезжие артисты. Их особенно много приезжало сюда в дни зимних ярмарок. Общаясь с ними, Файзук быстро научился играть на различных музыкальных инструментах: имеется фото, где он играет на баяне, а рядом ждет своей очереди гитара. Потом артисты стали его привлекать к выступлениям на сцене. И с 1905 г. началась его настоящая артистическая деятельность. До войны он часто приезжал с концертами и в родное село. Умер он в Казани в 1958 г. В шестилетнем возрасте я присутствовал на его концерте в родном селе. И описал этот случай в одном из очерков лет тридцать тому назад. А воспоминания своих односельчан о нём собирал с 60-х гг., когда ещё живы были некоторые сверстники его.

А осенью 2009 г. в селе отмечали его 125 летний юбилей. На это мероприятие из Казани и Ульяновска приехала тогда большая делегация видных артистов и общественных деятелей. Например, по направлению Министерства культуры Республики Татарстан на этом мероприятии участвовали народные артисты, известные музыканты Кирам Сатиев, Рамил Курамшин, ведущий сотрудник Дома народного творчества Ильгиз Кадыров. А из представителей Исполкома Всемирного конгресса татар были Миляуша Гумерова, Ривкат Ахмедулов, Исхак Халимов, поэтесса Флюра Тарханова. И мы с женой и сыном Булатом, заслуженным работником культуры Татарстана, лауреатом премии им. Кол Гали, участвовали на этом мероприятии, организованном после опубликования моей

документальной повести «Их, гармонь, гармонь», посвященной своему земляку. Повесть была издана сначала в журнале «Казан утлары», а потом включена в мою книгу «Кичке шэфэкъ» (2009). Это мероприятие вёл глава района Ильяс Мустакимов. И участвовали там работники культуры и просвещения как из района, так и из областного центра, кому был дорог их знаменитый земляк.

Вторым более-менее известным лицом за пределами села в 1930-х гг. была активная колхозница Гаян апа Сагдеева, прозванная сельчанами «Цика Гаян». От имени трудящихся Средневолжского края она была избрана депутатом Верховного Совета СССР. Мы одногодки с Гайсой Сагдеевым, из этого дома, с детства играли и учились вместе. На передней стене дома, меж двух окон, красовалась большая коллективная фотография, где Гаян апа восседала недалеко от главы Верховного Совета Михаила Ивановича Калинина. На той же стене над фотографией тикали часы, подаренные ей в Москве. С Гайсой и другими одногодками мы начали учебу в обновленной новой школе с 1 сентября 1941 г. Нас, первоклассников, было тогда полных три класса. А в начале нового века, при открытии вновь построенного здания школы, нам сообщили, что в последние годы полнокомплектного одного класса не набирают.

Третьим известным лицом села Советского периода является доктор исторических наук, профессор Зямиль Ибрагимович Гильманов. Участник Великой Отечественной войны, награжденный орденами за героические поступки на поле боя и медалями «За победу над Германией» и «За победу над Японией». За героическое сражение при освобождении города Вратимова в Чехословакии он также был признан Почетным гражданином этого города.

Правда, он родом из соседнего Теплестана, но с семи лет рос у нас. Его мать и отец более тридцати лет учительствовали в Тюгальбуге. Ибрагим ага долгое время был завучем, а с 1947 по 1963 гг. являлся директором средней татарской школы. В 1952 г. он был награжден орденом Ленина.

В настоящее время в селе работают средняя школа, Дом культуры. Новое здание школы в центре села недавно было построено при содействии губернатора области С. Морозова. В 1990-е гг. было построено новое здание мечети. Сельчане трудятся в нескольких фермерских хозяйствах и на небольших предприятиях поселка Новочеремшанск, расположенного рядом с селом. Этот поселок возник на месте чувашского базарного села Большой Салаван в начале 1930-х гг., а Новочермешанским стал с середины 1960 гг. Там имеются небольшие предприятия с лесоперерабатывающими цехами и завод «Дубитель». Часть мужского населения нашего села и до войны работала на этих предприятиях.

До начала 1950-х гг. в Тюгальбуге был и свой производственный цех, прозванный сельчанами «кирпичным заводом». Кем и когда был он организован – я не уточнил. Но с пяти-шестилетнего возраста мне эти места знакомы. С ранней весны до поздней осени безостановочно горевшая печь этого «заводика» находилась на южной окраине села, на берегу вышеуказанной речушки с обширным прудом. Мальчишки с нашего конца села с весны до осени играли на его территории: купались в пруду, бегали-прыгали на пустующих временно сушильных площадках кирпичей. Три больших сушильных сарайчиков без стен, но с тесывыми крышами, очень нравились нам в жаркие дни лета. Для нашего удовольствия, из трех этих «риг» какая-либо часто пустовала. Высохшие здесь, затем обожженные в печи кирпичи из этих сарайчиков вывозили люди и из окрестных сел. Впервые мы там слышали пока нам мало понятные слова русской, чувашской и мордовской речи.

Вообще на этой территории чуть южнее от границ Татарстана раньше в основном компактно проживали татары, чуваши и мордва. И летом 1920 г., после появления в газетах карт территории новосозданной Автономной Республики Татарстан, население многих поселений восточнее города Мелекеса взбунтовалось. Их тоже иногда именуют мятежниками-вилочниками. А делегацию из пяти Героев Гражданской войны, направленных в Самару с ходатайством о включении их сел в территорию Татарстана, на какое-то время арестовали. Об этом с указанием имен этих героев и организаторов «бунта» я написал очерк и когда-то напечатал. Вообще-то, татарское, мордовское и чувашское население, составляющее большинство в этом регионе, до сих пор мечтает о присоединении их к территории Республики Татарстан.

Рәшит Минһаҗ

САФАҖӘЙ ҮЗЕ БЕР ДӘҮЛӘТ СЫМАН

(Уңышлы татар авыллары сериясеннән)

XX гасыр ахыры – XXI гасыр башында илебездә барган үзгәртеп корулар, җәмгыяви-икътисади шартлар татар авылларының күбесенә җимергеч тәэсир ясады. Нәтиҗәдә күмәк хуҗалыклар (колхоз-совхозлар) таркалып, шактый күп авыллардан халык, эш урыны, яхшырак көнкүрмеш шартлары эзләп, шәһәр җирләренә, район үзәкләренә күченде. Шул ук вакытта Россиядә халкы сибелми-таралмыйча калган, әле киресенчә, ишәеп-артып тереклек иткән уңышлы татар авыллары да бар. Мондый булдыклы авылларны нигездә ике төркемгә бүлеп карарга мөмкин. Беренче төркемгә – Нижгар өлкәсенең Пилнә районындагы Сафаҗәй авылы кебек күмәк хуҗалык итү рәвешен саклап калганнарын, икенче төркемгә Чуашстан Республикасының Комсомол районындагы Тукай авылы шикелле мәхәллә (иҗтимагый киңәшмә) оештырып, Россия Федерациясендә җирле үзидарәне оештыруның гомуми принциплары турындагы 131 нче федераль законга таянып, туган авылларының җир-суларын читләргә бирмичә, борынгыдан килгән традицион яшәү рәвешен саклап калганнарын кертергә була.

Шулай итеп, без, Бөтендөнья Татар конгрессы җитәкчелегенең фатихасын алып, әлеге уңышлы татар авылларының яшәү механизмын эчтән торып өйрәнү, башкаларга үрнәк-өлге итеп тасвирлап, күрсәтеп бирү максатында, шушы төбәкләрдә берничә көн торып, очерклар язарга булдык.

Нижгар өлкәсендәге иң зур авыл

Сәфәребез Сафаҗәйдән башланды. Нигә иң әүвәл анда юл тоттыгыз дисезме? Әлеге гамәлгә – уңышлы татар авыллары тәҗрибәсен өйрәнүгә этәргеч бирүче нәкъ менә шушы Сафаҗәй фидакаре, Киров исемендәге авыл хуҗалыгы кооперативы рәисе Шамил Нуриманов булды. Татар конгрессы чараларын, тәгаен алганда, ел да март аенда Казанда уздырыла торган бөтенроссия татар авыллары эшкуарлары җыеннарын даими рәвештә матбугатта яктыртып баручы журналист буларак, мин аны ике дистә елдан артык беләм. Шамил Әнәс улы озак еллар Бөтендөнья Татар

конгрессы (БТК) эшендә даими катнашты, ул яшәгән карьяда БТК башкарма комитетының күчмә утырышы үткәрелгәне дә истә. Мәгълүм ки: Ш. Нуриманов Түбән Новгород өлкәсенең Татар милли-мәдәни мөхтәрияте эшчәнлегендә актив катнашып килә. Мөхтәриятнең иң саллы иганәчеләреннән булуыннан да хәбәрдармын. Мин анда 2022 нче елның 12–19 нчы ноябрь көннәрендә булдым.

Бүгенге Сафаҗәй – Нижгар өлкәсендәге 35 татар авылының иң зуры. Хәер, өлкәдә моннан ишлерәк башка авыл юк (район үзәкләре бу исәпкә керми). Аның урамнары гына да утыздан артык. Карьяның барлыкка килү тарихы шактый ерак заманга, 1451 нче елга карый, ахры. Сала ир-атлары 1552 нче елны Казанны басып алырга барган Явыз Иван гаскәрләренә хәлдән килгән кадәр каршылык күрсәткән диләр. 2001 нче елда сафаҗәйлеләр зурлап авылга нигез салынуның 550 еллыгын уздырган, юбилей тантанасында Нижгар өлкәсенең ул вакыттагы губернаторы Иван Скляров катнашкан. Әлеге факт бу туфракларда татарның борынгы заманнардан бирле яшәвен, моны рәсми хакимиятләрнең тануы турында сөйли. XX башында аның халкы, күршедәге Петряксә (заманында волость үзәге булып торган) атлы татар авылыннан гына калышып, алты меңгә җиткән. Карьяның атамасын сафаҗәйлеләр берничә төрле аңлата. Берәүләр, авылга нигез салучы Сафаҗәй исемле кешегә бәйле, диләр. Икенчеләр, XV гасырда Сабачай атлы бабабыз яшәгән, дип гөманлый (сер түгел «ф» авазы телебезгә соңрак кергән). Бу җәһәттә пенсиягә чыкканчы авыл советын җитәкләгән Вафа Камалетдиновның (күптән түгел ул җитмешен тутырган) үз фаразы бар. «Әүвәл авыл Сабачай исемен йөрткән булырга тиеш. Бу сүз йә чиста суны аңлата, йә сабачы, аяк киеме тегүче дигән мәгънәдә», – дип исәпли ул. Заманында күрше-тирәдәге урыс авылларында аны Собачий Остров дип тә йөрткәннәр. Хәзерге вакытта рәсми кәгазьләрдә, урысча Красная Горка дип атала ул. «Красная» сүзеннән аңлашылганча, советлар вакытында бирелгән атама гына бу. Тирә-яктагы урыс авылларында әлеге карья әле дә Сабачай дип телгә алына.

Төптән уйлап карасаң, бер авылның ике төрле исем йөртүе – бик сәер нәрсә. Мәгълүм ки, борынгылар адәм балаларын «без» һәм «алар» дип бүлгән. «Без» дигәннәре – үз, якын кешеләр, «алар» дигәннәре – чит-ят күргәннәр. Ни кызганыч, югарыда, хакимият кәнәфиендә утыручылар мондый вәзгыятьнең җирле халык белән ике арада киртә хасил итүен аңлап бетерми. «Әйдә, алар безне «Красная Горка» дип атасын, без – барыбер «Сафаҗәй». Татар авылы кешесенең күңел түрендә менә нинди караш яшәп килә. Мөгаен, ул моны – дөньяны шушы рәвешле кабул итүен аерым-ачык әйтә дә алмас. Әмма хакимият дилбегәсен тотканнар моны аңларга һәм авыл атамасын җирле халык үзе йөрткән исем-калыпка мөмкин кадәр

туры китеререргә тырышырга тиештер шәт (бу очракта Сафаджай рәвешендә). Ни кызганыч, мондый хәл – бер авылның ике төрле исем белән йөртелүе, ягъни татарча үз атамасы булып, рәсми телдә урыслар кушканча язылуы – илебездә шактый еш таралган күренеш. Тәгаен алганда, Пермь краенда мондый күңелсез хәлгә аеруча еш тап буласың.

Йөремсәклек кенә түгел бу

Сафаҗәйлеләрнең шактые XVIII–XIX гасырда, яхшырак тормыш, иркенрәк җир эзләп, Кама, Урал буйларына, Уфа губернасына күченгән. Шул ук вакытта, игеннәрне җыеп алгач, көз-кыш айларында, читкә чыгып, акча эшләп кайту Сафаҗәй ир-атларының канында бар. Моңа тимер юлның якын булуы да тәэсир итми калмыйдыр. Район үзәге Пилнә авылдан 25 кенә чакырым. Андагы тимер юл станциясендә бик күп маршрутлар кисешә. Беренче чиратта мондый хәл авылда имана җирләре бүлеп бирүнең бик кискен торуы турында сөйли. Шуңа карамастан егеменче гасыр башында, алда әйткәнебезчә, авыл халкы алты меңгә җиткән. Әмма йөз елдан, егерме беренче гасыр башына сафаҗәйлеләр өч мәртәбә диярлек кимегән. Моның тирән сәбәпләре бар. 1910 нчы елда төбәктә котырынган холера эпидемиясе, егерменче елларда Идел–Кама буйларында яшәүче татар халкына каршы оештырылган ясалма ачлык аркасында байтак сафаҗәйле Орехово-Зуево, Щелково, Серпухов, Подольск, Ногинск, Наро-Фоминск сыман Мәскәү тирәсендәге кечкенәрәк шәһәрләргә күченгән. 1941–1945 нче еллардагы Бөек Ватан сугышы сафаҗәйлеләргә аеруча нык «суккан». Яуга алынган меңләп ир-атның яртысы чит туфракларда ятып калган. Ярты мең ир-егет фронттан кайтмый калган икән, бу бит йөзләгән тол хатын, ничәмә-ничә тумый калган сабый дигән сүз! Сугыш вакытында ачтан үлүче хатыннар, картлар, балалар байтак исәпләнә. Әлеге афәттән соң үксез балалар шундый күп җыела: хәтта ятимнәр йорты ачарга мәҗбүр булалар. Сугыштан соңгы михнәтле елларда күп кенә сафаҗәйлеләр әлеге дә баягы Мәскәү тирәсендәге шәһәрләргә, башкаланың үзенә, Свердловск, Омск калаларына күчеп китә.

Халык саны алу мәгълүматларына игътибар итик. 2010 нчы елның 31 декабрендә авылда яшәүчеләр 2256 кеше исәпләнсә, ахыргы җанисәп нәтиҗәләре буенча, ягъни 2021 нче елның 31 нче декабрендә сафаҗәйлеләр 2225 кеше тәшкил итә. Дөрес, тирә-яктагы Петряксә һәм Мәдәнә авыллары үз заманында ишлелеге ягыннан Сафаҗәйне уздырса, бүген инде алар өлкәдәге татар авыллары арасында 2–3 урынны бүлешә. Бер караганда 11 ел эчендә 31 кешегә кимү әлләни югалту түгел. Әмма бу татар, авыл файдасына сөйләми.

Таблица 1

Ике җанисәп арасында Сафаҗәйдәге үзгәрешләр күрсәткече

№		2010 елның 31 декабренә	2021 елның 31 декабренә
1.	Халык саны (яшәүчеләр)	2256	2225
2.	Ихаталар саны	1152	1174
3.	Урамнар саны	29	31
4.	Туучылар саны	16	15
5.	Үлгәннәр саны	47	31
6.	Барча терлек саны	1358	1100
7.	Шул исәптән сыерлар	265	391

Таблица 2

Сафаҗәй авылы биләмәсендә 2017–2021 елларда туган һәм үлгән кешеләр саны

Ел	Туган	Үлгән
2017	15	28
2018	12	31
2019	17	23
2020	12	34
2021	16	31

Эшсөярләр бирешми

Узган гасырның туксанынчы елларында илебезнең авыл хуҗалыгы тармагында башланган сәясәт–тиз арада колхозларны таркатып, авыл хуҗалыгы нигъмәтләре җитештерүне зур агрохолдингларга, крестьян-фермер хуҗалыкларына йөкләргә тырышу омтылышы, йомшак кына әйткәндә, илдә көтелгән нәтиҗәне бирмәде. Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының бүлек мөдире, тарих фәннәре докторы Рафаил Шәйдуллинның раславына караганда, бу чорда илебездә егерме меңнән артык авыл юкка чыккан. Бу вәзгыять–авыл хуҗалыгы сәясәтендәге үзгәрешләр–Сафаҗәйгә ничек тәэсир иткән соң? 1995 нче елда Киров исемендәге колхоз рәисе булып сайланып, 28 ел буе шушы хуҗалыкны җитәкләп килүче Шамил Нуриманов: «Мин бу вазифага алынганда, өч дистә ел элек бездә алты йөз колхозчы исәпләнә иде, бүген даими рәвештә 54 кеше хезмәт куя; дөрес, җәен, вакытлыча эшләп алучыларны кушсаң, кайбер елларда йөзләп кеше җыела»,–дип сөйли. Шушы вакыт эчендә

күмәк хуҗалыкта эшләүчеләрнең ун тапкыр азаюына кырчылыкта, терлекчелектә җитештерү барышында яңа, заманчыл технологияләр кулланыла башлавы (әйтик, бер сыердан алтышар мең кг. сөт, хәтта артыграк та савып алучылар бар), үз илебездә генә түгел, чит мәмләкәтләрдә ясалган, шактый кыйммәтле, катлаулы һәм куәтле техника эшкә җигелүе (чит ил комбайннары, унсигез метр киңлекне алдыручы культиваторлар һ. б.), барыннан да бигрәк кул көченә ихтыяҗның нык кимүе сәбәпче. Эшсөярләрнең «якка тайпылуында», билгеле, **үз җиремдә, үземчә, үземә эшлим**, дип хыялланган егермеләп фермер-крестьян хуҗалыгының да өлеше бар.

Кул көченә ихтыяҗ кимегән кимүен. Әмма дә ләкин соңгы елларда бу проблема икенче яктан калкып чыккан. Яшьләр, бигрәк тә кызлар, мәктәпне тәмамлауга, шәһәргә агыла, эшләүчеләр олыгая бара. Шул сәбәпле соңгы елларда, берәр савучы авырып китсә, фермага пенсиядәге апаларны җәлеп итәргә туры килә. Механизаторларның да мотлак күпчелеге урта һәм пенсия алды яшендә (35 яшькә чаклы өч кенә кеше бар). Яшьләрнең авылда калырга теләмәвен: «Мәскәү бик якын, магнит кебек тартып тора,» – дип аңлата өлкән сафаҗәйлеләр. «Безгә берәр яшьрәк механизатор эшкә килсә, җәен мәскәүче гадуклары ялга кайта да кодалап үз яннарына алып китә», – ди сөйли бу уңайдан хуҗалыкның баш агрономы, идарә әгъзасы Рәис Аймалетдинов. Соңгы елларда яшь сафаҗәйлеләр Мәскәү, Түбән Новгород белән беррәттән Казанны да үз итә башлаган. Әйтик, бүлекчә башлыгы, хуҗалыкның идарә әгъзасы Хәнвәр Хөсәеновның өч баласы да (ике кызы, бер малае) Татарстан башкаласына барып урнашкан. «Мәскәүнең магнит сыман тартып торуына өлкәннәр үзләре гаепле. Соңгы елларда, балалары мәктәпне тәмамлаганчы ук, оланнарга җиңел булсын дип, Мәскәүдә фатир алып куючылар күбәйде. Бу бит инде – балам, Мәскәүгә бар, укы да шунда кал, дигән сүз. Әлеге хәлнең өлкәннәр әле үзләре дә аңлап бетермәгән тискәре ягы бар. Безнең кордашлар башкалада фатирны үзләре бил бөгеп, тир түгеп алды. Болар әзергә бәзер барып урнаша да, әти-әнисе җибәреп торган акчага вузда укып, ялкаулана, эштән бизә», – дип уфтана Сафаҗәйдә ит һәм камырдан ярымфабрикатлар ясаучы «Авыл Дан» ширкәте ачып җибәргән өч егетнең берсе – Айрат Абдуллов. Ярый, әлегә монысын бер чигенеш дип кабул итик.

Берничә ел элек миңа эре җир биләүче бер бай белән әңгәмә корырга туры килде. Мин аңа җирле халыкның: «Кыр эшләренә, урып җыюга читтән кеше китерәләр, хәзер бездә үзбәкләр, таҗиклар сөрә-сукалый, урып җыя», – дигән дәгъвасын җиткердем. «И-и-и, угрылар, эчкечеләр бит алар! Күзәтеп-карап тормасаң, бөтен нәрсәне урлап бетерәләр!» – дип зарланды ул авыл халкыннан. Шамил Нуриманов та колхоз рәисе вазифасына алынган елларда шушы угрылык проблемасына тап булган. Тик,

әлеге байдан аермалы буларак, ул бу тискәре күренешнең төбенә төшә һәм аны уңышлы чишә алган.

Мылтык тотып, сагалап

–Урлашуны ничек туктатырга–бу вазифага алынган мәлдә үзәктә шушы мәсьәлә иде. Халыкның күпме урлаганын якынча санап чыгардым. Минимум 300 тонна ашлык урлана. Бәлкем ике мәртәбә күбрәктер. Аптырагач, басудан иген урларга килүче машиналарны, кирәге чыга калса, дип, мылтык тотып, сагалап торырга туры килде. Беренче тотканыбыз үземә туган тиешле кеше булып чыкты. Икенче, өченчесе–комбайнчылар. Игеннәрен «токта» (ындыр табагында Р.М.) бушаттырып, машиналарын сатуга куйдык хәтта,–дип сөйли бу җәһәттән Шамил Әнәс улы.

Бал тоткан бармак ялый, диләр. Барыбер чәлдерәләр, туктамыйлар. Һәрберсен сагалап, янында утырып тора алмыйсың, дип колхоз рәисе хуҗалыкта эшләүчеләргә **иген белән дә түләргә һәм өстәмә алырга теләгәннәргә арзан бәядән сатарга кирәк**, дигән фикергә килгән. Чынлап та, ашлыкның килосын 9–10ар сумнан сатып алып терлек тота алмыйсың. Әле күптән түгел генә монда эшләүчеләргә игеннең кайбер төрен 2шәр сумнан сатканнар. Хәзер 4–5 сум тирәсе. Солы, арпа, бодайның биредә беркайчан да, корылык елларында да бишәр сумнан югарырак булганы юк. Билгеле, колхозда эшләмәгәннәргә–базар бәясе. Бүген биредә комбайнчыларга, суктыруларына карап, процент белән түлиләр. Әйтик, шоферларга тоннасына 8 кило иген бирелә. Көненә 100 тонна ташыса, 800 кило ашлык дигән сүз бу. Тракторчы биш гектар сукаласа, биш кило ашлык ашлык ала; 50 гектар сукаласа–500 кило. Моңарчы ел әйләнәсе эшләгән кешегә 2шәр тонна гына ашлык бирә торган булганнар. Башкасын–сатып. 2 тонна ашлык та, пай җире өчен бөртек. Бик аз ич бу! Кабатлап әйтик: хезмәт хакының бер өлешен хуҗалыкта эшләүчеләргә игенләтә биреп һәм арзан бәядән сатып кына урлашуны туктата алганнар. Авыл халкы нигә урлаша дигән сорауга ап-ачык җавап бу!

Таблица 3

Сүз уңаеннан, Киров исемендәге а/җ җитештерү кооперативының төп җитештеү күрсәткечләре:

№	Аталышы	2021 ел	2022 елның 9 аена
1.	Бөртеклеләр мәйданы	1900 г	1900 г
2.	Җитештерелгән ашлык	3503 тн	5710 тн
3.	Эре мөгезле терлек саны, шул исәптән сыерлар	711 баш 312 баш	711 баш 312 баш

№	Аталышы	2021 ел	2022 елның 9 аена
4.	Барлык савылган сөт	1824 тн	1535 тн
5.	Сатылган сөт	1683 тн	1376 тн
6.	Эшчеләр саны	52 кеше	54 кеше
7.	Җитештерелгән ит (тере авырлыкта)	83920 тн	52516 тн
8.	Уртача хезмәт хакы	28 485 сум	36 968 сум
9.	Еллык хезмәт хакы	14,033 мең сум	16,615 мең сум

Сафаҗәйдә эшчән, кәсепле, тәвәккәл, гаярь халык яши (шунысы кызык: авыл халкы арасында Гаярь исеме кешеләр шактый еш очрый). Монда балалар, яшьли кул арасына кереп, мал-туар тирсендә кайнашып, өлкәннәргә булышып үсә. «Әле мин кияүгә чыкканда да Шамилләр итек баса иде. Бу эш миңа да эләкте. Мунчада итек бастык. Әни мунча пиченә яга. Катырак ягылса – яна, азрак булса, кипми иде итек», – дип сөйли, авыл халкының кәсепле булуына мисал итеп, Шамилнең хатыны Фирдәвес ханым. Сабый чактан эшкә өйрәнеп үскән, «кара эштән» чирканмаган, тәвәккәл кешенең колхоз рәисе вазифасына алынуы очраклы хәл түгел дип әйтмәкче булам моның белән. Кечкенәдән кыю, үҗәт, тырыш булганга, олыны – олы, кечене кече күреп, ихтирам иткәнгә, булышлырга тырышканга, 1995 нче елны Киров исемендәге хуҗалык колхозчылары аны яшерен тавыш бирү ысулы белән үз рәисләре итеп сайлаган да инде. Булдыклы, намуслы, хикмәтле кеше булмасаң, әйткән сүзеңдә тормасаң, Сафаҗәй кебек авылда өч дистә ел рәис кәнәфиендә утыра алмыйсың. Кировлылар бүген авыл хуҗалыгы нигъмәтләре җитештерүдә район күләмендә генә түгел, өлкә күләмендә алдынгылар сафында бара. Яуланган үрләр – әлеге эшсөярләрнең җиң сызганып эшләве һәм, әлбәттә, Шамил Нуримановның да фидакарьлеге нәтиҗәсе. Шушы казанышларын танып, хакимиятләр аңа Россиянең атказанган авыл хуҗалыгы хезмәткәре исемен биргән икән, әлеге мактаулы исем барча хуҗалык эшчәннәренә дә югары бәя булып тора. «Яңа вазифага керешкәннең беренче елында ук ике гаиләгә – Зәйнәп һәм Абдулбәр Хәйретдиновларга, Хәния һәм Каюм Магҗановларга колхоз хисабына кечерәк кенә йорт салып бирдек. Болар гомер буе колхозның төрле эшендә эшләп, шактый олыгаеп килүче өлкәннәр иде. Шуларның хәер-фатихасы, рәхмәте миңа юл ачып, көч-куәт биреп тора», – дип әүвәл рәислек иткән елларын кабат-кабат хәтерендә яңарта хуҗалык җитәкчесе.

Аерма зур, шактый ук...

Фермерлар пәйда булуга ничек карыйсың? Алар күмәк хуҗалыкны – колхозны алыштыра аламы? – дип сораштырам.

– Әлбәттә, фермерлар да яшәүгә хокуклы. Җирдә альтернатив хуҗалык итүнең бер ысулы ул. Дөрес, колхоз системасында чатаклыклар шактый күп булды. Кайбер колхоз председательләре, төрле башбаштаклыклар кылып, тәмам алпавытка әйләнде. Әмма бөтен җирдә дә вәзгыять бер төрле түгел бит. Һәрхәлдә колхоздан фермерлыкка күчеш чоры дәвамлы булырга, берничә дистә елга сузылырга тиеш иде. Кисәк кенә тотынып, бездә уңышлы эшләп килүче колхоз-совхозларны да тар-мар итеп ташладылар, – дип Шамил Нуриманов фермер хуҗалыкларында социаль яклау мәсьәләсенең бик үк әйбәт куелмавына гыйбрәтле мисаллар китерде.

Социаль яклау дигәннән. Биредә башкалар үрнәк алырлык бик яхшы күренешкә тап булдым. Ел саен хуҗалык унбиш-уналты кешесен, ял итеп, сәламәтеген ныгытып кайтсыннар дип, санаторий-шифаханәгә җибәрә икән. Бу уңайдан Шамил Нуримановның соңгы елларда язын Казанда уздырыла торган татар авыллары эшкуарлары җыеннарының берсендә: «Тракторның, комбайнның да моторы туза, аны алыштыру яки даими карап, майлап тору зарур. Тракторның да, Фаилнең дә «моторын» бакмасаң, карамасаң, мөшкел хәлдә калуың ихтимал. Фаил елына ун-унике көнгә санаторийдә хәл җыеп, дәваланып кайтырга лаек түгелмени?! Лаек, билгеле», – дип чыгыш ясаганын әле күпләр хәтерли булыр.

Сер түгел, байтак кына җирдә колхозчыларның гомуми җыелышлары анда-санда, бик сирәк үткәрелә. Биредә «колхоз» атамасын «авыл хуҗалыгы җитештерү кооперативы» дип үзгәртсәләр дә елына икеөч тапкыр гомуми җыелыш уздырмыйча калмыйлар. һәрхәлдә елына ким дигәндә бер мәртәбә гомуми җыелыш үткәрәләр, барча җитди мәсьәләләрне уртага салып киңәшләшәләр. Ай саен алты кешедән, баш белгечләрдән торган колхоз идарәсе җыелышы җыела. Идарәнең вәкаләте җитмәсә, четереклерәк мәсьәлә булса, ул гомуми җыелыш каравына чыгарыла. Биш ел саен хисап-сайлау җыелышы уздырыла. Аның чираттагысы 2024 нче елда булачак. Кыскасы, уставта ничек каралган, биредә шулай яшәп яталар.

Мәйдан тотучылар авылы

Татарны илгә, дөньяга танытучы бик күп көрәшчеләр тәрбияләп үстерүче авыл бу. Бу уңайдан беренче чиратта билбау көрәше буенча икешәр мәртәбә дөнья чемпионы исемен яулаган Рамил Нуриманов белән Марат Усмановны атап китү зарур. Рамил 2004 нче елда – Төрки-

ядә, 2005 нче елда Казанда уздырылган бәйгедә дөнья чемпионы, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 нче елларда ил чемпионы исемен яулаган. Марат 2016, 2017 нче елларда – дөнья чемпионатында, 2014, 2015, 2017, 2020 нче елларда илебездә баш батыр калган. Ринат Сабитов 2019 нчы елда Вильнюста дөнья кубогын откан, 2010 нчы һәм 2019 нчы елда ил чемпионы исеменә лаек булган. Маратның энесе Айрат 2005 нче елда яшьләр арасында ил һәм дөнья чемпионатында җиңү яулаган. 2006, 2008, 2009 нчы елларда зурлар арасында призлы урыннарны биләгән. 2009 нчы елда Мәскәүдә уздырылган Шазам Сафин исемендәге халыкара турнирда чемпион исемен алган.

Сафаҗәй яшьләре баскетбол, волейбол уйнарга мәктәпнең спорт залына килсә, Мәдәният йортында билне, аяк-кулларны язу, билбау көрәше белән шөгыльләнү өчен заманчыл спорт җиһазлары, яхшы маталар бар. Мондагы тренерлары, алда әйткәнемчә, Илгиз Измайлов. Хоккей, футболны да үз итәләр биредә. Мәктәп балалары кышын спорт залында туп типсә (мини-футбол), авыл яшьләре бу уен белән җәен генә шөгыльләнә. Хоккей мәйданчыгы – шугалак мәктәп балалары, авыл яшьләре өчен дә уртак. Бозны һәр көнне монда билгеләп куелган «Беларусь» тракторы чистартып тора. Колхоз, кәшәкә сугучыларга кием алыштыру һәм тамак ялгап алу өчен уңайлы булсын дип, шугалак янәшәсенә җылытыла торган ике вагончык кайтартып куйган. Аңлашыла ки, районда сафаҗәйлеләрне җиңә ала торган команда юк. Инде килеп, Пилнәдә Боз сарае булмагач, алар күршедәге Сеченово районына барып, шундагы яшьләр белән көч сынаша.

Мәдәният тормышы

Сафаҗәйнең мәдәният-клуб эшчәнлеген Илгиз Измайловтан башка күз алдына китерү мөмкин түгел. Мәдәният йорты директоры спорт остасы булу белән белән бергә гитарада да уйный, җырлый, концертлар оештыра, музыкаль тамашалар, спектакльләрдән өзекләр, сәхнәләштермә-постановкалар әзерли (әле аның ютубта үз блогы да бар). Авылның хор коллективы елның-елында район үзәгендә оештырыла торган «Битва хоров»та, ягъни, хор коллективлары ярышында беренчелекне алып килә. Моңа Илгизнең әнисе Венера ханым нык булыша, дип сөйләделәр миңа авыл һәвәскәрләре, Сафаҗәй мәктәбендә укытып ялга чыккан Венера Измайлова туып үскән авылы Петряксәдә инглиз теле укытучысы булмагач, бүген шунда укытып та йөри икән әле. Илгиз 2017 нче елны – өлкә буенча «Авыл җирендәге иң яхшы мәдәният учреждениесе» грантын, 2018 нче елны «Иң яхшы авыл мәдәният йорты хезмәткәре» грантын откан.

– Мәдәният йорты директорының хезмәт хакы зур түгел, спорт инструкторы булып эшләгәнгә ярты ставка гына түләнә, дисең. Бу акчага

ничек яшисең?–дип Илгизгә уңайсыз сорау бирәм. «Әти-әнием белән бергә яшибез. Печән-саламны, игенне сатып алабыз. Туар асрыйбыз. Безгә җитә. Бөтен нәрсәне акчага гына кайтарып калдырсаң, яшәве кызык булмас иде. Ни кызганыч, соңгы елларда, күпләр шәһәргә киткәч, яшьләрдән команда җыю кыенлаша бара,»–дип ул сүзне читкә бора.

Авылның мәдәни тормышы турында сөйләп, Сафаҗәйнең аяклы тарихы, үзешчән шагыйре, элеккеге авыл советы администрациясе рәисе Вафа Камалетдиновны берничә җөмлә генә булса да искә алмасак, хата булыр. Ни кызганыч, ул хәзер, инсульттан соң, авылның иҗтимагый тормышында актив катнаша алмый. Ул миңа үз акчасына Түбән Новгородта бастырган дүрт шигырь китабын бүләк итте. Аның «Яшисе килә» дигән шигыренә язылган җырны Салават Фәтхетдинов башкара икән. Авыл аксакалы Россиянең демографик халәтен шактый тулы чагылдыручы «ревизия сказкалары», ягъни шуларның Сафаҗәй авылы тарихына караучы сәхифәләре (барысын булмаса да күбесен) күчермәләрен кайтартуын, аерым алганда, Хөсәен Фәизхановның ерак бабаларын ачыклавын, Нәҗип Җиһанов, Кави Нәҗми шәҗәрәләренең Сафаҗәйгә кагылышы булуын бәян итте.

Дини яшәеш

Авылда биш мәчет эшләп килсә дә, Сафаҗәйне Мордовиянең –Белозерье, Аксюн, Пенза өлкәсенең Урта Әләзән карьялары белән чагыштырганда ислам дине нык алга киткән җир дип әйтеп булмый. Әйтик, миңа 18 нче ноябрь көнне Азат хәзрәт Алимов имамлык иткән 5 нче мәчеткә җомга намазына бару насыйп булды. Унбишләп кеше генә җыелдык без ул көнне. Җомганы имам ярдәмчесе Гаярь хәзрәт укытты. Азат хәзрәт ул көнне ниндидер мәшәкате килеп чыгып Казанга китеп барган икән. «Җомга көнне биш мәчеткә барысы йөзләп кеше җыела»,–диде мәчет картлары. Мондый хәлнең сәбәбен имамнар үзләре, әле безнең халыкта мин-минлек, тәкәбберлек зур, беренче чиратта шул нәрсә комачаулый, дип аңлатты. Югыйса, ирләр, хатын-кызлар өчен сабак бирү оештырыла, укучы балалар өчен мәчеттә якшәмбе мәктәбе эшләп килә икән. Берничә ел элек, ел ярым эчендә ике имам аерылышкан, диделәр. Күрәсең, имамнар халыкка үрнәк булып җитә алмыйдыр. Үзең аерылгансың икән, гаиләне сакларга кирәк, дип ничек вәгазь сөйләмәк кирәк?! Гомумән, авылда буйдак ир-егетләрнең күп булуы, аерылганнарның шактый җы-

елуы күңелле хәл түгел. «25–50 яшь арасындагы никахта булмаган яки өйләнеп аерылган 67 кеше бар», – диделәр миңа авыл Советында.

Телнең дәрәҗәсен ничек күтәрергә?

Сафаҗәйнең балалар бакчасында, мәктәбендә булып яшь буынның ни-нәрсә уйлавын, сүз, фикер сөрешен чамаларга өлгердек. Балалар бакчасында – 57 сабый, мәктәптә 151 бала тәрбияләнә икән. Күпме бу, азмы? Кемнәр белән чагыштырасың бит. Әйтик, күршедәге Петряксә авылы белән чагыштырсаң, анда бүген 107 бала укый. Анда да Сафаҗәйдәге кебек 640 балага исәпләп төзелгән, өч катлы мәктәп. Ни кызганыч, анда бала туу, гомумән, бала саны шактый нык кимегән. Әле шунысы да бар: бу укучылар – Иске һәм Яңа Мучәли авылларыннан, Калиновкадан да килгән, ягъни дүрт авыл баласы. Инде Чуашстанның Комсомол районындагы Тукай авылы белән чагыштырганда Сафаҗәйдә хәлләр әллә ни мактанырлык түгел. Чуашстанның әлеге мәшһүр авылында Сафаҗәйдән 300 кешегә азрак – 1925 кеше яши. Шул ук вакытта мәктәп балалары ике мәртәбәдән дә артык – 348 укучы! Балалар бакчасына 75 сабый йөри. Тукай мәктәбендә дә читтән килеп укучы юк. Петряксә белән чагыштырганда Сафаҗәйнең хәле яхшырак анысы. Билгеле, мәктәбеңдә 100 укучы балаң да юк икән, уңышлы авыл турында сүз йөртү авыр. Сыйныф саен унар укучы утырсын өчен генә дә 110 бала таләп ителә.

Мәктәптә татар теле һәм әдәбияты ни дәрәҗәдә укытыла соң? (Сүз уңаеннан. Петряксәдә татар теле укытылу тукталган. Белгечләр юк, диделәр). Сафаҗәй мәктәбендә I–III сыйныфларда – икешәр сәгать, дүртенчедә 0,5 сәгать, ягъни бер атнада татар теле, икенчесендә татар әдәбияты, V–VIII сыйныфларда атнага икешәр сәгать, IX, XI сыйныфларда дүртенчедәге кебек атнага 0,5 сәгать, X сыйныфта атнасына ике сәгать татар теле һәм әдәбияты дәресләре укытыла. Билгеле, бик аз бу. Моның белән әлләни зур үрләргә ирешеп булмый шул. Хәер, сафаҗәйлеләр үзләре, Казанда татар теле буенча үткәрелә торган мәртәбәле халыкара ярышларда катнашып киләбез, дип белдерде.

2024 нче елда Сафаҗәй мәктәбен капиталь төзекләндермәкчеләр. 1975 нче елны салынган мәктәпнең әле зур төзекләндерү эшләре күргәне юк икән. «Моңа 150 миллион сум акча бүлеп бирeләчәген хәбәр иттеләр инде. Ремонт вакытында безне бер елга Петряксә мәктәбенә күчереп тормакчылар,» –диде сөйләде миңа Рамил Мусин. Дөрес, моның бер куркыныч ягы бар. Гадәттә бездә күчерү дигәннәре кушу-берләштерү булып чыга. Икътисадның кысылган мәле. Акча бүген бар, иртәгә булмавы ихтимал бит...

Йомгак урынына

Сүз башым бит шүрәле, дигәндәй хикәяләвебез ахырында, Сафаҗәй авылының уңышка ирешү юлларын тагын бер кат, кыскача гына күздән кичерик. Болар, беренче чиратта, күмәк хуҗалык булып яшәүләрендә, абзар-паетларын тутырып мал асрауларында. Биредә һәр ихатада диярлек абзар тутырып мал асрыйлар. Болар, нигездә, бәйләп ашатыла торган үгез, елкы малы. Биш, ун, унбиш, хәтта егерме баштан артык эре терлек тотучылар бар. Һәр йорт диярлек тавык, каз тота. Елкы итеннән казы-казылык ясаучылар йорт саен диярлек мөмкин. Берничә сыер асраучылыр аз. Бу мәшәкать, нигездә, хатын-кызлар җилкәсендә.

Икенчедән, үз эшләрен ачып җибәргән хатын-кызлар аз түгел Сафаҗәйдә. Әйтик, Зифа Исхакова, Зөлфия Айнетдинова, Ләйлә Баһаветдиновалар бик тәмле торт пешерә, Гөлсем Сәүбанова белән Гөлсинә Сөләйманованың да камыр ашларын бик яратып сатып алалар, читтән дә заказ биреп пешертәләр икән. Надирә Айнетдинова, Фатима Зиннәтуллина, Гөлнара Маликова тегү-кисү эшенә бик маһир, диделәр безгә.

Өченчедән, җирдә эшләп, үз мал-туарына җитәрлек иген үстерүче, терлек асраучы егермеләп крестьян-фермер хуҗалыгы бар. Аларның күбесе – гаилә фермалары, башкаларны яллап эшләтүчеләре аз. Әлеге хуҗалыклар нигездә мал симертү белән мәшгуль. Сафаҗәй фермерлары арасында сөтчелек белән шөгыльләнүчеләре, шикәр чөгендере игүчеләре дә бар.

Дүртенчедән, үз авылларыннан, тирә-яктан терлек җыеп алып, суеп-эшкәртеп сату белән шөгыльләнүче кассапчылар шактый күп җыела авылда. Болар нигездә адреслы эшли. Мәскәүдә, Нижгарда яшәүче авылдашларын ит белән тәэмин итеп тора. Алар гадәттә үзләре дә абзарында мал тота, сатып та ала. Мәскәүдә яшәүче сафаҗәйлеләрне, башка таныш-белешләрен шулай ук адреслы рәвештә ит, сөт, бәрәңге, чөгендер кебек азык-төлек белән тәэмин итеп торучылар да аз түгел. Гадәттә алар шәһәрдән буш кайтмый, авылдашлары заказ биргән барча нәрсәне ала кайта. Мәскәү дигәннән, тагын бер кызыклы нәрсәгә игътибар иттем. Башкала зоопаркында байтак сафаҗәйле эшли икән. Аерым алганда, Казандагы Ислам дине кабул итүнең мең еллыгы исемендәге мәдрәсәне тәмамлагач, 3нче мәчет имамы Рөстәм хәзрәт Каюмов әлеге зоопаркта, бертуганы янәшәсендә бер ел каравылчы булып эшләп алган.

Бишенчедән, ярымфабрикатлар җитештерүче «Авыл Дан» ширкәтен аерым бер яңа юнәлеш дип әйтергә мөмкин (бу эш белән өч гаилә шөгыльләнә).

Алтынчыдан, мондагы гаиләләрнең күбесе, берсеннән берсе уздырып, казы-казылык ясый. Күп хезмәт соралса да, шактый яхшы төшемле тармак бу.

Җиденчедән, алдарак, заманында әлеге карья тирә-якта җәдитче мәдрәсәсе белән дан казанган, дип язган идек. Сүз уңаеннан, 2023 нче елның 26 нчы гыйнвар көнне Сафаҗәйдә җәдитче мәдрәсә ачарга күп көч куйган олуг мәгърифәтчебез Хөсәен Фәезхановның тууына 200 ел тулуга багышланган конференция уздырылды. Белозерье, Аксюн, Урта Әләзән кебек кадимче авыллар ябылыбрак яшәргә һәм шул рәвешле мәхәллә үзен, милли һәм дини йөзен сакларга тырышса, җәдитче муллалар дөньяга күбрәк ачылган, җәдитчелек киң таралу аркасында, авыл халкында индивидуализм хисе ныграк тамыр җибәргән. Бүгенге Сафаҗәй имамнары нигездә Мәскәү, Нижгар, Казан шәһәрләрендә гыйлем эстәсә, Мордовия Республикасы, Пенза өлкәсе яшьләре гарәп илләренә барып укуны өстенрәк күрә дигән фикергә килдем. Сүз уңаеннан. 2023 нче елның 16 нчы гыйнварында Казандагы Россия Ислам университетында Идел буе Болгарстанында ислам дине кабул итүнең 1100 еллыгы җәһәтеннән нәшер ителгән «Россиядә ислам тарихы» дигән саллы хезмәтне тәкъдим итү тантанасы булды. Шунда мин РИУ ректоры Рәфыйк Мөхәммәтшиннан: «Хәзер байтак кына зыялыларыбыз, җәдитчелек белән мавыгу зыянга булган, кадимчелек милләтебезне саклап калган, дип сөйли, яза башлады; әйтик, мәрхүм Вәлиулла хәзрәт Якупов шулай исәпли иде, Сез ничек уйлыйсыз?» – дип сорадым. «Галимнәр – җәдитче, муллалар кадимче булырга тиеш,» – дип кыска гына җавап бирде ул. Авыл җирендә җәдитче мәдрәсә ачу хата булган, дип аңларгамы инде моны?

Сигезенчедән, тагын бер әһәмияте нәрсә. Сафаҗәйдә яшәүчеләр бүген 2225 кеше исәпләнсә, анда 1174 йорт бар. Гади генә әйткәндә, ике кешегә бер йорт туры килә. Моны ничек аңларга соң? Хикмәт шунда: Мәскәүгә яки Түбән Новгородка барып урнашкан шактый күп кенә яшь сафаҗәйлеләр, җәен кайтып торыр, ял итәр өчен, ындыр артында үзләренә йорт салып куя. Авыл Советыннан бирелгән кәгазьләрнең берсендә, Сафаҗәйдә – 2220 кеше, икенчесендә 2025 кеше яши, дигән саннарны күргәч, боларның кайсы дөрес, дип сорадым. «Икенчесе дөресрәктер», – диделәр миңа. Хикмәт шунда: Мәскәүдә теркәлеп, ягъни пропискада торып, авылда яшәүче өлкәннәр, авылда пропискада торып, Мәскәүдә эшләүче, фатир арендалап яшәүче яшьләр бар икән. Закон моңа мөмкинлек бирә: хәзер Россия кешесе бер җирдә теркәлергә, икенче җирдә яшәргә мөмкин. Әле шунысы да бар: өлкән кешеләр өчен Мәскәүдә теркәлү матди яктан отышлырак. Анда пенсия яшендәге кешеләргә мәр өстәмәләре, төрле льготалар бирелә. Улларына, кызларына Мәскәүдә фатир алып биргән өлкәннәргә, нигә башкалада пропискага кердең, дип, табигый, беркем дәгъва белдерә алмый. Чуашстанның Батыр районындагы Татар Согыты авылында да мондый күренешнең шактый киң җәелгәнен ишетергә туры килгән иде. Хакимиятләрдән ярдәм алу җае бар икән, нигә аннан баш тартырга, дип уйлый гади кеше, һәм, ул үзенчә хаклы да.

Җыеп әйткәндә, сафаҗәйлеләрнең уңышлары бер эштән дә куркып тормауларында, минемчә. Бүген дә мондагы һәр гаилә үз юлын, яхшырак белгән эшен, кәсебен табарга тырыша. Заманында авылның үз сөт, кирпеч заводы булган. Хәтта кирпечне Казан ягына ташыганнар. Куен дәфтәремә авылда элек булган кәсепләрнең кырыктан артык төрен, әйтик, балта осталары, кирпечән, таштан йорт салучылар төркемнәре яшәп килүен теркәп куйдым. Шулар янәшәсендә вак-төяк төзекләндерү-ремонт эшләре белән шөгыльләнүче аерым төркем-бригада барлыкка килүе дә игътибарга лаек.

Инде кабат кайтып, сафаҗәйлеләрнең үҗәт, тәвәккәл, куш йөрәкле булуларына, һич өметсезлеккә бирелми яшәүләренә, баш бирмәс холык-фигыльләренә бүтән дәлил китереп тормыйм. Кискен үзтәнкыйть тоелса да, ахырда авылдагы бер эшкуарның, без мишәр халкының акчага күзе тонган, үлгәнче акча эшләмәкче булалар, дигән сүзен искә төшереп китәм. Хәер, бу гыйбарә дә – аларның үтә эшлекле, булдыклы, уңышлы булуына мисал.

(Язма кыскартылып бирелә. Тулы вариантын БТК сайтыннан укый аласыз).

МИРАСЫБЫЗНЫҢ ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАГЫЛЫШЛЫСЫ

НАШЕ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

ТАТ. ПАРҖЫ ТАРИХЫ[1]

1. Тат. Парҗы урыны.

Удмурт җөмһүриятендә, Глазов районында ст. Глазовтан 18 км төшлек тарафында, иске заманда Казанга ат белән йөри торган юл өстендә, Парзи елгасына утыргандыр.

Беренче тапкыр Парҗыга кемнәр вә кайчан килгәннәр?

Парҗы авылына иң элек килүчеләр хакында менә шул хәбәр бар.

Атогородта (Бу авыл Отогурт дип атала. – Г. Ушмави искәрмәсе) Мария Николаевна дигән Баженова фамилияле бер карчык бар. Бу карчык 1885 нче елларда туган булып, шактый гына аңлы да уяу кешедер, күргән-ишеткән нәрсәләре хакында дәмсе белән сөйлидер. Ир кешесе дә укытучы булган икән. «Менә бу карчык болай сөйли», – дип, минем иптәшемнең атасы әйтә иде.

Парҗыга 1-й килеп утыручылар Адәм авылыннан булган, дип. Адәм авылы Чепса (*Чыпца*) елгасының уң ягында, Глазовтан ерак түгел бер авыл икән. Әле бу вакытта, «Адәм» авылыннан беренче килгән вакытта удмурт халкы динсезләр булып, фәкать ата-бабадан калган гореф, гадәт, җола, келәүләр белән генә маташалар икән дип карчык сөйләгән иде. Карчык бу сүзләрне 1953–1954 елларда сөйләде. Тагы шул сүзләрне дә әйтте, ул вакытта, ягъни динсез вакытларында – ата-бабадан калган гадәт белән маташкан вакытларында басуларында келәү итә торган агачлыклары булган, җәй көннәрендә шул агачлыкка барып, хайваннар суеп, иске гадәт белән келәү иткәннәр икән, ягъни гыйбадәт кылганнар. Бу басулардагы иске вакытта халыкның келәү итә торган урыннарын «Кирәмәт» дип атап йөрткәннәр. Бу вакытта һәр авылның каберлеге дә үз басуларында булган. Удмурт халкы 16–17 нче гасырларда чукындырылып, христиан диненә кертелә башлагач, үлекләрен кайда чиркәү бар, анда илтеп күмәргә башлаганнар да, иске гадәт тә әкренләп беткән.

---

[1] Бу тарихны Т. Парҗыда торучы Г.Х. Ушмави 1958 нче елда тәмамлап, СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалына җибәргән булган. Алынды: Милли-мәдәни мирасыбыз. Удмуртия татарлары. Казан, 2013. Б. 23–30.

Парҗы дип ни өчен аталган? Парҗы авылы буласы урынга иң элек Адәмнәнме, йә башка җирдән булса да башлап килүче Парзи исемле кеше булырга кирәк, башлап килүченең исеме авылга исем булган, соңра авыл исеме белән елга да Парҗы елгасы дип аталып калган.

Парҗы елгасы

Бу елганы борын заманда Чибашур дип атап йөрткәннәр. Удмурт халкы Чибашур диләр икән, ягъни матур елга дигән сүз буладыр (чибәр дигән сүз удмурт белән татар арасында уртак сүз булып, әз генә аерма белән татарлар «чибәр», арлар «чибер» диләр. – *Г. Ушмави искәрмәсе*).

Чөнки тарих галимнәренә мәгълүм ки: һәрбер җиргә, суга, күлгә, урманга, шәһәргә, тауларга исем кушылмыйдыр, иң элек шул урыннарда кешеләр йөрмичә. Беренче тапкыр урыннарга кем булса да килеп йөрсә, йә килеп утырса, шул кешенең исеме, яки хайванның исеме исем булып каладыр, яки ул урынга якын шәһәр, яки тау исемнәре булып каладыр. Яки мәшһүррерәк исемнәр табылу сәбәпле, искерәк исемнәр онытылып та каладыр.

Удмуртлар авылларны күбрәк елга исеме белән атап калдырганнар. Хәзерге көндә «Верх. Парзи» дип язылa торган авыл бик иске вакытта Чибашур дип йөртелгән. Иәгъни Парзи елгасының борынгы заманындагы исеме белән атап йөрткәннәр. Адәм авылыннан Парзи исемле кеше Парҗыга килеп утыргач кына, Парҗы елгасы дип атала башлаган. Чибашур авылын елга башында булганга күрә генә Югары Парҗы дип яза башлаганнар, ягъни, Парҗы авылы утырган елга башындагы авыл, дигән сүз буладыр. Әле дә бу Югары Парҗыны удмуртлар үзләре генә сөйләгәндә Чибашур дип сөйлиләр.

Адәмнән ни өчен күчеп килгәннәр, вә кайчан килгәннәр

Адәм авылыннан күчеп килүләренә сәбәп нәрсә икәне ачык мәгълүм булмаса да, бөтенләй билгесез дә түгел.

Чөнки дөньяда бик иске заманнардан ук шәһәрләрнең һәм авылларның күбәюенә сәбәп булган нәрсәләр адәмнәрнең тормышларына кимчелек китерә торган нәрсәләр чыгуыдыр.

Кешеләрнең искедән үк тора торган җирләрендә тормышка беренче зарар китерә торган нәрсә итеп җир искерүе, азаюы һәм урман юклыгы, яки ераклашуы саналган. Аның өчен кешеләр бик иске заманда җир белән урманны тормыш алып бара торган беренче нәрсә итеп санаганнар, хайван асраганнар, шуннан тормышка кирәк бар нәрсәне дә ясаганнар, аларга башка бер нәрсә дә кирәк булмаган. Уку, язу кирәк булмаган, тамгалар белән генә аны-моны санаган вакытларында шома таякларга киртекләр ясап хисаплаганнар. Шәһәрләргә барырга хаҗәт төшмәгән (әле мин кечкенә вакытта да таяк киртләп хисап алу, санау бар иде. Без-

нең авылда Гәрәй абзый яз көне хайван көтәргә алганда, өч таяк тотып, йорт саен кереп, ничә хайванның бар, дип сорап, бер таякка сыер, икенче таякка сарык, өченчесенә кәзә санын алып йөри торган иде. 1900 нче елларда), чөнки алар бөтен тормышка кирәк нәрсәләрне үзләре ясаганнар. Тырышрак кешеләр бай булганнар. Баеракларга тагын яхшырак урын кирәк булганда Адәм авылыннан көчлерәкләре Парҗыга яхшырак җир эзләп килгәннәр булса кирәк. Менә шулай тыныч кына торганда, ни булса да бер сәбәп белән күчеп китеп, Парҗы авылын дөньяга китереп чыгарганнар...

Парҗы удмуртларының динсез булып, фәкать иске ата-бабаларыннан калган гореф-гадәт, җола, келәүләр белән генә маташканнары мәгълүм. Моның галәмәтләре:

1. Исемнәре ничек туры килсә, аның белән балаларын атаганнар. Мәсәлән: Парза, Ато, Килән, Ахикбай, Мешкән, Кибә шикелле исемнәр.

2. Христиан диненең исемнәре – Иван, Питр, Симен шикелле исемнәр – чукындырылгач кына кушыла башлаган.

Парҗыга татарлар килүе

Парҗыга татарлар килүе, кайдан килгәннәр, килүләренә нәрсә сәбәп булган вә кайчан килгәннәр.

Парҗыга татарларның кайдан килүләре хакында Парҗы картларының ата-бабаларыннан калган сүзләре вә хәбәрләренә караганда, Парҗыга беренче тапкыр татарлар килүе Кожя авылыннан икән.

Бу Кожя авылы борынгы Вятка губернасы, Глазов өязе (Удмурт җөмһүриятендә) Балезино станциясеннән ерак түгел Чепса (*Чыпца*) елгасының сул ягында урнашкан. Менә шушы авыл бик иске вакытта татар авылы булган икән. Татарларның бу авылдан күчеп китүләренә сәбәп – 16 нчы гасырның соңгы яртысында Иван Грозный законы белән дингә кысу тынычсызлыгы. Колеядан берничә гаилә татар Парлда авылына, удмуртлар янына урман арасына поплардан качып килеп утырганнар.

Адәм поселкасындагы удмуртлар килеп, Парҗы авылы ясап, XVI гасыр ахырында Кожядан татарлар килеп, удмурт белән татар катыш авыл булып калган.

Соңыннан бу Парҗыга башка урыннардан да берничә татар семьясы килеп утырган булырга кирәк. Нократтан һәм Әгерҗедән, Татарстаннан килгәнне әйтәләр.

Парҗыга татарлар килгәч, удмуртларның яхшырак тормышлылары, татарларны яратмыйча, башка авылларга күчеп киткәләгәннәр. Мәсәлән, Парҗыдан Ото исемле кеше белән Килән исемле кеше Оть авылына китеп, Отогорд дигән авылны ясаганнар. Азикбай дигән кеше күчеп, Азикбай авылын ясаган вә башка иске авылларга барып кушылып утырган-

нар. Удмуртлар үзләре сөйлиләр, фәлән авыл да Парзидан күчеп киткән, төгән авыл да Парзидан күчеп киткән, диләр.

Глазов өязендә ст. Балезинога ерак түгел Чепса (*Чыпца*) елгасының уң ягында Ужа дигән удмурт авылына 1570–1580 нче елларда бик зур гына чиркәү салынып, анда дүрт миссионер поп килеп, шул тарафтагы удмуртларны, бер уңайдан, туры килгән мөселман татарларны да чукындыра башлаганнар. Менә шул заманнарда Колея авылы мөселман татарларына да бу чукындыру афәте килеп баскан. Тормышлары тынычсызланган. Соңра Кожя татарлары бу тынычсызлыктан качып, кайсы кайда киткәннәр. Чөнки Кожя Ужадан ерак түгел. Берничә семья Парҗыга да килгәннәр. Колеядан күчә алмыйча калганнары, чукындырылып, керәшен булганнар да, бисермән дип аталып, удмуртлар белән катышып, бөтенләй йотылганнар, югалганнар да удмурт авылы булып калган.

Удмуртлар XVI гасырның ахырына кадәр язычник, ягъни динсез каүм булганнар. Россия хөкүмәте удмуртларны христиан диненә кертергә башлаганда, беренче эшен менә шушы Ужа авылына чиркәү салдырып башлаган.

Бу хәбәрне Глазов шәһәрендә торучы Михаил исемле поп сөйләде. 1958 елда, июньдә. Хәзер мин 70 яшьтә, ди. Ул болай дип сөйли «Мин село Балезинода школьник вакытымда Вяткадан архейри килеп, шушы Ужа чиркәвенең башлануына 300 ел тулуына моливын (юбилей) ясаган иде. Димәк бу поп ул вакытта 10 яки 15 яшьләрдә булса, чиркәү башлануына 4 гасыр туларга якын буладыр».

Бисермән дигән сүз – удмуртлар мөселман дигән сүзне үзгәртеп *бисермән* дип, кайсылары *бичерман* дип, кайсылары *почырман* дип тә әйтәләр. Ягъни аларча «чукындырылган мөселман» дигән сүз буладыр. Удмуртлар татарларны «бигер» дип, кимсетергә теләгәндә әйтәләр. Болгар дигән сүз була, ягъни Шәһри Болгар кауменнән дигән сүз буладыр. Нитәки удмуртларны кимсетелгән урыннарда «ар» дип, «вотяк» дип тә әйтәләр иде.

Кистем авылына да поплар килеп, дингә кыстап йөри башлаганнар. Кистем авылы зуррак та булып, татарлар поплардан курыкмыйча, дингә көчләүчеләрне кыйнап, кисеп җибәргәләгәннәр икән. Соңра кыйнаучылар базарларда, җыеннарда (ягъни кунак атналарына башка авылларга кунакка барган вакытларында): «Ну соң, иптәш, мин фәлән пупны кистем (ягъни кыйнадым)», – дип мактанганнар икән. Шуннан соң кунак итүче хуҗалар берсенә берсе, сезгә кайсы авыллар килде, бездә «кистем»нәр бар, диләр икән. «Кистем» дип мактанган сүзләре авылга исем булып калган, һәм авыл исеме елгага да исем булган, – дип Урьякала авылының Талиб Рәхим углы Касыймов дигән карт сөйләгән иде. Бу карт 75 яшендә

1954 елда үлде. Укый-яза белә иде, ата-бабаларыннан ишеткән тарихи вакыйгаларны күп сөйли иде.

Уръякала[1] авылының халкы, яртысы чукындырылып, бисермән булып калганнар. Мөселманнарны чукындыру кыенрак булган, чөнки алар динле, ә удмуртларны чукындыру асат булган, динсез булганнары өчен.

Удм. Парзи авылыннан Герасим Александрович Жуйков дигән карт 1957 ел җәй көнендә үземә сөйләде. 1957 елда тимерчедә идек. Ул болай ди: «Безнең Парзяга татарлар килгәч, удмуртларның яхшылары китеп беткәннәр. Парзяда начарлары гына, бурлары гына калган», – ди. Шулай дигәч, тимерче Егор бабай: «Үзебезне бигрәк тә бетердең ич», – диде. Егорга ул: «Карт бабайлар шулай әйтәләр иде», – дип җавап бирде.

Нәтиҗә: Парҗыдан күчеп китүләре дөрес икән. Бу карт ул чакта 70 яшьләрдә иде. Янә Григорий Андреевич Владыгкин дигән карт сөйләде: «Безнең Филипп бабай Баләзинәдән килгән бабай. Килгәндә Парзыда удмуртлар 5 кенә гаилә булганнар. Әти Андри 1860 елда Парзыда туган». Димәк, удмуртлар 19 нчы гасыр урталарында Парзыдан күчеп китми калганнары 5 семья гына калган икән. Григорий Андреевичка бабасы сөйләп калдырган. Авыл җыелышларында бер дә киңәшкә килми торган, киреләре генә калган икән. Бер дә киңәшкә килмәгәндә, татарлар удмуртларны кыйныйлар икән дә, соңыннан риза булалар икән. Бу сүзне татар картлары сөйлиләр. «Күп вакытларда килешеп, кунакларга йөрешеп, бәйрәмнәрне бергә ясый торган идек», – дип сөйлиләр.

Патша хөкүмәтенең дә күбрәк әһәмият биргән эше бөтен Россиядә халыкны христиан диненә кертү, чукындыру булган. Бигрәк тә мөселманнарны чукындырырга тырышкан. XIX нчы гасыр башларында патша хөкүмәте, хөкүмәткә кайбер файда яки зарар якларын күзәтеп, мөселманнарга тыштанрак кына булса да дингә иркенчелек биргән булып, кайсыбер урыннарга мәчетләр салырга рөхсәт итә башлаганнар. Кистем авылына да мәчет салынып, мөселманнар мәхәлләсе ачылгач, бу Парҗыдагы мөселманнар да Кистемгә ияргәннәр. Парҗы удмуртлары, чукынып, чиркәүгә ияргәннәр... Шулай булса да Татарстанда соңгы елларда да чукынмаган удмуртлар күп иде әле. (Алар хәзерге Балтач, Кукмара районнарында сакланганнар).

XIX гасырда Парҗы авылы да бик наданлыкта көн иткән. XIX нчы гасыр урталарында Җөрек авылыннан (Киров өлкәсе, Малмыж районы авылы) Насыйбулла бине Гыйсмәтулла бине Фәйзулла дигән кеше Парҗыга укытучы булып килгән. Н. Фәйзуллин Парҗы татарларының дини эшләрен эшләгән. Бу вакытта уку-укытуга кирәкле әсбабларның, шартларның булмавы сәбәпле, Н. Фәйзуллин да зур эш эшли алмаган.

[1] Гурьякала, Гордино авылы күздә тотыла – ред.

Парҗының татарлары да, удмуртлары да: «Безнең авылда ике генә адрес яза белүче кеше булган, башка язу белүче булмаган», – диләр.

1. Фәйзуллин Сафиулла дигән укытучы, Насыйбулланың улы. Бу кеше армиядә әзрәк өйрәнеп кайткан була.

2. Әюб Сәфәр углы Чәчәков дигән кешедер. Бу кеше Глазовта байлар хезмәтендә йөреп, почта хезмәтендә дә йөреп самоучка, бераз гына язу өйрәнгән булган.

19 нчы гасырда Парҗы халкының хайваннары күп булган. «Җәй көнендә хайваннарны басуга көтүчесез генә җибәрә идек», – дип сөйлиләр картлар. Басу өчкә бүленеп, араларында киртә тотылган. Бу киртәне йорт башыннан бүлеп тотканнар. Парҗы татарлары иген эшләре бетеп торган араларда, удмурт авылларында йөргәләп, алыш-биреш белән канәгатьләнгәннәр. «Удмуртлардан атлар, колыннар алып суеп, гел ит кенә ашап тора идек, – дип сөйлиләр. – Эш юк иде, акча табуы кыен иде, – диләр. – Өске киемнәр начар, алача штан, кыш көннәрендә бик читен була иде», – дип сөйлиләр. Соңгы елларда Парҗыга да Татарстаннан итек басучылар, китап сатучылар, көмешчеләр килеп йөри башлаганнар икән.

Чын бәдәви халык шикелле яшәп кенә торган Парҗы татарларында да мәдәният чаткысы беленә башлады. XX нче гасыр башларында Парҗыга яхшырак укытучылар килеп укыта башлаганнар.

Татарларга бераз җан керә башлаган, хәрәкәтләнә башлаганнар. Ниһаять, Кистем безгә ерак, үзебезнең Парҗыга мәчет салырга кирәк, дип, патша хөкүмәтеннән рөхсәт сорый башлаганнар, ләкин хөкүмәт рөхсәт бирмәгән. Парҗы удмуртлары ислам диненә керерләр, дип, урыс хөкүмәте курыккан.

Парҗы татарлары белән удмуртларның аерылышулары

Дөньяда Татар Парҗысы һәм Удмурт Парҗысы дигән авылларның килеп чыгуы. Парҗы мөселманнары һаман да рөхсәт сорауларыннан туктамаганнар. Бу эш 1900–1902 елларда буладыр.

Ахырда 1903 нче елларда патша хөкүмәте, удмуртларны 1 яки 2 чакрым читкәрәк аерып утырту шарты белән, мәчет салырга рөхсәт бирәдер. Бу вакытта Парҗы удмуртлары 14 семья (174 душ) булганнар икән...

Менә шушы кешеләр Удмурт Парҗы авылын дөньяга китереп чыгарганнар, Парҗы авылындагы татарлардан аерылып.

Парҗыдан бер чакрым түбәнрәк Парҗы елгасы буена, сул ягына утырганнар, 1904–1905 нче елларда. Шул ук елда Парҗы авылы Татар Парҗысы дип аталып калган.

Миссионерлар өйрәтүе буенча патша хөкүмәте, татарлар, удмуртларны күчерә алмаслар да, мәчет сала алмаслар, дип уйлаган. Күчерү расходы татарлар өстеннән булган. Басуларында удмуртлар теләгән яхшы

урыннан гына җир кисеп бирү шарты булган. Татарлар һич нәрсәгә карамыйча барча шартларга риза булып, удмуртларны күчерүгә, бер очтан мәчет тә сала башлаганнар. Башы булган һәр нәрсәнең аягы булган шикелле чукындыру мәдәниятенең дә актык көннәре җитә. 1905 ел килеп баса да, Русиядә хисапсыз еллардан бирле тулган чуаннар тишелә башлый. Кайдадыр эшчеләр тавышлана башлыйлар. 1906 елда мәчет салынган.

Хәзер яңа закун буенча удмуртларны күчермичә дә мәчет салырга рөхсәт ителә, диләр. Ләкин инде соң була, күчерелгән булалар. Менә патша хөкүмәте динне ничек саклаган.

1905 елдан соң Русиядә мәгариф (аң, белем, укыту) мәдәнияте башланадыр. Дин белән шөгыльләнү дә бер тәртипкә салынып китә.

Тат. Парҗыда халык 38 гаилә Касыймов фамилиясендә йөриләр, ләкин алар үзләре бер нәсел түгел, барысы сигезләп нәсел булалар.

Бу Касыймов фамилияләре ата-бабадан килсә дә, аларның бер нәсел булулары күрсәтелмидер. Чөнки бу Касыймов фамилиясендә йөри торган алты авыл халкы язылалар: 1) Тат. Парҗы, 2) Кече Парҗы, 3) Падера, 4) Биктеш, 5) Кистем, 6) Калибыр (Ахмедеево). Менә бу авылларда Касыймовлардан башка фамилиядәге кешеләр бик аз гынадыр. Тат. Парҗыда Бузиковлар 5 гаилә, Фәйзуллиннар 2 гаилә, Абашев 1 гаилә, Рәхимов 1 гаиләдер (1958 ел).

Бу Касыймов фамилиясендә кайсы авылларда «бисермән»нәр дә бар, дип ишетеләдер. Минем уйлавымча, бу Касыймов фамилиясендә бу кадәр күп авыллардагы халыкның язылуы (булуы) шуннан калган булырга кирәк. Бик иске заманда бу кешеләрнең бабалары бер Касыймов фамилияле алпавыт яки «помещик»ның крестьяны булып, бай фамилиясе крестьяннарга да фамилия булган булыр һәм авылларына да исем булган булыр. Шул сәбәп белән төрле нәсел булсалар да бу фамилиядә булып калганнар. Моның шикелле факт (мисал)лар бик күптер, тарихчыларга мәгълүмдер...

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ТАРИХИ ЧЫГАНАКЛАР

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

РЕДКИЕ ДОКУМЕНТЫ:
жалованные грамоты Арских князей XVI в.

1. Жалованная грамота Василия Ивановича 1505 г.

Се аз князь великий Василий Иванович всея Руси пожаловал есмя в своей отчей [не] князей Шаптака Ализанова сына да его детей Адыша[...] Малышку Олешова сына да Газы Шимансырува да Давлетия [...] [деть] в нашей отчине в Вяцкой земле в Хлынове и он у них ходил по сей [...]. Возмет у Шаптака Ализанова сына да у ево детей у Адыша да у [...] цать бель а у Мурсеита у Илясова сына у Малышка сына Олешова [сына] у Газы у [Шик]-Мансырева полтораста бел да у Дусметия [...] наместник не емлет у них ничево то ему на весь год а тиун ... и довотчик ... князем и к их людям не въезжают ни по что и ни емлют у них ничев [о]... Взыщет князь на князей и на самих князей арских судит наш наместник или хлыновец или слобожанин или котельничанин или орловец русин или... вот на Хлыновской земле и на Слободской и на Котельницкой [...] и ково князь пристава пошлет да велит ево поставити пред собою [...] [на]месника быти арским князем и добрым людям земским, а без арских князей и без земских людей хлыновской князей арских не судит, а будет чего искати хлыновцу или слобожанину или котельничанину или орловцу русину или отяку и черемисину [...] князей в Карине и наш наместник хлыновской повелел судью за хлыновцем [...] наместник и котельницкой и орловской намес[ник]. За слободским человеком и за [...] же пошлет судей к арским князем, и судит наших намесников с арскими князьями [...] искати аренину или отяку каринскому и хлыновце на русине [...] той судит, а князи арские с ним судят в Хлынове, а на Слободском... [Ор] ловце на русине или на отяке и на черемисине взыщет аренин или отяк каринской, Слободской, Котельницкой и Орловской судят, и князи арские с ними судят. О чем [сопреют] [...] наши наместники Слободской и Котельницкой и Орловской и они о том [...] Хлыновском. А будет суд меж со боярином и отяком которые [ж] [...] не как было наперед того. А ухожаи свои по рекам и по лесам и угодья все князи арские и их люди было наперед того. А наместники наши хлыновские и слобоцкие в их ухожьаи и угодья также есми их пожаловал

наместник наш хлыновской держит у них пятно их [...] являти наместнику хлыновскому [...] пятенщику, а он [...] с купца денгу московскую, а с продавца денгу же московскую, а с [таржих] коней доморощенных купит лошадь или продаст или менит и не явит наместнику или нет пятинщику до того [...] мет на нем заповеди и лропятенца два рубля московских. А дана грамота на Москве ле... [то] во на десят мая Е день. С подлинною свидетельствовал секретарь Андреи Бичуров.

Переписщик допустил ошибку в дате: по другим сведениям эта грамота должна относиться к 7013 г. (1505 г.) [см.: ГА Кировской области. Ф. 170. Оп. 1. Ед. хр. 33. Л. 7–8].

Источник: ГА Кировской области. Ф. 583. Оп. 4. Ед. хр. 344. Л. 55–56. Кроме того, использован список с грамоты, имеющийся в материалах П.Н. Луппова (см.: Архив УИИЯЛ УрО РАН, Оп. 2-Н. Д. 10. Л. 172–172 об.).

2. Жалованная грамота Василия Ивановича 1520 г.

Се аз, князь великий Василий Иванович всея Руси, пожаловал есмя татарина Девлятьяра Магмет Казыева сына да его детей Семенца да Иванца на Вятке половиною Карина аран татар и вотяков что была за Хази Шептяком за [Агзяновым] сыном да за его детьми, да за Шептяковым братом за Шомачем, да за его сыном Ше габом, опричь другие половины, что за Тактамышем да за [Тонешом] со всем потому, как была та половина за [Сийтяком] и за его братом и за их детьми. И наместницы наши хылыновские и их тиуны Девлетьяра и его детей и тех арян и вотяков не судят ни в чем, опричь душегубства и разбоя с поличным, а привотчики и доводчики поборов своих у них не емлют и не въезжают к ним ни по что. А ведает и судит тех аран татар и вотяков Девлетьяр сам да его дети Сенька да Ивашка. Даня к себе на них емлют по старине ж, как с них шло Шептяку да его брату Мамачу с детьми. А служица суд смесной тем его аряном татаром и вотяком с городскими людми или с волостными людми и с вотяки, и наместницы наши хлыновские и их тиуны судят, а Довлетьяр и его дети с ними же судят, а приклоном делятца на полы. А кому будет чего искати на Давлетьяра и на его детях ино их судят и наши наместники хылыновские сами, а тиуны их не судят. А корм дают наместником хылыновским и их тиуном по старине, а збирают тот корм Давлетьяр и его дети сами, дают наместником хлыновским, а наместничьим пошлинником с них того корму самим не брать. А моего великого князя дань и ямские деньги дают с тех арян и вотяков в мою казну по писцовым книгам [Одина].

А дана грамота лета 7029 (1520), сентября в 20 день.

У подлинной грамоты печать вислая красная.

А назади у подлинной грамоты написано: Князь великий Василий Иванович всея Русии.

Да у той же грамоты назади же написано; князь великий Иван Васильевич всея Русии по сей грамоте пожаловал Семенца да Ивана Девлетьяровых детей на Вятке половиною Карина арян татар и отяков, что было за отцом за их и за ними, со всем потому, что в сей грамоте писано, сее у них грамоты рушити не велел никому ничем. А наместником хлыновским и их тиуном и всем пошлинником у них ходить по тому, как в сей грамоте писано.

Писана на Москве, лета 7042 (1534), июня в 18 день.

А подписал дьяк Федор Мишурин. Приказал великого князя казначей Юрий Дмитриевич (последняя фраза, как считает М.В. Гришкина, относится к тексту грамоты за 1520 г.).

Источник: ГА Кировской области. Ф. 712. Оп. 13. Ед. хр. 66. См. также: Гришкина М.В. Служилое землевладение... – С. 36–37. Хранится также в: РГАДА. Ф. Уфимской приказной избы. Оп. 1. Д. 861. Л. 13–15.

3. 1542 г. мая 6. – Жалованная «опасная» и бережельная грамота Ивана IV каринским князьям Сейтяку Алисуфову, Касыму Газыеву и Шеисламу Мурсеитову с позволением призывать в их вотчины казанских удмуртов и «чювашей».

Се яз, князь великий Иван Васильевич всеа Руси, пожаловал есми с Вятки Арских князей Сейтяка Алисуфова да Касыма Газыева, да Шеислама Мурзеитова. О том мне били челом, а сказывали, что де ис казанских мест казанские люди вотяки и чювашени хотят идти на мое великого князя имя на опас на Вятку жити, или у которых у вотяки и у чювашей жены их и дети в моей великого князя вотчине в полону на Вятке, и они де хотят приити на мое ж имя на Вятку жити за своими женами и за детми, да не смеют де итти без моего ведома. И мне бы тех арских князей пожаловати, велети б им ис казанских мест вотяков и чюваш призывати житии на Вятку на мое великого князя имя на опас, да и грамота бы мне им дати своя опасная, чтобы им казанских вотяков и чюваш ис казанских мест за меня за великого князя призывати жити розно.

И яз, князь Иван Васильевич всеа Руси, арских князей Сейтяка Алисуфова да Касыма, да Шеислама пожаловал, дал есми им сю свою жалованную грамоту опасную, а велел есми им по сей нашей грамоте из казанских мест казанских людей, которые похотят вотяки и чюваша идти жити на Вятку на мое великого князя имя, и тем арским князем тех казанских людей, вотяков и чюваш, призывати на мое великого князя имя вольно.

И которые люди вотяки и чюваша придут на мое на великого князя имя на Вятку за которого // за арского князя жити, за тем живет. А тот князь того вотяка и чювашу являют хлыновскому наместнику с семьи куницу, а будет безсемейной, но мужская голова большая, и они с нее явки дают по три белки.

А которые старые вятцкие каринские вотяки и чювашени ходят в казанские места своего полону жон и детей окупати, да откупит жону и дети, приходят опять на Вятку житии, а наместнику с тех вотяков и чюваш явки нет. А которые люди вотяки и чюваши из казанских мест, а которому арскому князю придут жити на мое на великого князя имя, и тому арскому князю того вотяка и чювашенина ведати по старине, как прежних своих вотяков ведают, во всем по тому, как у них в жалованной грамоте писано.

Да что де тех пришлых новых и старых вотяков и чюваш, которые придут жити на Вятку на мое великого князя имя, вятчаня де их бьют и грабят, и обиды чинят им многое. И которые вятчане вотяков и чюваш пришлых новых и старых станут бита и грабити или какие обиды чинить без суда и без исца, и тем вятчанам от меня бытии в опале и в продаже.

А дана грамота на Москве, лета 7050, майя в 6 день.

У подленной грамоты печать вислая красная.

А назади у подленной грамоты написано: Князь Иван Васильевич всеа Руси.

Да ниже того написано: а приказал боярин и дворецкий князь Иван Иванович Кубенской.

Источник: РГАДА. Ф. Уфимской приказной избы. Оп. 1. Д. 861. Л. 11–12. Список 1685 г. Документ взят из: Гришкина М.В. Служилое землевладение... – С. 37–38. Этот же документ см.: ГА Кировской области. Ф. 712. Оп. 13. Ед. хр. 66. Л. 8–9 (по-видимому, это копия с идентичным содержанием, но с неверной датой – 1572 г.).

4. Жалованная грамота Ивана IV 1547 г.

Се аз князь великий Иван Васильевич всей Русии пожаловал есьми с Вятки арских князей Семена Девлетьярова да Касыма Газыева да Сентяка Алисуфьева да Башканду Каранюриня да Шаислама Мурсеитова и всех их товарищев, арских князей и их вотяков и чуваш арских. Что мне били челом князь Семен Девлетьяров и товарищей своих вместо арских князей и их вотяков и чувашан о том, что была у них наша грамота жалованная поместния от [должников] и тое де у них грамоту казанские черемисы взяли. И мне бы их пожаловати дать им своя грамота жалованной новой. И аз князь великий арских князей Семена Девлетьярова да Касыма Газыева да Сейтяка Алисуфьева да Башканду Карачюрина да

Шаислама Мурсейтова и всех их товарищев, арских князей и их вотяков и чувашан пожаловал, дал есми им от того долгу льгота по четыре года и они в четыре года своим должникам платятся вчистую уплату без росту. А наместницы наши хлыновские, слободские в том долгу приста[вов] своих на них не дают и правити на них тех долгов по судимым и по правежным грамотам сами не правят до тех их урочных лет. А у которых заимщиков писано о кабалах, что им не отниматися ни полетними ни слободскими грамотами и по тем кабалам и по правежным грамотам, а тех арских князей на князе Семена Девлетьярова с товарищи и с их вотяков и чувашан долгу не просить же до тех их урочных лет.

Дана грамота на Москве в лето 1547, января 20.

Копия с подлинника.

Источник: ГА Кировской области. Ф. 59. Оп. 1. Ед. хр. 289. Т. 1. Л. 111.

Примечание: документы к печати подготовлены Д.М. Исхаковым

ОЛУГ ТАТАР ИЛЕ

MAGNA TARTARIA

ЗОЛОТАЯ ОРДА И КАЗАХИ: БЕСЕДА С ИСТОРИКОМ ЖАКСЫЛЫКОМ САБИТОВЫМ

Казахи и татары–близкородственные братские народы, чьи истории тесно переплетены. Историческая судьба у нас до недавнего времени тоже была очень похожей–наши народы вначале оказались в Российской империи, затем в СССР со всеми вытекающими отсюда последствиями…

Фото: cabar.asia

Мы являемся и наследниками Улуса Джучи–татары в большей мере, казахи–частично, ибо они имеют прямое отношение и к Чагатайскому Улусу. В такой ситуации нам очень важно иметь правильные представления о том, что сейчас происходит в ставшем независимом Казахстане в области исторической науки–куда она движется, каковы ее достижения и как казахскими историками трактуются общие для нас проблемы истории Улуса Джучи/Золотой Орды. В этой связи редакция журнала решила представить вниманию наших читателей большое интервью с известным казахским ученым-историком Жаксылыком Сабитовым, ныне являющимся директором Института изучения Улуса Джучи, PhD.

Он в Татарстане бывает весьма часто и является автором значительного числа публикаций, вышедших у нас. Поэтому его интервью будет интересно и для профессиональных историков республики.

Редакция.

ЗОЛОТАЯ ОРДА И КАЗАХИ: БЕСЕДА С ИСТОРИКОМ ЖАКСЫЛЫКОМ САБИТОВЫМ

– Зачем сегодня Казахстану история Золотой Орды?

– Тут есть два аспекта. Первый – чисто научный, это и вопрос справедливости. У нас, у казахов, как и у татар, был в своё время запрет на изучение истории Золотой Орды. Все ученые её сторонились, избегали, потому, что заниматься историей Золотой Орды было чревато... У нас был известный классик исторической науки Алькей Маргулан. Он защитил кандидатскую и докторскую работы фактически по истории Золотой Орды. А потом, начались его преследования – а у него была книга о правителе Идегее – так вот, эта книга не сохранилась. Скорее всего, он сам свою книгу уничтожил, чтобы не подпасть под жернова репрессий. Если бы она у него сохранилась, он бы обязательно попал под репрессии. Тогда бы книга хранилась где-нибудь в спецхране, в каком-нибудь секретном архиве.

Как только Алькей Маргулан понял, что изучать Золотую Орду опасно, он сразу же переключился на археологию. У нас преследования за Золотую Орду начались фактически сразу после разгрома исследователей-татароведов, у вас в Казани, после этого вашего постановления ЦК ВКП(б) 1944 г. по запрету Золотой Орды в ТАССР. Эхо всего этого дошло и до нас...

При этом нужно сказать, что до 1944 г. наша творческая, культурная, в целом национальная интеллигенция раскручивала бренд Золотой Орды и фигура исторической личности Идегея тоже раскручивалась. Были абсолютно одинаковые процессы, что у татар, что у казахов. У вас Наки Исанбет Золотую Орду и Идегея раскручивал, а у нас своя группа исследователей это делала.

В целом, все процессы, которые происходят в научной среде Татарстана, повторяются и у нас. Например, у татар была битва историков за изучение Золотой Орды и спор с булгаристами. У нас то же самое есть, только с опозданием это происходит.

– У вас есть какие-то свои «булгаристы»?

– У нас есть своя концепция, возникшая в Советское время, о том, что было хорошее государство Ак Орда и плохое, в политическом смысле слова, государство Золотая Орда. По этой концепции получалось, что Золотая Орда эксплуатировала и задерживала развитие Ак Орды, что, мол, мы так же как и русские княжества, страдали от Золотой Орды. Абсолютно бредовая концепция, на самом деле.

– А в чем её бредовость?

– Во-первых, она не состоятельна в научном плане. Если мы возьмём вопрос о локализации, о том, где находилась Ак Орда и Кок Орда, то уже в 1970-х гг. в России, в СССР разобрались, где они находились. Это историки Сафаргалиев, Фёдоров-Давыдов и другие [сделали]... Они сказали,

что Ак Орда находилась в западной части Улуса Джучи – Золотой Орды, а не в восточной части.

У нас этой дискуссии не заметили, никаких доказательств, что Ак Орда находилась на востоке, нет. Это, во-первых. Во-вторых, если мы говорим об Ак Орде, в том числе и о Кок Орде, то это всё названия резиденций[1]. Это не название ханств или какого-то крыла Золотой Орды. Повторюсь, это всё – названия именно резиденций.

Если, например, взять ордынскую эпическую традицию, то в нашем казахском эпическом эпосе до XVIII–XIX вв. Аблай-хан и Джангир-хан – это два последних хана, они были владельцами Ак Орды. То есть, в казахском эпосе Ак Орда – это название резиденции. То, что мы сейчас резиденцию президента Казахстана назвали Ак Ордой – это на самом деле влияние фольклорной традиции. У нас был известный фольклорист Акселеу Сейдимбек, он был автором термина Ак Орда применительно к резиденции президента. В фольклоре обычно у нас Ак Ордой называли то место, где живут ханы.

Поэтому вопрос локализации Ак Орды, вопрос значения термина, был неправильно понят в Советское время. Так что на самом деле Ак Орда и Кок Орда – это резиденции. Во-вторых, Ак Орда ещё находилась во владении Бату и его преемников, но никак не Орда Ежена, как у нас считают.

– Можно резюмировать, что сейчас вы сбросили все имеющиеся идеологические оковы и препоны по исследованию Золотой Орды и занимаетесь этим уже свободно?

– Есть небольшое сопротивление старой советской школы, представители которой считают, что раз они этим вопросом занимались в 1970-х гг., стало быть, они не могут ошибаться. Это, в основном, старики, у которых аргументов нет, и в публичной дискуссии они не участвуют, и никаких статей они не пишут против новой аргументации.

– Что сейчас у вас видят в Золотой Орде? Некую предтечу Казахстана? Или предтечу просто абстрактной государственности? Или [это] насыщенный период этнообразования казахского народа?

– Во-первых, надо сказать, что Золотая Орда была большим государством, которая была предком для многих народов, не только для казахов. Вопрос о первородстве, который у нас любят поднимать, – «казахи главные наследники Золотой Орды», «ногайцы главные наследники Золотой Орды» или «татары самые главные наследники Золотой Орды» – такая формулировка вопроса является абсолютной её политизацией. Это крайне ненаучно. Пусть политики между собой об этом спорят, но историки так спорить не должны. Так что Золотая Орда – это общее наследие и её нужно изучать. Это первый момент.

---

[1] Данное утверждение спорно (ред.).

Второй момент – если взять этногенетический аспект, говорить про рода, то в Золотой Орде было 92 племени, и они были основой государства. У современных казахов около 23 племён из этих 92[1]. Остальные племена разбросаны среди других народов – среди татар, ногайцев, узбеков, каракалпаков и др.

В общем, Золотая Орда – это полотно, которое частями туда-сюда раскидалось. Поэтому это всё нужно изучать, смотреть, кто откуда, кто к кому ближе и в какой степени.

Почти все эти 23 племени восходят к Золотой Орде. У нас есть только одно племя, которое не входит в состав золотоордынских племён.

– Фигура исторической личности правителя Идегея героизирована в наших татарских дастанах. Но ведь по факту он выступал как разрушитель золотоордынской государственности. Он был оппонентом хану Тохтамышу. В чем заключается казахское видение личности Идегея?

– У нас до 1944 г. продвигалась личность Идегея как главного национального героя Казахстана. Это известно точно: его вписывали в «Казахстанскую Правду», а это наша официальная газета. Писали типа такого: «Наши солдаты бежали во время Великой Отечественной войны со словами «За Сталина, за Идегея». Смешно выглядит. Согласен.

Дастан «Идегей» вписывали также в нашу национальную литературу как главный эпос. Он был частью национального проекта, который поддерживался и двигался в 1930-х – начале 1940-х гг. Но потом от этого проекта отреклись. После Маргулана всё исчезло. Потом был Сатпаев – один из наших главных академиков. Он исследовал эпос «Идегей» в 1927 г., но потом клялся, что это было его ошибкой молодости, мол, был студентом и ничего не понимал. Тогда у нас было четкое и политизированное понимание личности Идегея.

Сейчас на политическом уровне восприятия Идегея нет. И это далеко от восприятия 1930-х гг.. Хотя у нас любят говорить, что, мол, Казахстан начал серьёзно двигать золотоордынский проект. И ногайцы в пример приводят, что в Актобе поставили памятник Идегею в честь 750-летия Золотой Орде. На самом деле там появился памятник потому, что в этом месте живут четыре рода, которые являются потомками Идегея – это рода Тлеу, Кабак, Назар, Шурен. Так что они своему предку поставили памятник. В этом нет никакой государственной идеологии. Просто местные родовые группы додумались использовать государственную риторику в своих личных родовых целях. Так что сегодня у нас нет политического понимания фигуры Идегея.

---

[1] Это ближе к концу XIV в., ранее это число было меньшим (ред.).

Да, из-за того, что Идегей очень хорошо сохранился в наших дастанах, многие его могут считать позитивным героем. Но оценивать его с сегодняшней точки зрения мне трудно, то есть говорить, что он позитивную или негативную роль сыграл в Золотой Орде. Да, он был политиком и боролся за власть. Он что смог, то и сделал.

– Есть сегодня в Казахстане государственная заинтересованность в деле популяризации истории Золотой Орды среди широких масс? Или всё отдано на откуп узким академическим и научным кругам... И всё на этом?

– Есть государственная заинтересованность в изучении истории Золотой Орды. А работа по популяризации истории не сильно представлена. Есть стремление к этому, но у нас нет структуры, которая могла бы этим заняться.

Скажем, в России есть всякие военно-исторические общества, организации. Есть структуры, которая заточены на реальное продвижение истории в массы. Но у нас в Казахстане такого нет, у нас история предоставлена пока только самим историкам. Никто из политиков туда не лезет. Даже сам Касым-Жомарт Кемелевич Токаев говорит, что историю нужно оставить историкам. Есть понимание, что некоторые моменты нашей истории могут быть не очень позитивно восприняты нашим соседями. Так что у нас фактически историю не используют в политических целях.

– Вам самому нравится идея, что вы, как историк, пишете историю только для историков?

– Я понимаю, что со временем это превратится в большой и серьёзный тренд. Мы сейчас конечно пишем научные книги. Но я уверен, что в будущем по любому найдутся люди, которые скажут, что нужно проложить мостик между элитарным научным знанием и популярным сознанием народа. Такие люди обязательно в политике найдутся и начнут открывать общества и организации, подобные российским или, как например, в Узбекистане есть «Общество по сохранению культурного наследия Узбекистана». В Кыргызстане есть подобное общество. У нас же в Казахстане пока подобного исторического общества нет.

– А что насчет различных музеев и комплексов-заповедников? Они ведь тоже являются инфраструктурой по популяризации истории. К тому же, могут стать ещё и выгодными туристическими бизнес-проектами. Как у вас обстоит дело с музеями по золотоордынской тематике? Могу ли я приехать в Казахстан и посетить какой-нибудь ваш музей, чтобы открыть интересные страницы по истории Золотой Орды?

– У нас много что есть, Казахстан очень огромный. В каждом регионе Казахстана есть что-то своё, что двигают как часть сакральной топографии.

– Вот я приеду к вам из Казани. Что мне посетить в вашем большом Казахстане? Какой музей?

– Туристическая инфраструктура у нас пока не особо появилась. Есть Улытау, там сделали отдельную область, там находится могила Джучи. Туда начали деньги вливать в инфраструктуру в последнее время. Но у нас это движение к туристической инфраструктуре сейчас только начинается.

Вообще, упоминание истории как потенциала для туристического кластера в Казахстане впервые представил в 2019 г. в своем послании Токаев. До этого об этом вообще речи не шло, потому что было принято считать, что у нас в истории есть только один человек – Нурсултан Назарбаев и на этом всё.

– Как у вас нет истории? С Назарбаевым у вас же связана интересная историческая дискуссия о казахской государственности. Хотя конечно эту дискуссию спровоцировал наш президент В. Путин своим заявлением о вашей государственности, точнее о том, что до Назарбаева у казахов не было государственности. Вы же находите истоки своей государственности в Золотой Орде? Или нет?

– Конечно! У вас есть классик исторической науки Шигабутдин Марджани. А у нас есть Чокан Валиханов, которые ещё в XIX в. очень многие вещи написали, которые обгоняли своё время и до сих пор не оценены современниками.

Чокан Валиханов записывал фольклорную традицию, согласно которой все казахи считали себя выходцами из Золотой Орды. Соответственно, казахи доиндустриального времени, до своей осёдлости, связывали себя с Золотой Ордой. На одной из конференций, скажем, исследовательница И.В. Ерофеева выступила на тему, что казахи считали своим золотым веком государственности – согласно ее точке зрения, это время правления золотоордынского Джанибек-хана (1342–1357). Фольклорная традиция об этом существовала вплоть до середины XX в.

Что касается сегодняшнего дня, то мы только сейчас стали интегрировать историю Золотой Орды в начальное, среднее и общее образование. К сожалению, до 2025 г. у нас в школьных учебниках всё ещё будет доминировать советская интерпретация Золотой Орды, согласно которой у нас было государство Ак Орда, которая зависело от Золотой Орды, как и русские княжества. Да, всё звучит глупо, но, к сожалению, ничего не поделаешь.

– Честно говоря, я думал, вы по Золотой Орде попродвинутее чем мы тут в Татарстане будете. А у вас вон как, оказывается, дело обстоит.

– У нас есть проблема с нехваткой молодых профессиональных историков, хотя есть еще остатки советской инерции касательно сильных

историков, но между сильными историками, становление которых происходило в 1980-е–начале 1990-х гг. и современными молодыми историками большой разрыв. При Назарбаеве наука у нас в стране в целом плохо финансировалась. А историки, как часть научной отрасли, финансировались ещё хуже. У нас даже есть такая шутка, что за один год у татарского историка американского происхождения Юлая Шамильоглу, который работает в Назарбаев Университете, зарплата была больше, чем у всего Института истории и этнологии, где работали 55 человек. Это и смех и грех. Это было где-то в 2016 г.

– И зачем вы его тогда к себе пригласили? Зачем он вам с такой зарплатой?

– Ну, это у нас Назарбаев его к себе в Университет Назарбаева пригласил. А Назарбаев живёт по принципу «дорого и богато». Так было в 2016 г. И только с 2019 г. у нас начались движения, чтобы реально раскачать науку, реально начать ее финансировать. И первые плоды мы начинаем уже видеть в 2021 и 2022 гг. До этого у нас никто не шёл в историю. Бывало, встречаешь человека, а он очень хорошо знает историю, разбирается в ней. Спрашиваешь, кто он по образованию и получаешь ответ: менеджмент, международное право и так далее. На историка смотрели только как на будущего школьного учителя по истории. Поэтому у нас качественный состав молодых казахстанских историков очень слаб, потому что не самые сильные школьники поступали учиться на историка.

– Во время татаро-башкирской предпереписной дискуссии, многие эксперты из Казани обратили внимание, с каким рвением, при этом, пренебрегая научной порядочностью и принципами, в Башкортостане изучаются и популяризируются рода и племена. Причем, это всё очень быстро внедряется в школьное образование и на местном уровне. Нам в Казани кажется, что такой разгон по популяризации фактически родоплеменной идентичности может навредить в целом национальной башкирской идентичности. Как у вас в Казахстане изучаются рода и племена? Есть ли какая-та химия между родоплеменной и общенациональной казахской идентичностью?

– У нас рода и племена изучаются самими их представителями. У нас у каждого рода или племени есть какие-то общественные фонды. Скажем, у нас нет такого, что называлось бы фонд как «Фонд имени племени Табын». Нет. У нас фонды называются в честь конкретных каких-то людей, таким образом у нас фонды родов и племён маскируются.

– Зачем нужна эта маскировка?

– А зачем показывать свой род и племя, зачем выпячивать этот трайбализм? У нас очень распространена установка, что выпячивать свой род

и племя – это трайбализм в плохом смысле слова и что с этим нужно бороться.

В общем, вот с такой маскировкой какие-то племена и рода продвигают свою политику, свои представления и интересы. Их активность иногда бывает очень заметной, потому что они в городах в честь своих предков и родственников переименовывают улицы, ставят памятники. Но такое есть не только у казахов. Я видел такое и у киргизов. У них, скажем, есть «Курултай киргизских кипчаков».

В общем, родоплеменная идентичность у нас жива, она культивируется. Рода и племена сами о себе книги пишут. Но это всё на самом деле просто живая ткань казахского общества, она там, где нет государственного внимания.

Мне кажется, что родоплеменная идентичность не может разрушить нашу казахскую национальную идентичность. Да, они двигают свою повестку, но с нашей национальной идентичностью не борются.

– Внимания со стороны профессионального исторического сообщества Казахстана к этой просветительской активности родов и племён у вас нет, получается?

– Нет. У нас есть какие-то отдельные энтузиасты. Но не более. Тут как повезёт с автором. Кто-то может в это углубиться, в архивах, в исторических источниках покопаться, прежде чем что-то написать. А кто-то может просто всякие мифологические сказки пересказать.

– В школах у вас тоже нет никакой популяризации истории родов и племён?

– У нас есть родословные-шежере, есть понятие «Жеты Ата» («Семь Предков»). В школе могут попросить написать реферат или сочинение по этим темам.

– У татар есть традиционная историческая дискуссия, связанная с этнонимом «татары», например, с булгаристами. Это дискуссии вот уже несколько столетий идут и это понятно, молодому поколению нужно объяснять, почему они татары. Есть ли у вас дискуссии вокруг вашего этнонима «казах»? Есть ли у вас противники этнонима «казах»?

– Я считаю, что нельзя говорить о происхождении народа на основе его этнонима. История происхождения этнонима и история происхождения народа может быть очень разной. У нас до революции было очень популярно находить свои корни у некоего племени «касоги», которое жило на Кавказе. По факту, сегодня касоги – это предки черкесов. Ну у нас просто решили, что названия «казахи» и «касоги» очень похожи, созвучны. Потому и сделали вывод, что может это один народ имеется в виду. Хотя

нет, на самом деле. Я не считаю, что изучение этнонима является ключевой задачей для изучения этногенеза народа.

– Есть теория, которая описывает процесс появление народа, т.е. этногенез, через инструменталистский подход. Скажем, у народа есть какая-то интеллектуальная часть, какая-та умная высшая прослойка, интеллигенция, которой есть дело до рассуждений о происхождении народа, о его наименовании. Именно работа образованной части народа и приводит в результате к тому, что через школы, через написанные книги по истории, литературе, через отснятые фильмы и формируется сам этот народ и его наименование. То есть, история, фольклор, традиции и обычаи – это всего лишь рабочий инструмент в руках интеллектуальной элиты народа. А у вас как? Как казахские элиты, например, относятся к очень созвучному с вашим этнонимом понятию «казак»? Казахов вообще хоть что-то объединяет с казаками?

– Есть точка зрения моих коллег и с ней я согласен, что изначально термин «казах» был прозвищем. Причем, это прозвище было не для всей группы людей, а конкретно для элиты предков сегодняшних казахов. Речь идёт о потомках Урус-хана – Джанибека и Керея. Вот они «казаковали», их называли «казаками». Потом это прозвание перекинулось на их подчинённых.

На самом деле казахи долгое время не принимали этноним «казах/казак» в качестве самоназвания. Они с этим смирились только при Есим-хане. Возьмём Кадыр-Гали Жалаири. В его сочинении вообще нет слова «казах», когда он говорит о казахах, он пишет – «среди узбеков». Для него это всё один золотоордынский узбекский народ.

И только при Есим-хане в начале XVII в. внешнее название «казаки» приклеилось и стало внутренним самоназванием.

– Период Советского Союза как повлиял на ваш этноним «казах»? Вроде как Республика Казахстан образовалась, границы были проведены, где-то причудливым образом и, наверно, спорно. Но, а откуда тогда взялись казахи для Казахстана? Достаточно, скажем, взглянуть на нынешнюю карту Узбекистана, чтобы понять, что это был уникальный опыт советского нацбилдинга и конструирования республики. И перед Советским Союзом также стоял вопрос, откуда брать для Узбекистана узбеков.

– Узбеки, сарты – это же во многом были сословия. В чем разница между сартом и узбеком? Если ты узбека спрашиваешь «Ты кто?», то он тебе отвечает исходя из его племени: «Мангыт», «Кыпчак», «Нукус» и так далее. А если ты спрашиваешь сарта, то он тебе отвечает «Ташкентец», «Бухарец», «Самаркандец».

– И вот в Советском Союзе все эти категории переплавили в узбеков...

– Да.

– А как и кого переплавляли в казахи?

– Те, кто определялся по племенам – они все стали казахами. После XVIII в. произошло внедрение неких отдельных субэтнических групп – киргизы, туркмены, каракалпаки, татары, ногайцы и т.д. Они за 2–3 поколения смешались и уже сами тоже стали казахами. По обычаю, каждый казах должен знать свой род и племя, он не может быть «безродными» или «безплеменным». Поэтому даже татары, киргизы, ногайцы и туркмены, которые интегрировались с казахами, относятся к какому-то отдельному племени, который помнят.

– Ногайцы являются, как мне кажется, одними из ярчайших ваших полемических собеседников в интернете по теме этногенеза. Удалось ли определить роль ногайцев в этногенезе казахов?

– Есть наука, а есть политический активизм, который сегодня наблюдается среди молодого поколения ногайских деятелей. Науку и политику надо четко разделять. Бывает, что некоторые активисты в своих спорах ссылаются на меня, но они всё выдёргивают из контекста. То, что им выгодно, они забирают себе. Да, это такая сегодня форма баттлов в соцсетях. Но у меня на это нет времени, и тратить я на это время не хочу.

Мы должны заниматься наукой. Вот, ногайские активисты заявляют, что казахи украли у ногайцев все эпосы. Но это не так. Скажем, эпос «Сорок батыров Крыма» сохранился только у казахов. Почему бы этим ногайским активистам не заняться делом и не перевести этот эпос на ногайский язык? Да, я считаю, что к казахам он пришёл от ногайцев. Я даже примерно знаю, кто привнёс этот эпос, что за род и племя и кто является их потомками. А это огромный эпос, очень важный. Но, к сожалению, для ногайских активистов лучше ловить хайп и получать лайки в соцсетях. Это не труд специалиста-историка, который, скажем, приехал на какую-то конференцию и читает доклад для таких же как он – пятерым историкам и обсуждает глубокие исторические вопросы. При такой деятельности, как вы понимаете, лайков не соберёшь.

– Недавно в Казани отмечалось 750-летие Золотой Орды. А как у вас отмечалось 750-летие Золотой Орды?

– Во-первых, у нас четко поняли после празднования 550-летия Казахского ханства, что не нужно превращать юбилеи в «той» (праздник). На самом деле, было смешно наблюдать, что на 550-летии Казахского ханства было больше всего каких-то ресторанных разговоров, а научная работа не началась. На самом деле Казахское ханство – одно из самых слабо изученных ханств-наследников Золотой Орды. У нас целые перио-

ды истории в несколько столетий вообще выпадают из поле зрения историков.

– Проблема в научных кадрах или в исторических источниках?

– И в том, и в этом. У нас был определенный период в изучение своей истории. Скажем, те, кто занимался переводами источников по истории Казахского ханства с персидского языка на русский, были не казахами. Потому что таких специалистов-переводчиков было трудно обвинить в казахском национализме. Казаха проще было обвинить в этом.

А на конференциях по истории Казахского ханства тоже доходило до смешного. Были случаи, когда люди на конференциях просто зачитывали друг другу статьи из Википедии.

Наш же новый президент, видимо памятуя, во что вылился юбилей по Казахскому ханству, не стал проводить какие-то большие мероприятия и празднования по 750-летию Золотой Орды. Работа была сконцентрирована на научном поле. Начали выделять гранты на научное изучение в этом направлении. Токаев инициировал открытие Института научного изучения Улуса Джучи в 2020 году.

– В общем, вы ошибки по празднованию 550-летия Казахского ханства при праздновании 750-летия Золотой Орды учли?

– Да. Нужно заниматься реальной научной работой. Нам чтобы вырастить настоящего научного работника, нужно минимум 10 лет. И это быстро не делается. Нормальное финансирование науки у нас началось в 2019–2020 гг. На первые всходы, на урожай мы можем рассчитывать только к 2030-м гг.

– Как вы видите в Казахстане то, какой мониторинг и какую экспертную и аналитическую работу ведёт Россия относительно Казахстана? Российские представления о Казахстане сильно расходятся с тем, что на самом деле происходит в Казахстане? Быть может, наступил тот момент, когда в России пора открывать отдельный Институт по изучению Казахстана?

– На меня большое впечатление оказало то, что российские эксперты во многом судят о Казахстане, даже не бывая в Казахстане, а только по своей ленте в соцсетях. То есть, люди не разбираются, что у нас в стране происходит, но такую дичь начинают о нас писать. Мы сидим, и у нас прям волосы встают дыбом. Я считаю, что очень мало российских экспертов, которые реально понимают, что происходит в Казахстане.

Смешно было наблюдать, как в России комментировали январские события 2022 г.: «Битва Жузов», «Битва кланов». Российская аналитика относительно Казахстана абсолютно ошибочна. Многие ваши эксперты казахский-то язык не знают. Мы в Казахстане легко видим, когда рос-

сийский эксперт написал какую-то дичь, не ознакомившись с важными первоисточниками на казахском языке.

– А Казахстану не нужен свой Институт по изучению России? Вы уверены, что у вас нет иллюзий и заблуждений относительно самой России?

– Мне кажется, что мы в целом Россию видим объективно. Но у нас конечно же есть нехватка специалистов по России, большой кадровый голод. Мне кажется, Казахстан более или менее, но лучше знает Россию, чем Россия знает Казахстан.

– А вот российские исследователи Золотой Орды являются для вас авторитетами, ориентиром, высоким научным уровнем?

– Для меня лично – да. Мне кажется, это одно из редких исключений, когда наука на русском языке о Золотой Орде сильнее, чем наука на английском языке. Изучение Золотой Орды гораздо лучше развито на русском языке. А ещё, то, что татарские исследователи переводят на русский язык огромное количество исторических источников – это на самом деле громадная помощь для Казахстана. Так мы сами бы это всё должны были переводить, кадры готовить. А так, всю работу за нас в этом плане делают в Татарстане.

– Вы пользуетесь татарскими мозгами... А чем Татарстан интересен Казахстану?

– Да, интересен. Ваш президент (уже – раис – редакция) республики часто бывает в Астане. Почему-то другие главы регионов России с нашим президентом не встречаются так часто, как Минниханов. А это о многом говорит.

Интервьюер
Ильнур Ярхамов

ТАТАР БИСТӘЛӘРЕ, ЭЛЕККЕ ШӘҺӘР ТОРМЫШЫ

ТАТАРСКИЕ СЛОБОДЫ, СТАРАЯ ГОРОДСКАЯ ЖИЗНЬ

Розалина Шаһиева

ТАТАР БИСТӘСЕНӘ МӘДХИЯ

Татар бистәсе! Мәңге үлмәс, гомер сүрелмәс, онытылмас илаһи татар ватаны! Ата-бабаның бөек тарихы, рухы орынган фаҗигале, хәвефле җирләр! Дүрт яшемдә әти-әниләрем белән Казанга аяк басып, синең татарча сөйләшә торган, могҗизалар тулы «театрыңа», койма белән әйләндереп алынган яшел чирәмле ишегалды уртасына алтын шома гәрәбә бүрәнәләрдән тыгыз итеп «коеп куелган», төсле пыяла тәрәзәләр белән нурландырылган, бүлтәеп торган иңбашларында өске балкон-фасадларны көчкә тотып торган, кукраеп үсеп чыккан, ике-өч катлы йортлар, мунчалар төркеменнән гыйбарәт «коммуналкаңа» юлыктым... Яңа бистә! Ишегалды тулы һөнәрчеләр, читекчеләр, яшерен йөзек коючылар, шәмаилче, язу осталары! Кычкырып узган паровоз авазлары!

Мин кыйпыгың синең, Бистә, миңа тел байлыгы, дөньяга караш, зур кояшлы балачак бүләк иткән җир...

1950–52 нче елларда без инде Каюм Насыйри урамында Мәрҗани мәчете каршында яшибез. Каршыбызда мәһабәт мәчет бинасы, койма буйлап тезелешеп киткән хәер соранучы карт-коры, ятим карчыклар, сугыш инвалидлары, кайберләре соңыннан миллионер буларак фаш ителгән «казан хәерчеләре»... Алда – төбенә «бетле кызларны» сөйрәп алып төшеп китә торган балык тулы, әни белән кер чайкаган Кабан!.. Ишегалдында инде башка – яңа социаль катлам – врач-медиклар, җырчылар, зыялылар, киез итек фабрикасында эшләүчеләр, театр әһелләре, коммунистлар... Гает көннәрендә Мәрҗани мәчете тирәсендәге күтәренкелек, шау-гөр килү, йөзләрдәге диннең нурлы энергетикасы тәэсире. Илленче еллар яңарышы... Хәерче, күңелле, гадел, беркатлы тормыш. Һәм без, маргарин ашап, Тукайскийдагы чатларда арзан витамин сатып алып, таш урамнарны брезент башмаклар белән таптап, «үлмибез!» – дип йөргән татар балалары. Шулай итеп, иске бистә тәрбиячем булды. Каян килеп чыктың соң син, бистә?

Татар бистәсе, мәңге үлмәс, халык өметеннән кабынган илаһи гомер сүрелмәс, хәтердә гасырлар дәвамында сакланачак татарның газиз җире.

Ата-бабаның бөек тарихы, рухы орынган фаҗигале, хәвефле җирләр. Безнең, татар кавеменең изге анасы, алтын оялы, күктә тирбәлеп торган Хумай-ана бишегеме әллә син? Каян килеп чыктың соң син, бистә?

Явыз Иван гаскәрләре Казанны алгач, шәһәр тар-мар ителә, таланган кала эчендә калган карт-коры һәм чит авыллардан җыелган татарлар куе камышлыклар белән капланган, ерткыч-хайваннар мәш килгән Кабан арты һәм Болак аръягына куыла. Иске татар бистәсе стихияле рәвештә нәкъ менә шушы җирлектә калкып чыга. «150 татар һәм чуаш дворы... бер ишегалдында унар, ә кайберендә дистәдән артык гаилә яши», – дип языла 1565–1568 елгы Писцовая кенәгәсендә. Җәй көне күп кенә ишегаллары буш тора. Кыш җитүгә, бистә аръягындагы җәйләүләрдән кайтып, үзләре салган агач йортларда, землянкаларда, баеракларының өйләрендә, шалашларда яшиләр. Бераздан бирегә, татарлар белән беррәттән, каралтылары, асрау-сакчылары белән бергә Казанда яшәгән рус боярлары да килеп утыралар. Болар, нәселлерәк йомышлы татарлар, толмач-писер, тинтәк-ялагайлар белән беррәттән, җирле халык өстеннән шымчылык эшен алып баралар. Татарларның тормышы һәрьяклап регламентацияләнә. Казан эченә мөселманнарны кертмиләр. Татарлар белән руслар арасындагы сәүдә эше дә Казан Посадының Болак аръягына терәлгән шәһәр капкасы тирәсендә үтә – бераздан монда мәшһүр Печән базары калкып чыгачак. Шәһәрара, илара сәүдә итү тыела. Хәтта өйләнү сыман шәхси эшләр дә воеводалар карамагында. Мәсәлән, Россия дәүләт борынгы актлары архивында бер кызыклы документ (ул «Челобитная Апакова...», дип тарихка кергән) саклана. Аннан күренгәнчә, Казан йомышлы татары Мәмәт Апаков 1699 елның 9 мартында, падишаһ Пётр Алексеевичка йөз орып, татар кызы Кәнтикә Ирмөхәммәтовага өйләнергә рөхсәт бирелүен сорый.

Татар бистәсенең даими планы булмый. Койма белән әйләндереп алынган биләмә эчендә оя-оя, нигез-нигез буралары, түргәрәк урнашкан төп йорт, терлек абзарлары, мунча, лабазлары белән бөтенесе бер комплекс – йомык квартал – «урам» («урап алу» сүзеннән) булып яши. Һәм мондый урамнар, йорт-каралтылар милли массив эчендә шактый санда һәм үзирекле формада урнашып, аларгаерактарак иңкүлектә яткан яшелчә бакчалары, көтүлек җирләре килеп тоташа.

«Бистә» сүзе каян килеп чыккан соң? Бер версия буенча, Казаннан куылган мөселманнар, яшәү өчен урын сорап, рус патшасына киләләр. Явыз Иван аларга шәфкать кылган булып, Кабан күле буендагы куе әрәмәлеккә күрсәтә: «Вот вам место», – ди. Шул «место» дигән сүздән «бистә» сүзе килеп чыккан, имеш. Икенче фараз нигезендә, «бистә» сүзе Аргы Кабан яр буе калкулыгындагы Сөембикә-ханбикә үстергән төрле

җиләк-җимеш, кош-корт, экзотик хайваннар, гөлләр тулы Бустан исеменнән икән... Кайсы фараз дөрестер, билгесез. Ләкин Татар бистәсенең тормышы салмак һәм бәрәкәтле генә акмый, фаҗигале-хәвефле була. Бистә эчендә әледән-әле зур-зур янгыннар, Явыз Иванның дивана улы Иоанн Фёдорович указы белән башланган (1593) чукындыру кампанияләре, вәхши погромнар (1741 – Анна Иоанновна чоры, 1742 – Елизавета заманындагы дини гарасатлар – бу чорда, мәсәлән, Казан өязендә 536 татар мәчетеннән 418 мәчет җимерелә) булып тора. Алар халыкның теңкәсенә тия. Ләкин, бер яктан аракы, прәннек, билбау, кызыл күлмәк, алтын-көмеш акчалар вәгъдә итеп, икенчедән, поплар, священниклар, драгуннар өстерәп, мөселманнар торган йортларга хач кадап, агрессив бәрелешләр оештырып алып барылган чукындыру сәясәте көтелгән нәтиҗәсен бирми. Риватьләрдә сөйләнгәнчә, татарлар тәреләрне чалгылар белән бәреп төшерә, чукындыручыларны күсәкләр белән каршылап, чигенергә мәҗбүр итә.

Менә шул чорга караган кызыклы документ: 1750 елда инженер-поручик Н. Зверев төзегән «Татар бистәсенең аңлатмалы планы». Бу планның сәбәпчесе – Казандагы 1749 елның май аендагы янгын. Бу афәтле янгын вакытында – эссе, җилле көндә мәчетләре, йортлары белән бөтен Иске бистә янып бетә, хәтта көчле ут шәһәрнең руслар яшәгән югары өлешенә, христиан чиркәүләренә таба үрмәли. Лука Конашевич (Аксак Каратун) моны татарларга сылтап, яңа вәхши акция әзерли башлый. Сенатка мөрәҗәгать итеп, Иске бистәнең татарлар яшәгән урыннарын мәңгегә тартып алырга өнди. Картада зур хач белән билгеләнгән һәм еракан калкып торган Тихвин чиркәве (хан заманындагы Отучы мәчете нигезенә куелуы мөмкин!) һәм яңа чукындырылганнар өчен форпост хезмәтен үтәгән Захарий Елизавет чиркәвеннән тыш (XVIII гасырның беренче яртысында салынган булырга тиеш), тагын ни өчендер зур «Д» хәрефләре белән мөселманнар өчен төзеләсе өч чиркәү нигезе сурәтләнгән. Ләкин, белгәнебезчә, бу планнар тормышка ашырылмый. Элеккеге Захарий (хәзерге К. Насыйри урамындагы) чиркәве коммунистлар тарафыннан 1930 елда шартлатыла. Аның урынына архитектор Гайнетдинов тарафыннан Мехчылар клубы бинасы төзелә.

Канашевич идеяләре һәм җирле хөкүмәтнең карары буенча, татарлар шәһәр читеннән тагын да ераграк җирләргә – малярияле сазлыклы Пләтән һәм Поповка арасындагы урынга күчеп утырырга тиеш була. Йөз утыз йорт, мең җиде йөз сиксән мөселман Яңа бистәгә – хәзерге Мәҗит Гафури, Камил Якуб, Мехчылар урамнарына күчә. Түземлерәк татарлар элеккеге җирләрендә кала. Ике бистә кушылып китә. Территория киңәя – зур һәм куәтле, сәнгати һәм мәдәни яктан үз-үзен тәэмин итәрлек татар популяциясе барлыкка килә. Күчәеп киткән җирле халыкның

мөрәҗәгатьләренә колак салган губернаторларның берсе (риваятьләр буенча, Мусин-Пушкин яисә Мещерский), ниһаять, ике дин арасында низаг куптарганы һәм каннибализм өчен явыз фанатик Канашевичны Зөя монастырена ябып куя (1758).

Бу вакыйгадан соң мөселманнар бераз иркенләп, тынычрак яши башлыйлар, гыйбадәт йортлары – мәчет-мәдрәсәләр, таш йортлар төзергә омтылалар. Әйтергә кирәк, яулап алганнан соң, ике йөз ел буена мәчет салырга рөхсәт бирелми, булганнары җимерелә, талана. Чөнки мөселман дине – миллилекне саклау гаранты булган. Җирле хөкүмәт, дини епархия моны бик яхшы аңлый. Ләкин шуңа да карамастан, 1749–1759 елларда Яңа бистә чикләрендә ике мәчет төзелә. Татарлар Иске бистәдә дә мәчет төзергә рөхсәт сорап, Сенатка мөрәҗәгать итәләр. Бу хакта Татарстан җөмһүриятенең фәнни архивында «О татарских мечетях в России» дигән әһәмиятле документ саклана. Икенчесе – Сенатка бөтен Казанның бистәләре һәм өязләре выборныйлары исеменнән йомышлы татар Якуб Бимәтов тарафыннан – губернаның бөтен татар-мөселман яшәгән шәһәрләрендә, бистә-авылларында мәчет салырга рөхсәт сорап язган хаты (1770, август). 1762 елдан Россия дәүләте белән идарә иткән Екатерина II Сенат прошениесенә ***«Җайлы урынын табып, һич кенә дә икеләнмичә, мәчетләрен сала бирсеннәр, сихәтләнсеннәр»***, – дип кул куя. Шул арада югарыдан мәчетләрнең стандартлаштырылган проектлары төшә... Татар бистәсенең төрле почмакларында бер-бер артлы таш мәчетләр барлыкка килә...

Бистәнең шул һәм аннан соңгы чорларга кагылышлы язмышы – болар инде аерым кыйсса.

ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

ИЗВЕСТНЫЕ ЛИЧНОСТИ

Хәмидә Гарипова

БЕР КҮРЕШҮ – ҮЗЕ БЕР ГОМЕР

Фәридә Кудашева. Фото: kulturasharan.ru

Балачак хыялым чынга ашты

Милли җанлы, бай гореф-гадәтле борынгы татар авылы – Кошманда (Кайбыч районы, ТР), динле, денле гаиләдә туып, аның җылы хисләр тулы, кайгыртучан мохитендә тәрбияләнеп үстем. Газиз туган телемнең әдәби-мәдәни җәүһәрләре, кабатланмас аһәңнәре анам сөте белән каныма сеңгән. Балачагым хатирәләре исемә төшкәч, җаныма җылылык тула. 1959 нчы ел. Миңа җиде яшь. Аркамны җылы мичкә терәп утырып, әбекәемә йон язышам. Диварга беркетелгән түгәрәк тәлинкәдән, өй эчен нурландырып, гаҗәеп моң агыла. Яшьли тол калган, якыннарын югалту газапларын, ачлык-ялангачлыкны, кимсетүләрне күп кичергән Нурсафа дәү әнием ап-ак яулык чите белән яшьле күзләрен сөртә. «Балакаем, тыңла әле, Фәридә апаң Кудашева җырлый! Тавышы иллә дә моңлы соң! Җаныма үтеп кереп, тәнемне чемердәтә. Кайгы-хәсрәтләрне күп күргәндер ул, мөгаен. Юкса, бу чаклы үзәкләрне өздереп җырлый алмас иде. Сайрар сандугачларың бер якта торсын!» – ди.

Әбекәем белән икәүләп моң дәрьясына чумабыз. Ирексездән күзләрем йомыла. Шулай тыңлавы рәхәтрәк. Тумыштан җыр-моңга мөкиббән сизгер күңелем тантана итә. Фәридә апаның гаҗәеп матур тавышы мине иркәли-юата, гөнаһсыз сабый күңелен алгысыта. Аның җырында үзебезнең авылның Аныстау чишмәсе челтерәвен, Кошман инеше буендагы камышлар пышылдавын, Утташ чатындагы юкәләр, усаклар лепердәвен, урман кошлары чутылдавын, тагын әллә нинди әлегә таныш түгел, әмма күңелемә үтә дә якын, тылсымлы аһәңнәрне ишетәм. Әбекәй өйдә юкта, сәкегә менеп, түгәрәк тәлинкәне сыйпыйм. Самими балалыгым белән могҗиза булуына өмет итәм. Радионың берәр нәрсәсен боргаласам, матур итеп җырлап безне сөендерә торган Фәридәсе, Әлфиясе, Илһамы килеп чыкмас микән?–дип хыялланам. Үзләре чибәр, йөзләре көләч, күзләре нурлыдыр ул әртисләрнең. Их, бер генә мәртәбә булса да, якыннан күреп калсаң икән аларны! Теләгем фәрештәләрнең «амин» дигән вакытына туры килер, гомер көземә аяк басар алдыннан Казанга күченермен, бу мәшһүр шәхесләр белән якыннан аралашырмын дип кем уйлаган? Әлфия апага атап язган шигырем, мәкаләм, аның «Үзем турында» дигән автобиографик китабында дөнья күрде. Илһам абыйга багышланган мәдхиям «Синең хакка гына түзелгән» дип аталган шигырьләр җыентыгымда, аңа багышланган күмәк җыентыкта басылып чыкты. Легендар шәхес–Фәридә апа белән очрашу, берничә кич дәвамында озаклап гәпләшеп утыру бәхете 2005 елның алтын көзендә насыйп булды миңа. Аңа багышлап язган саллы мәкаләләрем, интервьюларым затлы журналларда, хөкүмәт басмаларында дөнья күрде. 85 яше тулуы уңаеннан, аңа зурлап Идел буендагы шифаханәгә юллама бүләк итеп, Казанга кунакка чакыручы, «Таттрансгаз» идарәсенең генераль директоры Рәфкать Кантюковка әлеге игелеге өчен мең рәхмәтлемен.

Бу күркәм күрешүдән соң 17 ел вакыт узса да, Фәридә апаның тыйнак елмаюлы мөлаем йөзе, нурлы күзләре, канатлы гыйбарәләргә тиң акыллы фикерләрен, салмак кына, сүзләрен таслап тезеп кенә әйтеп куюлары, балачак хатирәләрен яңартканда сөйләгән тапкыр-шаян сүзләре, ихластан кеткелдәп көлеп куюлары әлегәчә хәтеремдә. Олыгайса да, шәм кебек төз гәүдәле иде ул. Зәвык белән киенүе, чисталыгы-пөхтәлеге һәммәбезгә үрнәк булырлык. Хәтере шәплеге, зирәклеге исең китәрлек. Бай репертуарындагы йөзләгән җырның сүзләрен, көйләрен олыгайгач та исендә тота алуы гаҗәеп хәл. Фәридә апа өч мең җыр белгән, диләр. Хыялый авыл баласының сизгер күңеленә эстетик зәвыкны табигать үзе салган, күрәсең. Шунлыктан ул гомер буена ихлас, тирән хиссиятле, гади булып калган. Юкка гына зирәк халкыбыз: гадилектә–галилек, дими. Фәридә апабыз данлы иҗади гомер юлы үтеп, дәүләт бүләкләренә, мактаулы, дәрәҗәле

исемнәргә лаек булса да, анда һаваланунының эзе дә юк иде. Күкрәк сугып, борын чөеп, үзенә дан-шөһрәт дауламаган ул. Аңа күпләрнең холкын бозган йолдыз чире кагылмаган иде. Эчке тәрбиялелек, зыялылык, тыйнаклык, зирәклек, кеше хакын хаклый белү, һәрдаим белемгә омтылыш, тырышлык, максатчанлык – гаиләдән килгән асыл сыйфатлар булыр. Ул чакта Фәридә апа белән якыннан аралашу борчулы күңелемне тынычландырды, эчке рухымны ныгытты, гомумән, җан рәхәте булып тоелды.

Зыялы нәселнең затлы баласы

Күренекле татар-башкорт җырчысы, РСФСРның атказанган артисты (1972), Башкортстан АССРның (1968) һәм Татарстанның халык артисты (1990), Рәшит Ваһапов исемендәге премия лауреаты, «Сөембикә беләзеге» иясе Фәридә Кудашеваның нәсел тамырлары кая барып тоташа? Тылсымлы-моңлы җыр бишеген кем тирбәткән? Халык сөеклесе булып зур сәхнәгә күтәрелгәнче, нинди гыйбрәтле юл үткән? Нинди табыш-югалтулар кичергән? Гаҗәеп зур хезмәте үзе исән чакта тиешенчә бәяләнгәнме? – дигән урынлы сорауларга тәфсилле җавабым «Туган җир»не укучыларны кызыксындырмый калмас, дип өметләнәм.

... 1920 ел. 15 декабрьнең күз ачкысыз буранлы төне. Башкорт АССРның Уфа губерниясенең Уфа өязендә (хәзерге Чишмә районы), Дим елгасы кочагына сыенган гаҗәеп матур табигатьле Келәш авылында яшәүче Яһүдә Кудашев гаиләсендә курчак кадәрле генә нәни кызчык тәүге мәртәбә дөньяга аваз сала. Кендек әбисе, бисмилласын әйтеп, нарасыйның кендек бавын кисеп, тәүге мәртәбә коендырып, биләүсәгә төреп, җайлап кына әнисе Рәхимәнең куенына яткыра. Мең газап эчендә кырык кылы өзелеп, яңа гына тулгак газапларыннан котылган ана: бигрәкләр ябык бит бәләкәчем, имүенең дә юне юк, исән генә калса гына ярар иде дип, ихластан борчыла. Нарасыена бәхетле озын гомер сорап, Аллаһка ялвара. «Кайгырма әле бичәм! Кечкенә булса да, төш кенә бугай ул. Үзе орчык чаклы гына булса да, тавышы әнә нинди көр! Ил-көнгә игелекле булып, нәселебезне данга күмеп, барыбызны да сөендереп, балакаебыз озак яшәр, Аллаһ боерса», – дип юата ире.

Келәш гади генә авыл түгел ул! Биредә бер үк чорда татар һәм башкортның өч талантлы шәхесе: илкүләм танылган халык шагыйре Мостай Кәрим, мәшһүр халык җырчысы Фәридә Кудашева һәм аның этисенең энесе, халык шагыйре Сәйфи Кудаш дөньяга килгән. Замандашлар бер үк саф һаваны сулап, бер үк чишмәнең татлы суын эчеп, авылның яшел чирәмендә тәгәрәп, Акманай күлендә коенып, талчыбыктан үрелгән мурда, иске челтәр белән балык сөзеп, табигать гүзәллегенә сокланып, аннан илһам җыеп үскән. Фәридәнең этисе Яһүдә – морзалар нәселе[1]

---

[1] Чынлыкта бу татар бәкләре нәселе, тарихи »Мещера җирләреннән» чыгучылар (ред.).

дәвамчысы. Картәтиләре Фәттахетдин, аның уллары Яһүдә, Әхияретдин, Нуретдин, Шәйхәттар Кудашевлар, көн итәргә маһирлыклары, тырышлыкларыннан тыш, сәләтле дә: тирә-юньдә данлыклы гармунчы, мандолиначы, җырчы булулары белән аерылып торалар. Үзешчән актер Нуретдин җырлы рольләрне бик оста башкара. Туганнар бергә җыелганда, авыл гөрләп тора, көй-моңнар төп йортка сыймыйча, урамга тарала. Әнисе Рәхимә–уңган хатын. Яшь ана, моңлы тавышы белән борынгы озын башкорт-татар көйләрен көйли-көйли, талбишек бавын аягына элеп, баласын тирбәткәндә, кулларындагы энәсе күз иярмәслек тизлектә ялт-йолт килә. Нәни кызчыгына киертергә дип, үзе теккән бәби күлмәге изүенә бизәк чигә ул. Күргәнегезчә, татар-башкорт халыкларының илһамчысы булачак Фәридәбез, җырлы-моңлы бишектә тирбәлгән. Затлы-зыялы әти-әнисенә кушылып, кечкенәдән озын көйләр көйләгән, гыйбрәтле, дәртле, моңсу халык җырлары тәэсирендә, чын милли мохиттә шәхес буларак җитлеккән. Сандугачны җырларга өйрәтмиләр, дигән гыйбарә нәкъ менә аның турында әйтелгәндер кебек. Фәридәгә кече яшьтән табигать җене кагылган. Басынкы табигатьле, кызыксынучан, хисле бала еш кына ялгызы сахрага чыгып, хуш исле печәнгә чалкан ятып, болытлар агылганын күзәтергә яраткан. Шул күперенке ап-ак «мендәрләргә» кырын ятып дөнья иңлисе, әллә кайларга китәсе, түбәнгә карап, кинәнеп гүзәл җирне күзәтәсе килә аның. «Колагымны туган җиремнең сайрар кошлары тавышы иркәли. Челтерәп аккан чишмә тавышын, чикерткәләр чөкердәшүен, бал кортлары безелдәшүен, үләннәр кыштырдавын, аллы-гөлле болын чәчәкләренең җил уңаена чайкала-чайкала үзара серләшүен сихерләнеп тыңлыйм, сокланып күзәтәм. Башларын суга игән бөдрә таллардан чык тамчылары түгел, әсәемнең калфагына чигелгән энҗе бөртекләренә охшаш асылташлар коеладыр кебек тоела. Миңа аеруча сары чәчәкләр ошый, алардан кояш төсе, җылылык бөркелүен тоям. Шул мизгелдә күңелем дертләп уянып китә, тыелгысыз рәвештә җырлый башлыйм. Миңа табигатьтәге һәрнәрсәдән музыкаль аһәңнәр агыла кебек тоела иде. Беренче сыйныфта укыганда, укытучы апам кушканга, ояла-тартына үзебезнең авыл клубы сәхнәсенә менеп, «Салкын чишмә»не җырладым. Сеңлем Хуршидә белән икәүләп, әтинең энесе Сәйфи агабызның шигырьләрен яттан сөйләдек. Халык гөрләтеп кул чапты. Тамашачы каршысында алган тәүге чирканчыгым эзсез узмады. Үзешчән сәнгать мине үз эченә бөтереп алды. Мәктәптә яхшы укыдым. Бәйрәмнәрдә теләп катнаштым. Соңрак җирле Кыйгы радиосыннан еш җырлаттылар»,–дип хатирәләрен уртаклашкан иде Фәридә апа. Тормышларын бөтәйтергә өметләнеп, Кудашевлар гаиләсе Дүртөйле районына күченә. 7 нче сыйныфны тәмамлагач, сәләтле кыз Фәридә Уфа сәнгать техникумында дүрт ел белем ала. Дипломлы яшь

белгеч, Дүртөйлегә кайтып, колхоз-совхоз театрында илһамланып эшли башлый. Җырлы-моңлы драматик рольләрне тамашачыларны хисләнеп елатырлык, дулкынландырырлык, уйландырырлык итеп башкара. Табигый сәләте өстенә, зиһене көчле, тырышлыгы зурдан була аның.

Җырчы булу – һөнәр генә түгел, ә яшәү мәгънәсе

Фәридә Кудашеваның халык арасында ныклап танылуына Башкортостан радиосы сәбәпче. 1947–1956 нчы елларда ул дәүләт радиосында солист буларак хезмәт куя. 1956 нчы елда Башкорт дәүләт филармониясенә эшкә чакырыла. Гаҗәеп кызыклы, гыйбрәтле, югалту-табышларга бай, дистәләгән елларга, меңәрләгән чакрымлы озын юлларга сузылган бетмәс-төкәнмәстәй тоелган күпсанлы гастрольле, купшы чәчәк бәйләмнәренә, овацияләргә, тамашачы мәхәббәтенә коенып, көндәшләренең мәкерле күз карашларын, астыртын интригаларын күрмәмешкә салышып, яраткан тамашачысы каршысына елмаеп чыгып басулар 66 ел дәвам итә. Элеккеге СССР киңлекләрен кат-кат ураган, затлы башкалаларның шәп акустикалы, бик иркен концерт залларын яңгыраткан, кечкенә башкорт-татар авылларының кысан, салкын, караңгы клубларын нурландырып, башкаладагы һәм җыйнак саладагы тамашачысына тирән ихтирам, зур хөрмәт белән бердәй хезмәт күрсәткән мөхтәрәм зат ул Фәридә ханым. Европа һәм Урта Азияне бер итеп, Себер киңлекләрен иңләп, Мәскәү, Санкт-Петербург тамашачысын моңлы тавышы белән әсир итеп, Финляндиядә гомер кичерүче татарларга кадәр барып җитеп, халыклар арасында дуслык – татулык җепләре сузган, сәяси-мәдәни күперләр салган, йөрәк җылысы аша дистәләгән төрки халыкларның күңел дөньясын сугарган, туган телебезне, милли рухыбызны саклап калуга үзеннән ифрат зур өлеш керткән сәнгати илче дә иде ул. Туган җирләреннән куылып, хаксызга рәнҗетелеп чыгып киткән, җанының тирән төпкелендә җирсү, өзелеп сагыну хисләрен саклап йөрткән меңәрләгән мөһаҗирләрне тарихи Ватаннарына бәйләп торучы, кан хәтерләрен яңартучы, йөрәк сагышларына дәва бирүче, хисләрен сафландыручы, чит җирләрдә башка халыклар тарафыннан йотылу куркынычы янаган мәлләрдә, милли хиссиятләрен, телен, динен һәм денен, гореф-гадәтләрен саклап калуга этәргеч ясаучы, юатучы, коткаручыларның берсе ул.

Мондый шәхесләр гасырга берәмләп кенә туадыр. Милләтебезнең асылташлары: Фәридә Кудашева, Әлфия Авзалова, Рәшит Ваһапов, Илһам Шакировларның сәнгати-тәрбияви-тарихи миссияләре таң калырлык, уйланып гыйбрәт алырлык, сокланып баш иярлек. Фәридә Кудашева исеменең, татар белән башкортка гына түгел, үзбәк белән казахка, таҗик белән кыргызга, уйгур белән балкарга бердәй якын һәм кадерле булуы очраклы хәл түгел. Ул алтын бәһасенә торырлык табигый сәләтен тулы-

сынча ачу, аны гомер буе баету, тугандаш татар белән башкортның һич тутыкмас рухи җәүһәрләрен берәмтекләп җыеп, илаһи моң белән бизәп, сугарып, төрки халыкларның күбесенә кайтарып бирү бәхетенә ирешкән бәхетле шәхес! Фәридә апа белән әңгәмәбез вакытында бер мөһим нәрсәне ачыкладым: аның өчен җырчы булу–һөнәр генә түгел, ә яшәү мәгънәсе, җан таләбе булган икән. Күренекле җырчы ханымның: «Сәнгати югарылыкта ихластан башкарылган милли җырның ифрат зур көчкә ия булуын онытмыйк. Ул тамашачының рухын ныгытучы, яралы күңелләрне дәвалаучы көчле тәрбия чарасы булу белән беррәттән, халыклар арасында дуслык һәм туганлык күперләре салырга сәләтле ышанычлы корал да. Сәхнәдән яңгыраган ике-өч ноталы тозсыз такмазалар тамашачының зәвыгын бозса, гыйбрәтле эчтәлекле милли моңнарыбыз аларны тыңлаучыда кешелеклелек сыйфатлары тәрбияли, киләчәккә өмет уты кабыза, тормышта бик авыр хәлләргә юлыкканда югалып калмаска ярдәм итә»,–дип сөйләгәне бүгенгедәй хәтеремдә.

Ф. Кудашева үз репертуарын гомер буе баеткан. Җырлары төрле темаларны колачласа да, аларга мәгънәви бөтенлек, ихласлык, көй белән җыр текстының гармониясе, тирән эчтәлекле тәрбияви кыйммәте хас. «Үземә атап язылган җырларны, композиторларның әсәрләрен махсус өйрәнүдән тыш, кая гына гастрольгә барсам да, җирле халык җырларын отып, күңел сандыгымда туплый бардым. Бигрәк тә башкорт белән татарның тирән мәгънәле озын көйләре йөрәгемә уелып калды. Аларны халык алдында аерым бер җаваплылык тоеп башкардым. Тамашачым әсәрләнеп, ләззәтләнеп тыңлаганда, сәхнә белән залның бербөтенгә әверелүенә, бер хиссият дулкынында тибрәлүенә сөенә идем. Җырда «эреп киткән» мәлемдә, әйтерсең лә, аякларым аз булса да сәхнәдән күтәрелә! Мин җыр канатында өскә күтәрелеп, җыр бишегендә тирбәләм сыман. Беркайчан да концертыма соңга калмадым. Сәхнәгә чыгар алдыннан рольгә кереп, бөтен хиссиятем белән җырны тоеп, җиренә җиткереп башкару өчен, үземне рамкада тотарга, игътибарны башкага юнәлтмәскә, бүлгәләнмәскә тырыштым. Артист залның рухын тоярга, беренче җырлары белән үк аның игътибарын яулап алырга, бөтен осталыгын җигеп, тамашачының күңеленә сукмак салырга, аны башкарыла торган әсәренең эченә бөтереп алып кереп китәргә тиеш. Шул очракта гына зал белән сәхнә бербөтенгә әверелә. Бу инде кәсеп түгел, ә чын рухият, кеше күңелендә җыр тантанасы! Җырчының бәхете шунда түгел мени?»–дип тыйнак кына елмайды ул. Фәридә ханым, гап-гади авыл тумасы булса да, гаҗәеп матур тавышы гына түгел, үзе дә үтә дә затлы икән. Үз-үзен тотышы, килеш-килбәте күңелгә ятышлы. Затлы француз мадамнарын көнләштерерлек югары зәвык бар иде аңарда. Талантыннан яман көнләшеп, аяк чалучы хөсетле бәндәләрнең астыртын эшләгән этлегенә җавап биреп,

мөнәсәбәтләр ачыклауга энергиясен түгеп, кадерле вакытын әрәм итмәгән. Үз дәрәҗәсен беркем алдында да төшермәве, яраткан тамашачысы каршында күңел сафлыгын саклый алуы, гади, сөйкемле, кешелекле гүзәл зат булып кала алуы – үзе үк могҗиза. «Әрсезләнмәдем, оятымны югалтмадым. Көнче-гайбәтчеләрнең авыр сүзләреннән өстен була алдым. Артистның сәхнәдән әйткән һәр сүзен, мимикасын, күз карашын, кием-салымын, үз-үзен тотышын гади халык, аеруча яшьләр, үзенә өлге кебек кабул итә. Шунлыктан, үзе телиме-юкмы, сәнгатькәр тәрбияче ролен үтәргә мәҗбүр. Бу аның ил алдындагы вазыйфасы. Артистка артыгын кыланырга, кирәкмәгән затсыз сүзләр сөйләп, сәхнәне кадерсезләргә ярамый. Сәнгать әһеле, халыкка ярыйм дип, очсыз мода артыннан куып, аңа ияргә тиеш түгел. Киресенчә, үзенең нечкә эстетик зәвыгы, рухи матурлыгы белән гавамны үз артыннан ияртергә, аның хисләр дөньясын калыплаштырырга тиеш. Халык күңеленә үтеп кереп, анда үз урыныңны яулау өчен, тамашачыга җан азыгы бирерлек, моңлы, тирән фәлсәфи мәгънәгә ия җырлар башкаруы зарури. Халык җырын җырламаган, аны башкарырга хәленнән килмәгән «җыручы»ның милләттәшләренең күңелен кузгата, аның мәхәббәтен яулый алуы шикле», – дигән сүзләре бүгенгечә актуаль.

Авырлыклар холкымны чарлады...

Фәридә Кудашеваның кайбер хатирәләре сизгер җанымны тетрәндерде. «Иҗатымда бик бәхетле булдым. Кайда гына чыгыш ясасам да, башкортым да, татарым да үз итте. Әмма тормыш юлым сикәлтәле булды. Ачы хәсрәтләрне күп кичердем. Язмыш мине уттан алып, суга салып, кан-яшь түктерә-түктерә, кат-кат сынады. Шул рәвешчә холкымны чарлады. Әүвәле газиз әнием вафат булды. Унөч яшемдә ятимлек газабына дучар булдым. Беренче никахымнан уңмадым, нарасыемны кочаклап, ялгыз калдым. Өч айлык сабыемны куеныма кысып, җаным өзгәләнгән хәлдә гастрольгә чыгып киттем. Зыянчура районы Муйнак авылы клубында концерт куйган көнне сугыш чыгу хәбәрен ишетеп тетрәндек. Бу афәт һәр йортка диярлек кайгы-хәсрәт китерде. Егерме яшьлек сеңлем Хуршидә яу кырында ятып калды. Толлар, ятимнәр соңгы тиеннәрен ябык учларына йомарлап, концертыбызга агылып килә, билет алып керә иде. Салкын, ярымкараңгы клубларда җырлаган чаклар еш булды. Халык үзе ач-ялангач булса да, соңгы телем икмәген безнең белән бүлеште, хәл кадәренчә кадер-хөрмәт күрсәтергә тырышты. Алардан килгән уңай энергия, халык мәхәббәте аякка бастырды мине. Әле дә яшәү көче бирә. Олыгаеп килгән мәлдә толлык ачысын кичерергә язган икән. Егерме җиде ел үзара хөрмәт итешеп, ярты сүздән аңлашып яшәгән икенче ирем – Бәхти Гайсинны вакытсыз югалту хәсрәтен кичердем. Бердәнбер кызым Ренара фаҗигале төстә якты дөньядан китте. Аның да сабые ятим

калды. Аллаһы Тәгалә яраткан колыма сынауларның зурысын бирермен, дигән бит. Күрәсең, мин–Илаһымның яраткан колыдыр... Якыннарым артыннан кара җиргә кереп ятардай авыр чакларым аз булмады. Тамашачы мәхәббәте генә дөнья белән бәйләп торды. Халкымны коточкыч зур хәсрәтләргә, авыр югалтуларга дучар иткән Бөек Ватан сугышы вакытында, аннан соңгы ачлы-туклы елларда башкарган җырларым белән тамашачымны юата, аңа рухи азык бирә алуымны, милләтемә кирәклегемне тою янәдән тернәкләнеп аякка басарга ярдәм итте. Эчем тулы хәсрәт уты бәгыремне көйдергәндә, ачы күз яшьләремне эчкә йотып, тураеп басып, башымны югары тотып, елмаеп сәхнәгә чыгып басу–үзе зур сынау иде»,–дип сөйләгәндә, мөлаем йөзле ханымның нурлы карашы моңсуланды, соры күзләре яшьләнде. Милли җанлы, татар, башкорт телләрен су урынына эчкән Фәридә апабыздан: зыялы-затлы нәсел дәвамчыларыгыз бармы? Алар кайда яши? Сәнгать юлыгызны дәвам итәләрме? Милләтебезгә хезмәт итәләрме?–дип кызыксындым. «Бу дөньяда оныгым Славяна белән торыннарым Михаил белән Варварадан башка кан-кардәшләремнән беркемем калмады. Якыннарым Мәскәүдә яши. Телефоннан чылтыратып, ара-тирә хәлемне белгәлиләр»,–дигән җавапны ишеткәч, әллә нишләп киттем.

Кызганыч, татар һәм башкорт халкының йөзек кашы, данлыклы сәнгатькәре, зыялы, иманлы Кудаш морза оныгы–динле, денле Фәридә апабызның дәвамчылары затлы нәсел кыйбласыннан читкә тайпылган. Алар татар, башкорт телләрен, бу халыкларның күркәм гореф-гадәтләрен белми, дәү әниләренең моңлы җырларын тыңламый. Чит мохиттә тәрбияләнеп, ят менталитетны үзләштереп, ныклы нәсел тамырларыннан аерылганнар...

Сәхнә түрендә пар былбыллар

Сүз дә юк, данлыклы җырчының гомер юлында шатлыклы мизгелләр дә күп булган. Үзен аңлаган яхшы кешеләр янәшәсендә яшәгәндә кабаттан уянган иҗат дәрте ташып торган, тамашачысыннан рухи көч җыйган. Аның төп таянычы–гомер юлдашы, виртуоз музыкант, аккордеончы, композитор Бәхти Гайсин. Аларга өч дистә елга якын бергәләп иҗат итү бәхетен татырга насыйп булган. «Бәхтием–бәхетем, арка терәгем булды. Күп җырларны уртак тырышлык белән тудырдык. Сәхнә түрендә пар былбыллар шикелле сайрашып иҗат итүебездән кара көнләшүчеләр бар иде. Бәхтиемнең көйләренә үз «нотка»ларымны куеп, мелизмнар белән баетып җырлый идем. Иллә дә шәп аккордеончы-музыкант иде ул. Көйне җаны белән тоеп, җиренә җиткереп уйнады. Бервакытта да җырчыны авыр хәлдә калдырмады. Музыкаль аһәңнәрне дөрес яңгыратты, тональностьне дөрес алды, ноталарга хилафлык китермәде. Шунлыктан, бик катлаулы көйләрнең бормаларын алганда да, тавышым өзелеп калмады. Сәхнәгә

чыгып баскач, аркамның чак кына кыймылдап куюыннан ук, нәрсә әйтергә теләвемне аңлап ала иде, мәрхүмкәем. Фәридәкәем, сиземләвең көчле, синнән шәп композитор чыгар иде. Көйләрне бизәп, баетып башкарасың. Шунлыктан халык аларны үз итә, күтәреп алып, үзенеке итә», – дип үсендерүе исемдә, дигән иде Фәридә апа. Бәхти ага, Фәридәсе җырлаганда, аның тын алышына, авызын ачуына, күз карашына тиклем тоя торган була. Талантлы музыкантның аккордеонда уйнавын беркемнеке белән дә чагыштырып булмый. Композитор буларак, башкорт, татар халык иҗатының борынгы үрнәкләренә нигезләнгән җырларын тыңласаң, һәр әсәре халыкчан һәм заманча яңгырый. Бәхти Гайсинның тырышлыгы белән, яраткан Фәридәсе өчен, яңадан-яңа интонацияләр, ритмик бизәкләр белән баетылган, заманча аранжировкалардан төзелгән репертуар барлыкка килә һәм җырчы иҗатында яңа юнәлеш туа. Бәхти ага җитәкләгән инструменталь ансамбльгә кушылып, Фәридә апабыз башкарган җырларны, очрашуыбызның соңгысында ул бүләк иткән дисклардан кат-кат тыңладым. Җырчының милли мелизмнарга бай ягымлы аһәңнәре һәм музыкаль инструментларның тылсымлы тавышлары сихри дөньяга алып кереп китә кебек. «Ике аккош», «Кайтырсың шикелле», «Кермә төшләремә», «Су буйлап» әнә шундый камил яңгырашлы чын җәүһәрләр. «Йөрәк сере»ндә Фәридә апабыз дәрья суыдай ташып аккан сүнмәс рухлы йөрәк авазын җыр аһәңе – моң аша тамашачысына тулысынча ачып бирә. Фәридә Кудашеваның табигатьтән куелган ягымлы тавышын итальян мәктәбенә хас белькантога тиңләүчеләр бар. Аның иҗат юлы озын булса да, аккомпаниаторлары күп булмый. Иҗатының башлангыч чорында үзенчәлекле композитор, баянчы Таһир Кәримов белән хезмәттәшлек итә. Радиодан яңгыраган тәүге җырлары аның белән язылган. Төрле вакытта күренекле музыкантлар – баянчылар Әлфәрит Солтанов, Рәис Сафиуллин, курайчы Азат Аетколов, Бәхти Гайсин җитәкчелегендәге инструменталь ансамбль, фортепианода Александр Ключарев, Радик Хәбибуллин, Рөстәм Яхин аккомпаниментында да җырлаган ул. Баянмы, аккордеон яки фортепианомы, синтезатор яки тулы ансамбльме – җырчыга комачауламыйча, аның белән бер үк дәрәҗәдә образ тудыру өстендә эшлиләр, бердәй гармоник дуэт хасил итәләр. Фәридә ханым башлыча лирик җырларны үз итә. Һәр җыры – бер мини-спектакль. Ул халык җырының классик традицияләрен дәвам итеп, бер үк вакытта концерт эстрадасының башкару сәнгатенә оригиналь яңалыклар алып керә. Андагы җырлау культурасы, репертуар байлыгы күп җырчылар өчен үрнәк булырлык, бәрхет тембрлы тавышы, авазларның ачыклыгы, сөйләмнең төгәллеге осталык эталоны булып тора. Кудашева җырның кульминация урыннарында тавыш көчен чамадан тыш арттырмыйча, матур тембрын саклап җырлый.

Бер канатым–Уфада, икенчесе–Казанда

Фәридә Кудашеваның Казанга тәүге гастроле 1959 нчы елда була. Дистәдән артык мәдәният сараенда, М.Җәлил исемендәге Опера һәм балет, Г.Камал исемендәге драма театры сәхнәләрендә чыгышлар ясый. «Казан тамашачысы мине күтәреп алды, чәчәкләргә, алкышларга күмде. Радиодан җырларым агылды. Концертларым аншлаг белән узды,–дип искә алды Фәридә апа.–Тукай клубында олпат язучылар, шагыйрьләр, журналистлар белән очрашу вакытында күзем ап-ак күлмәкле, чал чәчле, ябык озын гәүдәле, Хозыр Ильяс хәзрәтләре кыяфәтендәге берәүгә төште. (Ул Хәсән Туфан була–авт. Х.Г.) Бөтен барлыгы белән мин башкарган халык җырының тирән моң дәрьясына чумган. Аның күзләрендәге сагышны, хәсрәтне күреп тетрәндем. Әгәр карашымны башка тамашачыга күчереп өлгермәсәм, белмим, нәрсә килеп чыккан булыр иде. Минем җырыма кушылып, аның җаны җылый иде бит...». Танылган җырчы Мәгафур Хисмәтуллин ул чакта: «Котлыйм, Фәридә, Казанны яулап алдың! Хәзер синең белән санлашырга була»,–дип әйтә. Ярты гасыр дәвамында милли сәнгать илчесе Уфа–Казан юлларын кат-кат урый. ТРның Беренче Президенты Минтимер Шәймиев: «Балачагымда радиодан башкорт музыкасын тыңлап үстем. Фәридә Кудашева–башкорт мәдәниятендә тулы бер чор»,–дип бәяли. «Халкым–миңа, мин халкыма рәхмәтле булдык,–дип канәгать елмайды Фәридә ханым.–Хезмәтемне хөкүмәт тә хөрмәтләде. Татарстанның һәм Башкортстанның халык, Россиянең атказанган артисты исемнәрен бирделәр. Мин болай уйлыйм: әгәр кеше ачтан үлмәсә, бөтенләй дә ашамыйча торыр идем. Рухи азыкны өстен куяр идем. Ансыз яшәү-яшәү түгел! Бер канатым–Уфада булса, икенчесе–Казанда. Кая барсам да үз тамашачым!»

Биздермәгез җанны! Мәсхәрәләмәгез тамашачыны!

Фәридә апа белән ихлас әңгәмәбез вакытында, бүгенге заман эстрадасына мөнәсәбәтен белдерүен үтенгән идем. Олпат җырчыбызның нурлы йөзеннән караңгы күләгәләр йөгерешеп узуын күреп алып, хөрмәтле кунагыбызның кәефен кыруыма уңайсызландым. Ул уй-хисләрен яшереп тормады. «Радио тыңлыйм, телевизор карыйм, эстраданы даими күзәтеп барам. 1990 нчы еллар башында ук аңа милләтебезгә хас булмаган затсызлык бәреп керүенә көенәм. Мәгънәсез такмазаларны кат-кат кабатлап, ярым-ялангач көе сәхнәдә сикерешкән, авазлары синтезатор һәм компьютер ярдәмендә ясалган фонограммаларны бар көченә әйләндереп, үзләре микрофон каршында авызларын кыймылдатып торучы зәвыксыз, тавышсыз, моңсызларны артист дияргә телем бармый. Алар изге сәхнәне хурлый, халыкны алдап, хәрам акча җыя. Бу–милли моңның тамырына балта чабу, тамашачыны мәсхәрәләү, миңгерәйтү, уйлый алмас хәлгә

җиткерү, кыргый экстазга этәрү. Моның ахыры тамашачыны азгынлыкка, физик, рухи сәламәтлекне җуюга илтеп җиткерәчәк. Яшьләрне күрәләтә аздырып, җинаятьчелеккә төртеп төшерү юлы бит бу! Кайда монда мәгънә? Шул булдымы халыкка мәдәни хезмәт күрсәтү, аның эстетик зәвыгын, уй-фикерен, рухи дөньясын формалаштыру? Халык алдына чыгып, киң диапазонлы тавышы булмаган көенчә, бүртенә-бүртенә кычкыручы кайбер опера артистларына: «Биздермәгез җанны! Мәсхәрәләмәгез тамашачыны!» – диясе килә. Җырчының дикциясе чиста, һәр авазы аңлаешлы булырга тиеш. Кайвакытта җырны тыңлыйсың, ни әйткәннәрен аңлап булмый. Акча түләп, рухи азык алырга, күңелен хушландырырга, җанын савыктырырга өметләнеп килгән тамашачының таләбе канәгатьләндерелми икән, ул сәнгатьтән бизә. Татар һәм башкорт эстрадасында чын режиссура юк дәрәҗәсендә. Концерт программаларын дилетантлар төзи. Дүрт сәгатьлек тамаша буламы? Кайчан бетә инде бу мәхшәр? – дип, залдагылар кыбырсып утыра икән, хезмәтең бушка китте дигән сүз. Гомер-гомергә сәнгать рухият илһамчысы булды. Җыр сәнгате – аеруча нәфис, нәзберек өлкә. Аны ни битең белән кәсепкә әверелдермәк кирәк? Әгәр артист билет сатучыга, гәҗит чыгаручыга, зал арендалаучыга, эшкуарга әверелсә, иманым камил, аның иҗади образлар өстендә эшләргә, репертуар баетырга вакыты да, хәле дә калмаячак. Нигә аңа Мәдәният министрлыгы түрәсе, администратор, продюсер йөген сөйрәргә? Хикмәт акча юклыкка гына барып терәлсә, безгә сугыш вакытында, ярым ач килеш авылдан-авылга ат, трактор чаналарына, йөк машинасы әрҗәләренә төялеп ката-туңа йөреп, аена унтугызар концерт кую җиңел идеме? Иҗатка бирелгәнлек белән түзелгән. Җырчының вазыйфасы – җырлау гына булырга тиеш. Аның матди хәлен Хөкүмәт кайгыртырга бурычлы, дип уйлыйм. Җырда милли рух, милли сәясәт, яшәеш чагылыш таба. Милләттәшләрем, ишетегез җан авазымны, җыр – кәсеп түгел ул, ә хиссият, рухият!» – дип өзгәләнгән иде олпат җырчыбыз Фәридә ханым. Мөхтәрәм ханымның җан авазы бүген дә актуаль яңгырый, тик аны ишетүчеләрнең көннән-көн азая баруы гына кызганыч...

P.S. Фәридә Кудашева олыгайган көнендә Уфадагы иркен фатирында ялгыз яшәде. Аңа социаль хезмәткәр ярдәм күрсәтте. Хөкүмәттән персональ пенсия билгеләнде. 2010 елның 9 октябрендә Уфада вафат булды һәм шәһәрнең мөселман зиратында олылап җирләнде.

З.А. Тычинских

СУДЬБА УЧИТЕЛЯ

2023 г. в России отмечается как Год Учителя. Судьба сельской учительницы Махмуды Рахимчановны Аминовой схожа с судьбой тысяч учителей послевоенного времени. Это те люди, благодаря профессиональным и человеческим качествам которых – преданности делу, самоотверженности, благородству, долгу и чести, воспитываются новые поколения, сохраняются и передаются нравственные основы, лучшие традиции нашего народа.

Аминова Махмуда Рахимчановна родилась 29 августа 1941 г. в д. Нижние Аремзяны Тобольского района Тюменской области. Детство ее пришлось на тяжелые военные и послевоенные годы. В семье было 6 детей, но четверо рано, еше в детстве, умерли. Отец, Рахимчан Рахимович Бахметов, 1911 г.р., не вернулся с Великой Отечественной войны. Он пропал без вести в 1943 г. в боях под Сталинградом, до войны работал в колхозе, как и мама Махмуды Рахимчановны – Танзиля Мухаметкаримовна.

4-летнюю школу Махмуда Рахимчановна окончила в родной деревне – Нижних Аремзянах.

Потом семья переехала в д. Уки, где Махмуда апа окончила 7-летнюю школу. После окончания ее она поехала учиться в Тобольск, где в школе № 15 окончила 10 классов. Семья девочки осталась в деревне, а в Тобольске она жила уже в общежитии. Училась хорошо, активно участвовала в общественной жизни, в художественной самодеятельности. После окончания школы поступила учиться на филологический факультет Тобольского педагогического института.

После окончания института М. Аминова поехала работать в д. Митькино Вагайского района. Там она проработала всего 3 месяца. Директор школы с. Казанка заприметил молодую учительницу немецкого языка и пригласили работать в Казанскую среднюю школу. Именно там она и познакомилась со своим будущим мужем, своей судьбой – Мансуром Ами-

новым. Его назначили в соседнее с. Тукуз директором школы. Туда вскоре после свадьбы и переехали молодожены. Там они вместе проработали четверть века. Мансур абый – директором школы, Махмуда апа – учительницей русского и немецкого языков и неизменной помощницей мужа во всех делах. Как она вспоминает, работали с раннего утра до позднего вечера: ставили вместе с учащимися спектакли, организовывали концерты и праздники… Школа всегда была центром культурной жизни села. Люди в Тукузе были очень доброжелательные, отзывчивые, душевные. Махмуда апа говорит, что ей очень нравилось жить и работать в Тукузе именно благодаря живущим там людям. Видимо, эта любовь была взаимной. Прошло уже 35 лет, как Аминовы переехали в Тобольск, но и сегодня бывшие ученики не забывают любимую учительницу – постоянно звонят, навещают.

За свою добросовестную работу Махмуда Рахимчановна неоднократно была награждена грамотами разного уровня, принимала участие в областных съездах учителей. Была депутатом Вагайского районного Совета народных депутатов.

Уже на пенсии Аминовы переехали жить в Тобольск. И здесь они продолжают активно участвовать в общественной жизни города. 15 лет назад, когда был создан ансамбль ветеранов-педагогов «Яшьлеккә сәяхәт», Мансур абый и Махмуда апа вошли в состав ансамбля и стали постоянными участниками этого коллектива, а ансамбль с бесплатными концертами объездил почти все татарские деревни Тобольского и Вагайского районов.

Много и горестей выпало на Махмуду Рахимчановну. Она похоронила двух своих взрослых сыновей, несколько лет назад скончался супруг – Мансур абый Аминов. Несмотря на это, она остается по-прежнему доброй, отзывчивой и душевной. В ее доме всегда рады гостям. Махмуда апа накормит всех пирогами и перемечами.

Дай Аллах ей здоровья и благополучия!

Р.К. Бакиева

СЕБЕР ШАГЫЙРӘСЕ ГӨЛФИЗӘР АБДРАХМАНОВА ТУРЫНДА ХАТИРӘЛӘР

Үз төбәгебезнең төбәк талантлы, милләт язмышына җан атып яшәгән шәхесләрен белеп яшәү, алар иҗатын өйрәнү һәм тарату хәзерге кешеләрнең бурычы. Сүзем шигърият дөньясында үз сүзен әйтеп калдырган Гөлфизәр Хәйретдин кызы Абдрахманова турында.

Гөлфизәр Омск өлкәсе, Тевриз районы Байбы авылында 1949 нчы елда туган. Мәктәпне тәмамлаганнан соң Омск кооператив техникумында укып, сатучы товаровед була, елга портында эшләп ала, ләкин авыл кызын туган ягы үзенә тарта. Авылга кайтып ул 27 ел буена мәдәният йортында эшләп талант чишмәсен киңәйтеп җибәрә. Сүз осталыгы, шигъри җаны аңа тынгылык бирми.

Язмыш җилләре аны 2000 нче елларда Тобол шәһәренә алып килә.

Менә шушы чорда инде аның берсе артыннан берсе иҗат җимешләре дөнья күрәләр. 2003 нче ел «Себер ягым», 2006 нчы ел «Нәни дусларга», 2009 нчы ел «Изге Сүзге моңнары», 2011 нче ел «Аркаим – таулар иле», соңрак «Сәяхәт дәрес» һәм «Сүнмә, яшьлек» китаплары басылып чыгалар.

Автор «Себер як», «Себер, Себер» һ. б. шигырьләрендә Себер җиренең байлыгын, гүзәллеген, данлы тарихын сүрәтли.

«Әй, Себер як, Себер як,
Нефть, газга тулган як,
Бөтен милләт халыкларын
Берләштерә торган як».
«Тамырларың көчле, үзең горур,
Үткәннәрең җилле, давыллы,
Сүзгеләрең, Кучумнарың белән
Тарихларың белән син данлы», – дип дан җырлый ул Себер җиренә.

Гөлфизәр – замана баласы буларак мәчет юлларыннан да ераклашмый, дингә дә тартылып, аны өйрәнеп яши. Ул еш кына Тобол районы Саба-

нак авылы мәчетенең көтелгән кунагы булып, анда дини мәҗлесләрдә, бәйрәмнәрдә катнашып торды. Мәчет кунаклары авторның шигырьләрен яратып тыңлыйлар иде.

«Мәчет ишекләрен ачкан чакта,
Күңел көзгеләрем яктыра,
Сулышларым иркенәеп китә,
Бөтен борчуларым онтыла», – дип яза ул «Мәчет тынлыгы»

шигырендә.

Гөлфизәрнең догалар белән, аларның көчен тоеп, кайбер авыруларны дәвалап йөрүе дә әһәмияткә иядер.

Автор үз заманының күренекле шәхесләрен яратып, аларның иҗатын халык арасында тарату юлларыннан да туктамады.

«Тыныч йокла, Булат,
калган эшләреңне,
Башкарырлар сездән калганнар.
Махиянов, Якуб Зәнкиевлар,
Ильясовлар, Әнәс, Корманнар».

Моңа өстәп куясы иде: С. Сагитовлар, Зилә Абайдуллина, С. Бекенин, Гөлнур Хайруллина, Ф. Утяшева һәм дә башкалар.

Күпме талант, тел остазы булырга кирәк Ершовның «Сүзге» поэмасын шигъри юлларга салып тәрҗемә итәр өчен...

Гөлфизәрнең күп кенә шигырьләре җирле композитор тарафыннан көйгә салынганнар һәм ансамбльләр аларны башкарудан туктамыйлар. Мәсәлән, «Җилләр белән», «Изге Сүзге моңнары», «Пар аккошлар», «Себер, Себер», «Соң инде», «Тапталган яшьлегем» һ.б.

Шагыйрәне кайда гына китсә дә, туган авылы – Байбысы үзенә тарта, шуның өчендер дә фанидан китәсен сизенгәч, ул үз туфрагына – авылына кайтып китә, шунда, 2018 елның 18 мартында вафат була, Байбыда җирләнә. «Авылым тарихы» шигырендә авылының табигате матурлыгын, килеп чыгышын (1606 еллардан башлана) сүрәтләп ул менә нәрсә яза: «Авыл елга буенда урнашкан була, еш кына аны су алган (Иртыш). Байбахты исемле бабай урын эзләп матур тау каршына килеп чыккан да, «Эх, нинди матур Ер» дип кычкырган. Яңа урынга авыл күчеп, шул бабай исемен алган, «Байбы» дип йөртә башлаганнар, тарихта шул исеме белән калган».

Әнкәйләргә, туган телгә багышлап шигырь язмаган бер генә шагыйрь дә юктыр. «Әнкәй», «Кәккүк ана», «Ана сагышы», «Газиз кешем минем әнием» һ.б. шигъри юлларында аның кайда гына булса да әнисен ярату, сагыну, юксыну хисләре урын алалар.

«Вакыт узар белдермичә генә,
Гомеремнең җитәр көзләре.
Актык сулышкача ишетермен
Әнкәемнең җылы сүзләрен», – дип яза ул «Әнкәемнең
җылы сүзләре» шигырендә.

Туган телне саклау, яклау, белү һәр милләт баласының изге бурычы дип саный шагыйрә.

«Батыр, горур, данлы, серле,
Син иманлы, затлы матур тел.
Онытма син, татар, Тукай телен,
Аның алда башың ия бел».

Тобол шәһәренең милли-мәдәни автономиясе тәкъдиме буенча (җитәкчесе З.А. Тычинских) шагыйрәгә багышланган ел саен оештырыла торган истәлекле искә алу бәйрәме «Яшьлеккә сәяхәт» ансамбле җитәкчесе (Роза Яхина) оештыруында 2022 елның октябрь аенда киң программа белән үтте.

Аның иҗатын саклап калу һәм киләчәк буыннарга тарату максаты белән мондый чараларны һәр ел саен үткәрү традициягә керәчәк дигән карар һәр тарафка җиткерелде.

P.S.: 22-ел октябрь аенда Гөлфизәр Хәйретдин кызы Абдрахмановага багышланган зур чара турында «Яңарыш» газетасында (№47, 18.11.2022) язылган иде, шагыйрәнең иҗатын тулырак итеп сүрәтләү максаты белән тагын язмакчы булдым.

Н.А. Файзуллина

«ДОБРЫЙ СЛЕД НА ЗЕМЛЕ»
(к портрету создателя Ембаевского сельского музея В.А. Биктимировой)

Любовь к своему делу, дому, родному селу… Не это ли патриотизм по отношению ко всей стране…?! Я пишу о хрупкой женщине с огромной душой, педагоге и патриоте. О человеке с большой буквы, чья жизнь является суммой двух слагаемых – патриотизма и труда. О Венере Адиятовне Биктимировой, создателе Ембаевского сельского музея и его первом директоре, слово.

Своим очерком я хочу воздать по заслугам этому замечательному человеку, настоящему подвижнику, творческой личности, незабываемой для односельчан.

Ее труд являлся не просто увлечением, а своего рода одержимостью, неисчерпаемой верностью, покоряющим и восхищающим. До сих пор поражает ее отношение к делу, а результаты ее деятельности впечатляют. Ее музей живет и развивается освещая историю с. Ембаево и с. Тураевой. Она создала и подарила потомкам целое наследие.

Венера Адиятовна родилась в 1931 г. в Тобольске, в семье учителей Саиткуловых – Адията и Бибинур. Ее отец возглавлял татарскую школу им. Нариманова, сейчас это школа № 15. Мать была учительницей начальных классов. Народная мудрость гласит: чем глубже корни, тем крепче крона. Каждый из нас, что бы мы

ни думали о своей уникальности, есть совокупный результат поступков, действий, событий, затраченных сил, связанных с предыдущими поколениями. И Венера Адиятовна гордилась, что она представитель педагогического рода, где рождались сильные духом и телом люди, активные и творческие. И она стала продолжением этой родовой цепи, приумножив наследие предков-педагогов и просветителей.

Наша героиня с отличием закончила Тобольское татарское педучилище, затем Тобольский педагогический институт. В 1960 г. по направлению Тюменского РайОНО она становится заведующей детского сада «Тополек» в с. Ембаево. По ее воспоминаниям, этот детский сад открылся 8 августа 1960 г. Он размещался в неприспособленных деревянных зданиях, специального здания не было. Не было и квалифицированных воспитателей, поэтому Венера Адиятовна была одновременно и заведующей, и воспитателем, и музыкальным руководителем. Постепенно стал складываться коллектив, подбирались квалифицированные воспитатели. Изначально в «Топольке» воспитывалось 9 детей, затем набралось 42 воспитанника.

Главной особенностью Венеры Адиятовны была способность видеть в ребенке личность, чувствовать ответственность за его здоровье и развитие. Она была энергичным, настойчивым, требовательным руководителем. Отличалась умением продуктивно работать. Слаженный труд всех членов коллектива, полное взаимодействие и тесный контакт с родителями, а также с общественностью позволили сделать все необходимое для детей. Одна из главных забот заведующей – укрепление материальной базы и создание необходимых условий труда для работы. В этом ее партнерами стали совхоз им. Калинина, сельский совет и, конечно, родители.

Благодаря ее стараниям, детский сад «Тополек» стал передовым в районе и области. Учреждение превратилось в опытную площадку для проведения районных и областных семинаров. Под ее руководством детский сад воспитал не одно поколение детей.

В.А. Биктимирова была, кроме того, и энергичной общественницей: в течение нескольких лет являлась членом президиума райкома и обкома КПСС и профсоюза работников культуры, членом совета РайОНО, оказывала методическую помощь детским садам района. Она всегда прямо и аргументированно выражала свою точку зрения и широко делилась опытом. За активную работу Венера Адиятовна была награждена знаком «Отличник народного просвещения», Почётной грамотой Министерства просвещения РСФСР, медалями «За доблестный труд в ознаменование 100-летия В.И. Ленина», «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–45 гг.», «Ветеран труда». Ее имя занесено в районную Книгу Почета.

После ухода на заслуженный отдых, она работала в школе учителем обслуживающего труда для девочек и начальником пришкольного лагеря. Уже в то время «неугомонная Венера»–так называли ее соратники, вынашивала идею создания в селе музея. Разделяли ее и супруг, директор Ембаевской средней школы, Сулейман Колчакович Биктимиров, председатель сельского совета Саид Хамитович Фатхуллин. И Венера Адиятовна смогла воплотить в реальность мечты односельчан.

В декабре 1989 г., когда возникли изменения в общественно-политической жизни в стране, в администрацию Тюменского района обратилась областная Ассоциация татар с предложением открыть музей в Ембаево. В 1994 г. Постановлением главы Администрации Тюменского района В.А. Бугаева был создан районный Музей татарской культуры, а директором музея назначена Венера Адиятовна Биктимира, ветеран педагогического труда, инициатор его появления. Ембаевский сельсовет постановил выделить из Ансамбля мечети с. Ембаево под музей здание бывшего медресе, памятник культуры XIX в.

И опять все пришлось начинать с нуля. Вот как вспоминала об этом событии сама его первая заведующая: «Я пришла на пустое место: не было ни помещения, ни экспонатов. В этом здании тогда находился сельсовет, и нам обещали выделить одну комнату. А в поисках музейных редкостей я пошла по домам, по нашим бабушкам. Они очень доброжелательно меня встречали, каждая старалась чем-то помочь. Чего только не нашлось в домах деревенских старушек!»

На протяжении нескольких лет Венера Адиятовна со своими первыми сотрудниками–Марзией Салямовой, Альфией Яминовой, Марзией Валишевой собрала для музея большую коллекцию подлинных предметов традиционной материальной культуры сибирских татар. Большой вклад в пополнении музейных фондов внесли местные жители, поэтому во всех его экспонатах присутствует частичка души каждого жителя села.

Сейчас в Ембаевском сельском музее собраны ценные предметы старины: самовары, кумганы, кувшины, чугунные утюги, прялки, образцы национальной татарской одежды, самотканые платки, скатерти, различные украшения XVIII–XIX вв. и многие др.

С момента организации музея активно помогала заведующей в пополнении фонда Сарвар Нигматуллина, жительница с. Ембаево. Она ездила в ныне заброшенную д. Кыштырла Тюменского района, чтобы привезти из дома своих родителей старинные вещи. Подарила она музею и семейную реликвию–поднос. На этом подносе ее мать–Сарвар, по заведенной традиции, поднесла молодым свадебный пирог. А самой матери когда-то в столь же знаменательный день на нем поднесла хлеб ее мать. Часы и

кумган преподнесла музею Рачига Муллашева. Фатима Яминова из Тураева подарила медный таз, кумган, деревянные часы с татарским орнаментом. Махмуд Фатхуллин пожертвовал бычий хомут. Многие хорошо помнят, как в тяжелые военные годы пахали на быках: лошадей отправляли на фронт, техники не было. Жена Махмуда Фатхуллина, Альфия, принесла сохранившиеся вещи своего прадедушки – Алиуллы Муслимова, родоначальника рода Муслимовых вЕмбаево. Алиулла был образованным человеком, вел в мечети метрическую книгу на арабском шрифте. Эту книгу предоставила музею М.Р. Файзуллина. В старину люди берегли свои вещи, делали их собственноручно, за качество ручались. Поэтому и не стыдились ставить клеймо мастера. Тот же Алиулла Муслимов мог и деревянную посуду смастерить. На деревянном корыте стоит его клеймо – тамга.

Личное обаяние Венеры Адиятовны, интеллигентность и энергия сыграли положительную роль в новом деле. Ембаевский сельский музей за короткое время стал известен не только в Тюменском районе, но и за пределами РФ. В 2010 г. музей был включен в реестр музеев для посещения туристами со всего мира.

В этот же период времени В.А. Биктимирова возглавляла Совет ветеранов Ембаевского муниципального образования. Бессменный его председатель, находясь в преклонном возрасте, на протяжении 16 лет умела так рассказать о Великой Отечественной войне, о ее героях-фронтовиках, тружениках тыла, с которыми лично была знакома, а главное, о ее детище – музее, что многие ребята бежали в его залы, чтобы снова и снова пообщаться с ней и увидеть музейные реликвии.

В то время мне, как заместителю директора по воспитательной работе Ембаевской средней школы, посчастливилось сотрудничать с ней и вести совместную работу по патриотическому воспитанию молодого поколения на примере односельчан, отдавших свои жизни служению Отечеству. На базе музея и школы проходили конкурсы чтецов на патриотические темы, экскурсии, реализовывались исследовательские проекты, проводились мероприятия патриотической направленности.

За большой личный вклад в укреплении межнациональных отношений, дружбы и согласия между народами Тюменской области, многолетнюю плодотворную работу по сохранению и развитию татарского языка, культуры и областного Совета ветеранов, патриотическое воспитание подрастающего поколения, Венера Адиятовна была награждена благодарственным письмом Председателя Комитета по делам национальностей Тюменской области, благодарственными письмами Тюменской Областной Думы, Главы Тюменского муниципального района, Президента телерадиокомпании «Регион-Тюмень».

Пять лет Венера Адиятовна вела работу как Председатель Ассоциации татар Тюменского района, являлась членом совета областной Ассоциации. Удивительная женщина, и как ее силы и энергии хватало на все! Еще одно ее детище – это фольклорный ансамбль «Милли моңнар», созданный на базе музея в 1996 г. и пользующийся огромным успехом. В состав ансамбля входили: Имбира Рафикова, Марзия Валишева, Разига Алимбаева, Марзия Салямова, Ания Алтынгузина, Роза Алеева, Альфия Сиразутдинова, Миникамал Ахтямова, Альфия Яминова, Амина Туйчина, Рита Колчакова. Популярность ансамбля быстро росла, его состав достиг 15 человек. Музыкальным руководителем ансамбля стала Гульзифа Мирюгина. Коллектив с усердием собирал и изучал традиции, обычаи и духовную культуру сибирских татар. «Милли моңнар» принимал активное участие во всех мероприятиях музея, села, района, области. Был Победителем, Лауреатом, Дипломантом конкурсов различного уровня. В народе его до сих пор называют: «Жемчужина народного таланта».

Детский сад, Ембаевский сельский музей, Совет ветеранов и Ансамбль стали для нее родными, именно здесь к ней пришли авторитет и уважение односельчан. Можно ли найти слова, значение которых будет столь емким, что вместит в себя и любовь этого человека к своему делу, и благородство души, и искрометный задор до последних дней?! Сила духа, твердость характера, желание постоянно совершенствоваться и совершенствовать других, любовь к своей профессии, к творчеству, чувство долга, – вот черты к ее портрету!

Сегодня мы продолжаем те традиции, которые были заложены старшим поколением музейщиков, моими предшественниками. Все в нашей жизни меняется. Изменились общество, люди, государство, конечно же, менялся и наш музей. Все эти изменения происходили при поддержке односельчан, руководства, друзей и партнеров со знаком плюс, с курсом на созидание.

В настоящее время наш музей обладает богатым собранием музейных коллекций, отражающих культурно-историческое своеобразие села, и насчитывает более 3000 экспонатов. Он стал подлинным историко-культурным центром, способствующим сохранению татарского языка, фольклора, традиций и обычаев сибирских татар.

Сейчас жизнь музея насыщена ежедневными заботами и открытиями. Не бывает и дня, чтобы в его стенах не происходили события, каждое из которых можно назвать ярким.

Практически все свое время я провожу в музее. Музей притягивает. Чем больше времени отдаешь музею, тем больше получаешь интересных и важных результатов. Вот уже 10 лет, как нет Венеры Адиятовны, но

каждый день, открывая музей, глядя на фотопортрет его основательницы, я испытываю чувство гордости за нее и мысленно благодарю ее за подаренное нам наследие − Ембаевский сельский музей.

Главная награда для любого человека – доброе слово, память и благодарность тех, с кем сводила тебя жизнь, кому ты отдал частицу своего сердца. Ее дело, патриотизм, творчество – яркий пример преданного служения своему родному дому, своему селу, родной земле, яркий след, оставленный ею на земле!

Использованная литература

1. Алишина Х.Ч. Основатель Ембаевского музея: [о Венере Биктимировой] // Яңарыш. – 2010. – 24 декабря (№ 52).
2. Алишина Х.Ч. Старинное сибирское село: [о Ембаевском краеведческом музее и его директоре Венере Биктимировой] // Татарский мир. – Москва, 2010. – № 7.
3. Алтынгузина А. В древней столице Сибири. // Красное знамя. – 2000.
4. Архив Ембаевского сельского музея. ВФ. 82.
5. Ниязов Н. Жемчужина народного таланта // Яңарыш. – 1998.
6. Садыкова Н. Ямбай музенда // Яңарыш. – 1997.
7. Салихова С. Откуда у человека берется энергия?! // Красное знамя – 1996.
8. Уразалиев Ф. Без сезнең белән горурланабыз. // Яңарыш. – 2000.

ТАТАР РУХЫ

ТАТАРСКИЙ ДУХ

Г.Р. Ахметьянова

КОММЕНТАРИИ К «МУХАММАДИЕ» «ФАРРАХУ АР-РУХ» И ЕГО АВТОР

В свое время одним из самых распространенных религиозных сочинений среди татар была книга турецко-османского автора Мухаммеда Йазыджиоглу «Китабу Мухаммадиййа фи на'ти саййиди аль-алямин хабибилляха аль-азам Аби Касим Мухаммаддини аль-Мустафа» («Книга Мухаммадия, восхваляющая господина миров, великого любимца Аллаха Абу Касима Мухаммада Мустафу») или, как чаще ее называют, «Мухаммадия».

Автограф «Мухаммадии», заглавная страница

Об этой книге И.Р. Мухаметов пишет: «Источники указывают на то, что «Мухаммадия» в свое время была одной из наиболее популярных книг среди татар после Священного Корана. Она была почти в каждом доме и стала одновременно поэзией для души и энциклопедией для ума» [Мухаметов: 2006. С. 3]. До революции было осуществлено 22 издания этой книги как в Стамбуле, так и Казани, в том числе иллюстрированных. «Мухаммадия» написана как поэма в жанре на'т, т. е. восхваления Аллаха и пророка Мухаммада. Хотя эта линия продолжает оставаться основной, по ходу повествования затрагиваются все темы, имеющие отношение к Исламу, в том числе и религиозная история, начиная от сотворения мира, жизнеописания пророков от Адама до Мухаммада, говорится об его сподвижниках, четырех халифах, Рае и его садах, о Судном дне, знамениях его приближения, приводятся толкования отдельных сур, хадисов и многое другое. Одним словом, «Мухаммадия» охватывала практиче-

ски все основные вопросы вероучения ислама и религиозную историю в поэтической форме. Вероятно, это и обуславливало ее широкую популярность. Но стихотворная форма произведения, предполагающая метафоры и поэтические образы, обилие арабских и персидских терминов, а также обращение к специфическим религиозным и суфийским темам, делали «Мухаммадию» временами сложной для понимания.

Учитывая все это, турецкий ученый, толкователь Корана (муфассир), музыкант и суфийский наставник, считающийся одним из самых авторитетных шейхов тариката Джальватия Исмаил Хакки Бурсеви создал комментарии к этому произведению под названием «Шарху аль-Мухаммадия Фарраху ар-рух» («Комментарии к «Мухаммадие» «Радость для души»»). Кем является этот автор, и в чем значение его работы?

Родился этот выдающийся деятель в 1063 г. по хиджре (1652–1653) в Айтос, который сейчас находится на территории Болгарии. Он получил хорошее образование, в молодом возрасте перебрался в Стамбул, где стал учеником шейха тариката Джальватия Атпазари Османа Фазли. Как халифа[1] своего наставника сначала был отправлен в Скопью (ныне Македония), а потом в Бурсу. Так как он долгое время жил в Бурсе, то наиболее известен под своей нисбой[2] «Бурсеви». Позже его учитель сделал его своим преемником и после его смерти Исмаил Хакки возглавил тарикат. По приглашению великого визиря Элмаса Мехмеда-паши Исмаил Хакки Бурсеви участвовал в австрийских походах султана Мустафы II, своими проповедями воодушевляя солдат. Два раза совершил хадж – в 1700 и 1710 гг. Исмаил Хакки Бурсеви общался со многими высокопоставленными лицами – пашами, визирями. На протяжении своей жизни он проживал в разных городах, но под конец жизни, когда ему было 73 года, вернулся в Бурсу, где занялся написанием книг. Здесь он скончался 20 июля 1725 г.

Исмаил Хакки Бурсеви почитается в Турции как святой. В Бурсе на улице Тузпазары располагается его текке[3], именуемое «Исмаил Хакки теккеси» (İsmâil Hakkı Tekkesi). Когда-то это был целый комплекс (куллия), примыкающий к дому, где жил сам суфий. Он состоял из чилехане[4], странноприимного дома (мисафирхане), семахане[5] и мечети. Но до наших дней сохранились только чилехане, гробница святого, небольшое

1 В суфизме «халифа» – это представитель своего шейха, наделенный некоторыми полномочиями своим наставником.

2 Часть арабского имени, обозначающая этническую, религиозную, политическую, социальную принадлежность человека, место его рождения или проживания и т. д.

3 Текке, теккия – распространенное в Турции название для суфийских обителей, приютов.

4 Чилехане – место, где суфии оставались на какой-то срок для совершения уединения – «чиле», отрекшись от земных дел.

5 Семахане – пространство, выделенное для совершения одного из видов суфийского поминания «сема».

кладбище и фонтан. В 1964 г. на месте прежнего семахане была построена мечеть, которая была названа в честь Исмаила Хакки Бурсеви.

Большое влияние на Исмаила Хакки Бурсеви оказал крупнейший представитель и теоретик суфизма Ибн Араби (1165–1240). Аль-Бурсеви сыграл свою роль в распространении в Малой Азии его концепции «единства существования» (вахдат-и вуджуд). На Исмаила Хакки также повлияли такие суфийские авторитеты, как Джалалуддин Руми (1207–1273), Садреддин Коневи (1207–1274), Уфтада (1490–1580), Азиз Махмуд Худаи (1541–1628).

Но каково бы ни было мнение Исмаила Хакки Бурсеви по отдельным вопросам, следует подчеркнуть, что в целом он был строгим приверженцем принципов ислама и монотеизма, а все используемые суфиями методы, такие как «поминание» (зикр), считал помогающими приблизиться к Всевышнему и обрести веру в истинном смысле.

Исмаил Хакки Бурсеви является плодотворным автором – как сообщается, его перу принадлежит более 100 произведений по разным исламским дисциплинам на персидском, арабском и турецком языках. В своих произведениях он использовал более простой стиль по сравнению с цветастой речью его современников. В частности, ему принадлежат труды по толкованию Корана – тафсиры. Собственно, его «Рухуль-байан фи тафсириль-Куран» является наиболее известным его произведением и считается одним из самых выдающихся тафсиров, созданных во времена Османской империи. Также ему принадлежит ряд книг по хадисоведению, исламскому праву, каляму[1], грамматике и т.п. Кроме того, он писал и поэтические произведения. Некоторые из его стихов были положены на музыку. Труды по тасаввуфу, вероятно, являются самыми многочисленными среди письменного наследия Исмаила Хакки Бурсеви. Помимо комментариев к «Мухаммадие», его перу принадлежат комментарии к «Маснави» Джалалуддина Руми, «аль-Усуль аль-ашара» («Десять принципов») Наджмуддина аль-Кубры, к «Фусус аль-хикам» («Геммы мудрости») и «Люб аль-любб» («Суть сути») Ибн Араби. Как отмечается, труды Исмаила Хакки Бурсеви изучались как в суфийских кругах, так и медресе, поэтому его влияние было достаточно сильным.

«Фаррахур-рух» относится к широко распространенному в исламском мире жанру комментариев – шарх. Такие работы составлялись для разъяснения каких-то религиозных произведений, в них раскрывался смысл неясных выражений комментируемых книг, восполнялись имеющиеся в них пробелы по каким-то темам, указывались ошибки и т. п.

[1] Калям – догматическое богословие в исламе.

В исламском мире шархи имеют, вероятно, все более или менее значимые произведения.

Как заявляет Исмаил Хакки Бурсеви в «Фарраху ар-рух», «Мухаммадия» не только поэтична и наполнена глубокими чувствами, но и является достоверной с религиозной точки зрения, так как ее автор является великим исламским ученым и опирается на Коран и такие авторитетные труды, как тафсир «Кашшаф» Земахшари, сборник хадисов «Шифа» Кади Ийяда, а также на такие труды, как «Мукатил» Абу Нуайма Хафи аль-Исфахани, (430/1038), «Ат Тазкира фи ахвал аль-маута ва умур аль ахира» Куртуби, произведения Муджахида, Абу Ляйса ас-Самарканди, наследие Шамса аш-Ширази, Ибн Аббаса и т. п. Также, по словам Исмаила Хакки Бурсави, до «Мухаммадии» в книгах по жизнеописанию Мухаммада уделяли внимание только его «явным» (захири) качествам, между тем как Языджиоглу кроме этого пытается раскрыть и его «скрытые» (батыни)[1] черты.

В ходе комментирования «Мухаммадии» Исмаил Хакки останавливается на каждом слове, которое считает необходимым разъяснить. Например, он приводит смыслы каких-то терминов, указывает источники, раскрывает значение каких-то бейтов, приводит полностью хадисы или аяты, на которых имеются ссылки в тексте. Если Исмаил Хакки разъяснял какие-то бейты, это не значит, что он пояснял их простыми словами. Иногда его комментарии раскрывают какие-то сложные концепции, понять которые может быть даже труднее, чем сами стихи. Например, останавливаясь на смысле часто встречающегося в «Мухаммадие» термина *таджалли* «богоявление», «манифестация божества в мире», он описывает целую космологическую теорию: «Всевышний Аллах по Своей воле и несравненной мощи вывел все существующее из мира божественного повеления (алям аль-амр) в мир творения (алям аль-хальк). Ибо эта Вселенная из уровня единства (ахадиййат) и непостижимой сущности (гайб аль-хувийа) [Аллаха] спустилась на уровень скрытых качеств (шуун аль-гайбиййа), а оттуда – на уровень прообразов вещей в знании Аллаха (а'йан сабита аль-ильмиййа), оттуда – на уровень мира духов и неосязаемых образов (хакаик аль-арвахийа ва мисалийа), оттуда – на уровень осязаемых образов (сувар аль-хиссийа). Все эти выявления (зухурат) имеют в качестве основы «дыхание Божественной милости» (нафас ар-рахмани). Еще до этого проявления (таджалли) в Всевышнем существовало состояния *джиля*, т. е. Он проявлялся в Своей сущности. После возникло состояние истиджаль, т. е. Он проявился в творении» [Yazıcıoğlu: 2005. S. 91].

---

[1] *Захир и батын* – это фундаментальные понятия в арабо-мусульманской философии. Словом батын обозначают «скрытое», термин захир применяется для вещей «явных», воспринимаемых качествами или событиями.

Как уже отмечалось, Исмаил Хакки Бурсеви был шейхом тариката Джальватия, поэтому естественно, что зачастую его комментарии носят суфийский характер. Например, в «Мухаммадие» так описывается состояние Мухаммада после того, как ему в первый раз явился ангел:

«Хотя, увидев его (ангела), наш Пророк немного испугался, он, выказывая свое смятение, никому не стал жаловаться.

Отправившись домой, стал просить: «Укройте меня, я испугался». Хадиджа же стала утешать его:

«Ты поддерживаешь родственные связи, заботишься о сиротах.

Твои разговоры, твоя жизнь преисполнены порядка. Ты берешь на себя весь тяжелый груз (несешь на себе заботы своего народа).

Ты открыт с бедняками, почитаешь гостей. Ты с уважением относишься ко всем.

Внешне ты общаешься с людьми, проявляя прекрасный нрав, в душе же все время занят поминанием (зикр) Аллаха».

Исмаил Хакки Бурсеви находит в этих строках некий тайный смысл в русле суфийского учения о стоянках (макам): «Это указание на тайну [аята] «Разве Мы не раскрыли тебе грудь» (Коран, сура «аш-Шарх», 1). Под раскрытием груди имеется в виду такое состояние, когда пребывание с людьми, с тем, что является различным и множеством, не мешает пребывать с Истинным, который представляет Собой собранность и единственность. Это состояние возникает тогда, когда человек, избавившись от изменчивости, обретает упрочение и избавляется от всех завес. Это уровень посланников и совершенных святых. Кто не дошел до состояния самоуничтожения (фана) и постоянства (бака), тот не имеет никакой доли из этой стоянки (макам)» [Yazıcıoğlu: 2005. S. 271].

Интересно, что как в «Мухаммадие», так и «Фарраху ар-рух» можно найти какие-то научные представления о времени их создания. Йазыджиоглу пишет:

«Если Всевышний Аллах проявит милость, капля воды в горькой реке превратится в жемчуг, если Всевышний Аллах дарует прямой путь, свет пылинки затмит свет солнца».

Все это можно было бы принять за красивую поэтическую метафору, но Аль-Бурсеви находит в этих строках указание на научную истину: «Здесь имеет в виду то, что, как говорят комментаторы Корана (Рум, 30/41), капля воды, попадая в моллюска, именуемого мидией, превращается в жемчуг» [Yazıcıoğlu: 2005. S. 204].

В «Мухаммадие» сообщается:

«Когда какой-то город упорствует в своей непокорности Аллаху, если Аллах захочет его уничтожить, То натягивает его корни, сходящиеся к горе Каф, так возникает землетрясение».

Исмаил Хакки поясняет последнюю фразу, приводя мнение трех разных групп ученых: «Религиозные ученые утверждают, что землетрясение возникает по той причине, что ангел на горе Каф натягивает корни [того поселения]. Но ученые точных наук говорят, что причиной землетрясений является газ (в оригинале – *бухар*), находящиеся под землей. Т.е. когда газ, скопившийся под землей, находит выход на поверхность, то земля начинает колебаться, что приводит к землетрясениям. Согласно обладателям истины (ахль аль-хакика) причина землетрясения в том, что, как иногда трясутся члены человеческого тела, у земли есть свои внутренние части. Их колебание и вызывает землетрясение» [Yazıcıoğlu: 2005. S. 91].

«Фарраху ар-рух» является одним из самых популярных в исламском мире произведений Исмаила Хакки Бурсеви. По мнению некоторых авторов, «Мухаммадию» следует читать именно с комментариями, так как она включает некоторые неоднозначные моменты. Но «Фарраху ар-рух» ценно не только в качестве пояснения, раскрывающего смыслы «Мухаммадии», но и само по себе. Безусловно, она заслуживает более глубокого изучения.

В библиотеках Турции хранятся многочисленные рукописи этой книги. Кроме того, она несколько раз издавалась в своем оригинальном виде на арабской графике еще во времена Османской империи в 1252, 1255, 1256, 1258 г. по хиджре в Каире, а в 1274, 1294 г. по хиджре в Стамбуле. В конце XX в. книга была переведена на латинскую графику Мустафой Уфку и несколько раз издана.

Литература

1. Мухаметов И.Р. Книга Мухаммеда Челеби «Мухаммадия» в контексте татарско-турецких литературных взаимосвязей: автореф. … дис. … канд. филол. наук: 10.01.02. Казань, 2006.
2. Güngör Ö. İsmâil Hakki Bursevî ve eserlerine dair bir bibliyografya denemesi // The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS). 2020. № 5 (2). P. 199–232.
3. Karadaş C. İsmâil Hakki Bursevi / C. Karadaş, Y. Şevki // TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul, 2001. S.107–110.
4. Namlı A. Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî //Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. 2018. – Cilt 16, № 31–32. S. 333–368.
5. Yazıcıoğlu M. Muhammediye, İsmail Hakki Bursevi'nin [Ferrah'r-Ruh şerhi ile], haz.: Abdülvehhap Öztürk. İstanbul: Çelik, 2005. – 1064 s.

ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА КОНФЕРЕНЦИЯЛӘРҺӘМ ОЧРАШУЛАР
ХАТЛАР ҺӘМ КАЙТАВАЗЛАР

КРАЕВЕДЧЕСКИЕ КОНФЕРЕНЦИИ И ВСТРЕЧИ
ПИСЬМА И ОТКЛИКИ

ДАСТАННАРЫБЫЗНЫ ӨЙРӘНИК

Дастаннарыбыз аркылы хәзерге дәвергә кадәр килеп җиткән урта гасыр бабаларыбызның тормышы һәм көнкүреше турындагы информация уникаль һәм тарих фәне өчен бик тә кыйммәтле.

Д.М. Исхаков

Ирек мәйданының Опера һәм балет театры каршындагы бик күркәм урында урнашкан Бөтендөнья татар конгрессы (БТК) бинасына кереп, Мәскәүдә чыга торган «Татар дөньясы» гәзитенең килгән номерларын алып укырга гадәтләнгән идем. Ул гәҗитләрне вахта янындагы өстәлгә куеп, теләгән кешегә алырга рөхсәт итәләр иде.

Чираттагы керүемдә, калын гына итеп эшләнгән бер журналның матур тышлыгына ап-ак хәрефләр белән язылган «Туган җир» исеме күземә чалынып калды да, икенче килүемдә, бер чибәр генә, читтәрәк басып торган кыздан шул журнал турында сорадым.

«Сез журнал турында мәгълүматны Мөнирә апа Хәлимовнадан сорагыз», – дип, ул журнал редакциясенең адресын язып бирде. Редакция якында гына, Пушкин урамының 52 нче йортында урнашкан икән.

Мине баш Мөхәррир Дамир Мәүләви улы Исхаков, җаваплы сәркатип Мөнирә Хәлим кызы һәм алар белән эшләгән редакция хезмәткәрләре бик җылы каршы алдылар.

Шушы көннән башлап мин «Туган җир» журналының төбәк тарихы «дөньясына» кереп чумдым.

– Менә сиңа туган җир, менә сиңа ата-бабаларыбызның гасырлар дәвамында үткән юллары…

– Менә сиңа аларның тормыш юлындагы көрәшләре, җиңүләре, җиңелүләре…

– Менә сиңа алардан безнең буынга калган мираслары, аларның дәвамлы булуы, саклануы; сакланмаганнарының үзәкләрне өзеп, йөрәкләрне әрнетеп торулары…

Кулымда «Туган җир»нең 2022 елгы махсус саны. Бу санда, «Халкыбызның эпик әсәрләрендә милли тарих» дигән исем астында («Түләк һәм Сусылу», «Ак Күбәк», «Идегәй», «Чура батыр» дастаннарына һәм тарихи риваятьләргә анализ)ны Д.М. Исхаков үзе башкара.

Бу, минем фикерләвемчә, халкыбыз өчен, милләтебез өчен искиткеч олуг хезмәттер бит!

Бу язмаларны анализлау түгел, укып кына чыгар өчен дә күпме тарихи белемле булу кирәктер!..

Йә, Раббым Аллаһ!

Халкыбызны ата-бабаларыбызның мирасы булып сакланган динебез исламнан, алар калдырган белем нигъмәтләреннән һәм рухи байлыклардан аерма!?

Балаларыбызны, оныкларыбызны мәктәпләребездә туган телебез – татар телендә укытып, халкыбызның дастаннары аңлаешлы, җиңел телдә язылган уку дәреслекләрен кулларына тоттырып, тарихыбызның чынын күңелләренә сеңдереп, милли рухта тәрбияләп үстерергә насыйп ит!?

Боларның барысында саклап калу һәм үзгәртмичә үстерү юлларын үтеп киләсе буыннарга да тапшыру, безнең изге бурычыбыз бит!..

Күп гасырлар дәвамында
Телең, динең тыелгач,
Әллә инде башың идең
Башка чара тапмагач?
Тыелудан әллә арып
Башың түбән иясең?
Башларыңны аска иеп
Анда ниләр күрәсең?
Бабайларның көрәш юлын
Әллә тузан каплаган?
Ул тузанны туздырырга
Әллә көчең калмаган?
Милли горурлык хисләре
Бабайларда – тумыштан
Ул хисләрне саклап калу
Безнең изге бурычтан!

Мәгариф Раянов, 6 гыйнвар 2023 ел, Казан.

ҺӘР ТӨБӘККӘ АЕРЫМ ТЕЛ КИРӘКМЕ?

Мин, Бакиева Рәшидә Корман кызы, Төмән өлкәсенең Тобол районындагы Маслау авылында яшим. Юкка чыккан Комарау авылы кызымын.

Авыл башлангыч мәктәбендә укып, аннан Саускан җидееллык мәктәбен тәмамлагач, Тобол татар педучилищесында, Тобол пединститутының РТО бүлегендә белем алдым (Г. Саттаров, А. Әхмәдуллиннардан һ.б. белем алдым). Авыл мәктәпләрендә рус телен, 1990 нчы еллардан татар телен укытып, 44 еллык стаж белән пенсиядә яшәп ятам.

Картайган көндә бездәйләрдән беркемгә дә зарар яки файда булмаса да, дөньядагы хәлләрдән, милләт тормышындагы актуаль мәсьәләләрдән читтә каласы килми. Барсы да борчый, уйландыра. Кайчагында уй-фикерләреңне җәмәгатьчелеккә дә җиткерәсе килә. Мәсьәлә әлеге дә баягы тел турында. Соңгы елларда Төмән якларында милләт өчен җан атып яшәгән, эшләгән шәхесләр белән беррәттән, эш юкта эш, проблема юкта проблема итеп әллә нәрсәләр уйлап чыгаручылар барлыкка килде: имеш, себер (сыпыр) татарлары үз себер телләре белән аерым бер яңа милләт, инде хәзер XXI гасырда яшәп яткан тагын бер милләт килеп чыгамы икән болай булса?.. Барлык җир шарында яшәгән татарлар бер татар телле бер милләт иде бит моңа кадәр. Халык санын алу буенча илдә икенче урына торган татар милләте эчендә таркаулык таратып, телне белмәгән, рус милләтеннән булган түрәләрне, себер татарлары – башка милләт, дип ышандырып йөрмәскә кирәк иде.

Югары органнарга (авыл администрациясеннән алып министрлыкларга кадәр) үз милләтебез вәкилләрен күтәрү кулайрак булыр иде. Төмән өлкәсеннән университет профессоры Хәнисә Алишина, Татар конгрессының Төмән өлкәсендәге вәкиле Ринат Насыйров Тобольск шәһәре һәм районының себер татар автономиясе бүлеге җитәкчесе Зәйтүнә Тычинских һәм башка татар үзәге җитәкчеләре эше безгә үрнәк түгелме?! Алар җитәкчелек иткән, башкарган эшләрнең барысы да телне, гореф-гадәтләрне, сәнгатьне, динне, гомумән, татарлыкны саклап калуга юнәлдерелгән. Киләчәктә аларга лаеклы алмаш әзерләү җәһәтендә уйлану, эшләү урынына милләткә кирәкмәгән башка эшләр эзләп йөрмәсен иде уңган, булган улларыбыз, кызларыбыз. Кем себерчә сөйләшергә тели – сөйләшсен, китап-шигырь язарга тели – язсын, болар барысы да татар милләтенең байлыгы, бер тармагы булып тарихта калыр, сакланыр. Тик аерылырга кирәк түгел, чөнки «аерылганны аю ашар, бүленгәнне бүре ашар» дигән мәкальне кем генә белми. Мәсьәлән Ф.Ю. Йосыпов, И. Кадыйровларның 2021 нче елда дөнья күргән хезмәтләре фән ягыннан мөһим эш булса да, аерылып чыгар өчен нигез була алмый. Бу фикер-уйларым себер татарларының бик күп күренекле, укымышлы шәхесләренең шушы мәсьәләгә карашы белән бердәй. Мәсәлән, болай уйлаучы өлкә мәктәпләрендә та-

тар телен укыткан укытучылар, атказанган шәхесләр, шагыйрь-язучылар шактый күп. К. Садыйков, С. Бекенин, Х. Речебакиева, Г. Абайдуллина кебек шундый шәхесләрне биредә шактый озак санарга мөмкин.

Бу яңа тел уйлап чыгаручылар мәктәп елларында татар телен укымагандыр, мөгаен. Аның тәмен-ямен татырга, күрәсең, мөмкинлекләре булмый калгандыр (Тукай әйтмешли, картайгач и эш белү уңайсыз ул).

Дөрес, әдәби телне өйрәнгәндә кыенлыклар булмый калмый, ләкин авырлыклар җиңеп чыкмаслык түгел. Сүзлекләр, телнең грамматик кагыйдәләре һәм башкалар бар бит.

Әдәби телне өйрәнү, белү башка телләрне дә (мәсәлән, рус, инглиз һ.б.) үзләштерүгә ярдәм итә, үзебезнең себер сөйләм телендәге саңгыраулашу (анда яңгырау авазлар юк) бары тик кыенлыклар тудырачак. Әйтик бу бала башка бәла булды, диләр. Моны «пу пала пашка пәлә пулты», дисәк килешми бит. Татар себер диалектын өйрәнү җәһәтендә аз эшләнми. Соңгы вакытта Төмән галимәсе Сания Нәсыйбуллина сүзлеге дөнья күрде. Моннан тыш, себер татарларының һәр төбәктәге сөйләмнәре икенче урында яшәгәннәрдән шактый аерыла. Шулай булгач, һәр төбәккә үзенчә бер аерым тел кирәк булып чыгамы?

Татар әдәби теле ул Казан теле түгел (күпләр юкка гына мин казанча белмим дип әйтәләр). Татарстанның да төрле төбәкләрендә үз үзенчәлекләре шактый күп, хәтта кайберләрен аңлавы да авыр. Шулай булгач, уртак, бөтен дөнья татарларының теле инде ул – әдәби татар теле. Ул бай тарихлы, гасырлар буе яшәп, тулыландырылып бара торган тел дияргә була. «Белем алу – инә белән кое казу ул», – дип юкка гына әйтмәгән халык. Димәк, әдәби телне белү өчен дә укырга, өйрәнергә, эзләнергә кирәк. Шуның өчен дә гаиләдә, балалар бакчасында, яслеләрдә, мәктәпләрдә татарча укытырга, сөйләшергә өйрәтергә кирәк дибез. Татар мохите булмау, телевидение-интернет заманында телне белмәү, аны өйрәнүдән ерак тору куркынычлары – бу инде замана чире, дисәк тә була. Оныкларыбыз, рәхмәт, сау булыгыз, исәнмесез, әби-бабай, дигән сүзләр белән генә чикләнәлә ич хәзер. Ата-аналар да бу хәлләргә кул гына селки, чөнки алар үзләре дә татар телен өйрәнмәгән, күпчелеге мәктәпләрдә укымаган хәзерге заман буын кешеләре. Димәк, г. Исхакый фикеренчә, ике йөз ел үтүгә телебезнең юкка чыгу куркынычы ап-ачык. Алай да, өметсез – шайтан, диләр. Телне саклап калу өчен төрле ысуллар, эзләнүләр дәвам итсен иде. Мәчет-дин белән бәйләнешләр ныгысын, аның уңай якларын татырга Аллаһы Тәгалә ярдәм итсен иде. Дөньяда милләтебезне, аның телен, данын, үзенчәлекләрен күрсәтә алган себер татар язучыларыбыз Булат Сөләйманов, Якуб Зәнкиев, Солтан Садыков, Альберт Урмаев, хәзер иҗат итеп яшәгән төбәк шагыйрьләребез аралашу-сөйләшү үрнәкләрен бирә. Аларның әсәрләрен өйрәнүдән туктамасак иде, чөнки алар әдәби татар телендә язган һәм яза.

Бер сүз белән әйткәндә, төп юнәлештән читләшмичә, төрле проблемалар китереп чыгармый гына, авылдамы, шәһәрдәме барлык татар милләт балаларына татар телен өйрәнергә, аны онытмаска, дәрәҗәсен күтәрергә һәм милләтебез белән горурлык хисләре уяту юлларын (ысулларын) эзләүдә бергә, бердәм булырга кирәк. Төп максатны белү, ычкындырмау, аңа хезмәт итү – барча милләт баласының бурычы.

«Яңарыш» газетасы битләрендә әледән-әле шигырьләрен бастыручы Күкрәнде авылы егете Фәрит Ермышевның бер шигырен дә искә алып үтәм.

Кара йөзләр

«Кара йөзләр безне булмас эшкә тәклиф иттеләр»
Г. Тукай

Килеп чыкты кара йөзләр – «милләтчеләр»,
Татарларны аерырга өндәүчеләр
Йөри алар арабызга ачу кертеп,
Бердәмлеккә, татулыкка утлар төртеп.

Акыралар алар тамак ярып,
Арабызга ызгыш, коткы салып.
Имеш, Казан безгә дошман булган,
Казан безнең телебезне буган.

Әллә телебезне Казан тыйган?
Казан баскан? Безне Казан кырган?
Әллә Казан авылларны яккан?
Казан килеп мәктәпләрне япкан?

Җырларыбыз уртак безнең, уеннар да,
Туган булып береккәнбез буыннарда.
Бергә аккан якты елга китмәс кире
Ят булганмы әллә безгә Тукай теле.

Мәдәният – уртак мирасыбыз.
Читкә этик шушы эче караларны.
Казан теле, себер теле – бертуганнар,
Без юләрме аерырга араларны?

Без яшәрбез барсак кына бергәләшеп
Дуслар булып, көн итешсәк бергәләшеп
Җитәкләшеп, ярдәмләшеп бергә барыйк!

Аерылсак, гафу итмәс безне тарих...

Ноябрь, 2022 ел.

Рәшидә Бакиева
Төмән өлкәсе, Тобол районы, Маслау авылы.

ХРОНИКА

2022 елның 28 октябрендә Әтнә районы Күшәр авылында «Асылташ» этно-фольклор фестивале булып узды. Республиканың төрле төбәкләреннән һәм Мари республикасыннан җыелган фольклор төркемнәре каршында Күшәр авылының борынгы тарихы турында тарих фәннәре докторы, «Туган җир. Родной край» журналының баш мөхәррире Д.М. Исхаков чыгыш ясады. Авылның урта гасыр чоры тарихы атаклы татар бәкләре һәм морзалары нәселеннән булган Яушевлар белән бәйле булганлыктан, чарада шул нәселдән булган Рәис Яушев һәм Булат Яушев катнашып, халыкка авылның элекке тарихы турында бай мәгълүмат җиткерделәр.

31 октября – 3 ноября 2022 г. в Москве состоялся Международный научный конгресс XVIII Фаизхановские чтения «Ислам в России: прошлое, настоящее, будущее», посвященное 1100-летию официального принятия ислама народами Волжской Булгарии, Году культурного наследия народов России, 15-летию Издательского дома «Медина» и Дню народного единства. В работе форума на секции «Ислам в локальной истории и историческом краеведении» активное участие приняли ученые из Татарстана, в том числе доктор исторических наук, гл.редактор журнала «Туган жир. Родной край» Д.М. Исхаков (тема доклада: «К вопросу о глубинных причинах антиджадидистских постановлений Татарского обкома ВКП(б) 1948 и 1952 гг. (в связи с учебниками по татарской литературе)» и кандидат исторических наук, зам. гл. редактора журнала А.А. Бурханов (тема доклада: «Научно-краеведческие исследования и вопросы сохранения и возрождения татаро-мусульманского наследия (на примере археологических, эпиграфических и архитектурных объектов»).

11–12 ноября 2022 г. в Сибирском институте управления – филиале РАНХиГС, состоялась межрегиональная научно-практическая конференция «Коренные народы Сибири: прошлое и настоящее». На конференции обсуждались проблемы коренных народов, установление межэтнических, научных и культурных связей сибирских народов с другими народами и вопросы национальной политики в РФ. От журнала «Туган жир. Родной край» выступил к.и.н. Ильнар Гарифуллин с докладом о статусе коренных народов согласно международной и российской практике.

Основным инициатором проведения данной конференции стала «Региональная Национально-культурная Автономия Новосибирской области».

По ходу мероприятия представители барабинских татар заявили о создании ими учебных пособий для изучения диалекта чацких татар на уроках изучения родного татарского языка. Пока в планах проведение занятий в местном сельском медресе.

После проведения конференции председатель РНКА Новосибирской области Амир Гареев провел экскурсию по ГБУК НСО «Новосибирский областной татарский культурный центр», где ознакомил гостей с работой данного учреждения. Новосибирский областной татарский культурный центр был реконструирован в прошлом году. Финансирование ремонта и обустройства Центра поделили между собой Республика Татарстан и Новосибирская область. В центре имеются кабинеты для занятий, звукозаписывающая студия, большой зал для заседаний, столовая. Сам Центр стоит на балансе бюджета Новосибирской области. Стоит упомянуть, что подобных обустроенных татарских национально-культурных центров в РФ всего несколько и они расположены в регионах с относительно небольшой численностью татарского населения.

14 ноября 2022 в Тобольске (Тюменская область) прошел «круглый стол» «Валеевские чтения», посвященный памяти доктора исторических наук Ф.Т. Валеева по теме «Татарские поселения Западной Сибири: история и современность». В ходе мероприятия состояласҗ презентация книги И.Ш. Кадырова «Татар халкының туй йолалары. Себер ареалы» (Казан, 2021), подготовленная д.ф.н. И.Г. Закировой. На «круглом столе» по этому случаю приняли участие ученые из Казани: Д.М. Исхаков, д.и.н., гл.редактор журнала «Туган җир. Родной край»; О.Р. Хисамов, к.ф.н., зам. директора ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АНТ; а также научные сотрудники из этого учреждения И.Г. Закирова (д.ф.н.), А.Я. Хусаинова (к.ф.н.).

15 ноября перед студентами Тобольского филиала ТГУ были прочитаны 3 лекции: 1) О татарских дастанах и их исторических основаниях (Д.М. Исхаков); 2) Тюрко-татарская топонимическая система Западной Сибири (О.Р. Хисамов); 3) Национально-культурное наследие: по следам научных экспедиций в Сибирь (А.Я. Хусаинова).

Прошедший при участии местных краеведов «круглый стол» был весьма содержательным, а лекции вызвали значительный интерес студентов. Подготовка данного мероприятия была проведена НКА Тобольска, (руководитель – к.и.н. З.А. Тычинских).

19 ноября 2022 г. в Уфе состоялся съезд Конгресса татар Башкортостана (одна из старейших национальных организаций республики, проводившей в свое время съезды татар). В работе съезда приняли участие

215 делегатов. Выступления оказались весьма информативными. Рассказывалось о том, что делается в республике исходя из скромных возможностей. Атмосфера вокруг татар в Башкирии многократно сложнее, чем в любом другом регионе РФ. Прозвучали выступления и об общих проблемах – о том, что спасение языка невозможно в рамках семьи.

В резолюции и выступлении председателя организации – З. Хакимова прозвучало требование открыть наконец-то татарскую редакцию для передачи на республиканском ТВ–БСТ, содержащемся на налоги, в том числе и татар, проживающих в РБ. Предлагалось построить при содействии государства татарский национально-культурный центр. А подобные центры есть в регионах РФ – в Марий-Эл, Новосибирской области и т.д. Главное, они являются учреждениями, находящимися на балансе бюджета регионов – что справедливо, учитывая, что государственный бюджет формируется за счет уплачиваемых налогов. Порадовало, что делегаты подняли вопрос о включении в резолюцию съезда пункта о необходимости возвращения в республике татарскому языку государственного статуса. Напомним, что это требование является неизменным с момента формирования татарского национального движения Башкортостана в 1980-х гг. Съезд отдельным голосованием поддержал этот пункт. Ясно, что это было решение именно делегатов, а не просто организаторов мероприятия. По сути данный пункт был о субъектности татар и необходимости равноправия трех основных этносов в республике. Без решения этого вопроса другие вопросы в Башкортостане не будут решены.

«Аулак өй-баттл» в Балтасях

23 ноября 2022 г. во Дворце культуры с. Балтаси Балтасинского района Республики Татарстан состоялась очередная интеллектуальная битва сельских команд по популярному в республике проекту «Аулак өй-баттл».

На это праздничное мероприятие были приглашены гости из Казани: автор и руководитель проекта по сохранению и распространению татарского языка «Аулак өй-баттл» Сария Закирова; поэтесса, член Союза писателей РТ, лауреат премии им. Ангама Атнабаева и Сажиды Сулеймановой, педагог высшей категории Казанской гимназии № 5 Галия Гайнутдинова; заведующая отделом газеты «Шәһри Казан», преподаватель КФУ Расима Галиева; член Союзов журналистов РТ и РФ, лауреат премии им. Ангама Атнабаева, главный метролог приборостроительного предприятия АО «Теплоконтроль» Томас Нигаматзянов.

Битком набитый восторженными зрителями зал красивого Дворца культуры в течение трёх часов болел за свои команды, которые на красочно оформленной сцене в различных конкурсах демонстрировали свои

знания по татарскому фольклору и литературе, а также умения петь народные песни и плясать под гармонь.

Было пять сельских команд, наряженных в национальные костюмы разных цветов: «Җәүһәр» из д. Сардек, «Кенәбаш йолдызлары» из д. Княбаш, «Ядкәрь» из д. Кушкетбаш, «Бурбаш» из д. Борбаш и «Субаш йолдызлары» из д. Субаш.

Церемония награждения победителей была предоставлена заместителю главы администрации Балтасинского муниципального района Ильшату Галимуллину, который также выступил с приветственной речью. Всем членам комады, занявшим первое место, Сария Закирова вручила по сборнику стихов разных авторов – подарки ВКТ.

В итоге первое место заняла команда «Субаш йолдызлары», второе – «Борбаш» и «Ядкәрь», третье – «Җәүһәр», а четвёртое – «Кенәбаш йолдызлары».

Томас Нигаматзянов

Уньеллыкка багышлап

2022 нче елның 27 ноябрь көнендә Төмәндә, «Себер татар теле көне» бәйрәме уздырыла башлауның уньеллыгы уңаеннан, «Чимги-Тура (Төмән) шәһәренә нигез салу вакытын ачыклау мәсьәләсенә бәйле чараларны оештыру һәм уздыру» дигән темага түгәрәк өстәл үткәрелде. Аны Төмән шәһәре Себер татарлары милли-мәдәни мөхтәрияте оештырды.

Әүвәл чарада катнашучыларны Төмән өлкәсе Милләтләр эшләре комитеты баш белгече З.Е. Кәлимуллина, БТК вәкиле Р.Р. Минһаҗев, Россиянең Азия өлеше мөселманнары Диния нәзарәте вәкиле Ф.Б. Гарифуллин, «Нәүрүз» Үзбәк милли җәмгыяте өлкә иҗтимагый оешмасы рәисе Б.Д. Түләгәнов котлады.

Аннары җыелган халык алдында Төмән шәһәре Себер татарлары милли-мәдәни мөхтәрияте рәисе Д.М. Абукин, Б. Сөләйманов исемендәге премия лауреаты («Җәмәгать эшлеклесе» номинациясендә) Ә.Г. Гаитов, Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты директоры урынбасары М.М. Гыйбатдинов, культурология докторы, профессор В.И. Семенова, БТК Төмән өлкәсе буенча вәкиле Р.Х. Насыйров, Үзәк Диния нәзарәтенең Төмән өлкәсе буенча мөфтие И. Җиһаншин, Төмән шәһәре Себер татарлары милли-мәдәни мөхтәрияте рәисе урынбасарлары Д.А. Шамратова, Р.М. Насыйбуллин, Төмән шәһәре Музей технологияләре үзәге директоры Р.Х. Рәхимов чыгыш ясады.

Түгәрәк өстәл ахырында 2023 нче елны «Сыбырлар: чыганаклар, хәтер, варислар. Россиянең күпмилләтле халкы турында тарихи дөреслек»

дигән халыкара экспедиция әзерләү һәм оештыру елы; 2023 нче елны Төмән шәһәре Себер татарлары милли-мәдәни мөхтәриятенең 15 еллыгы, «Себер татар теле көне» бәйрәме дип игълан ителүнең 10 еллыгы, Себер татарларын үстерү стратегиясен халыкка танытуның 5 еллыгы дип игълан итәргә; 2023 нче елны нигезендә сыбырлар идеясе яткан Төмән туризм платформасын әзерләү елы дип белдерергә дигән карар кабул ителде.

Рәшит Минһаҗ

4 декабря 2022 г. в БКЗ им. С. Сайдашева Казани состоялось мероприятие, посвященное 15-летию электронного издания Бизнес-Online. На нем присутствовал главный редактор журнала «Туган җир. Родной край» доктор исторических наук Д.М. Исхаков. Торжества собрали многочисленную публику и были хорошо организованы. В том числе состоялся очень хороший концерт из произведений Бетховена под руководством известного дирижера А. Сладковского.

8–9 декабря 2022 г. в Тобольске Тюменской области прошел IX Всероссийский симпозиум «Культурное наследие народов Западной Сибири: угры», посвященный 200-летию Сибирской реформы М.М. Сперанского и 250-летию со дня рождения реформатора. В работе симпозиума приняли участие доктор исторических наук, ст.научный сотрудник ТКНС УрО РАН, гл.редактор журнала «Туган җир. Родной край» Д.М. Исхаков, кандидат исторических наук, ст.научный сотрудник того же учреждения, спецкорр журнала З.А. Тычинских (темы их доклада: «Легенда заболотных татар об Илек-алпе и вопрос об угорском компоненте в этногенезе сибирских татар», «Иштяк-тугум: к вопросу о тюрко-угорских взаимодействиях на территории Западной Сибири»). В рамках данной поездки в Тюмени произошла встреча с представителем ВКТ в Тюменской области Р.Х. Насыровым для уточнения структуры формирующегося при участии Татарстана в Тюмени музейно-просветительского центра «Чимги-Тура». Обмен мнениями по этому поводу был связан главным образом с решением дизайнерских аспектов выстраивания настоящего музея.

Саклагыз нигез ташын

2022 елның 17 декабрендә Балтач районының Бөрбаш авылында бик күркәм тәкъдим итү кичәсе булды. Моның сәбәбе шул: авыл фидакарьләре туып үскән карьяларының тарихына багышлап «Саклагыз нигез ташын» дигән китап нәшер иткән.

Кичәне ачып, әлеге тантананы алып баручы һәм бу изге эшнең башында торучы, ТР Диния нәзарәтенең баш казые, Балтач районы имам-мөхтәсибе һәм Бөрбаш мәчете имам-хатибы Җәлил хәзрәт Фазлыев, шушы чараның берүк вакытта авыл мәчетенең утыз еллыгы белән туры килүен дә билгеләп үтте. «Авылыбызда 236 йорт-нигез булып, шуларның 84е турыдан-туры Бөрбаш тарихына бәйле булган Карабәк нәселенә карый», – дип белдерде. Аның сөйләве буенча, авылга нигез салган Көчек бабай бирегә XVI гасыр ахырында килеп утырган. Ул заманда авыл Бөрбаш дип түгел, нигез салучының исеме белән Көчек Пүчинкәсе дип аталган. Китап тәкъдим итү кичәсендә катнашкан тарихчы «Туган җир. Родной край» журналының баш мөхәррире Дамир Исхаков, бу тарафларның узмышын кыскача аңлатып, Карабәк нәселеннән чыккан затлы шәхесләр нигез салганга, авыл бүген дә яхшы хәлдә, дип нәтиҗә ясады.

Китап тәкъдим итү кичәсендә Татарстан Президенты аппараты каршындагы Мәдәниятне үстерү фондының башкарма директоры Нурия Хашимова, Балтач районы хакимияте башлыгы Рамил Нотфуллин, ТР Президенты Эчке сәясәт мәсьәләләре департаментының Дини берләшмәләр белән бергәләп эшләү идарәсе башлыгы Альберт Дирзизов, Казан шәһәренең элеккеге мэры Камил Исхаков, БТК Казан бүлеге җитәкчесе Фәрит Мифтахов һәм башка кунаклар чыгыш ясады. Кичә эчтәлекле булып, яхшы оештырылган да иде.

Рәшит Минһаҗ

Авыл үз тарихчысын зурлады...

2022 нче елның 29 декабре көнне, Яңа Чишмә районының Зирекле авылында күңелле вакыйга булды – шактый вакытка сузылган төзекләндерүдән соң халык иҗаты һәм көнкүреш музее яңадан ачылды. Бу – республикабызда иң билгеле, иң үзенчәлекле милли музейларның берсе, аның эшли башлавына инде 30 ел. Шушы вакыт эчендә музейның җитәкчесе булып Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Мидхәт Гариф улы Газыймов эшләде. Мидхәт абый бу ел башында үзенең 80 яшьлек юбилеен билгеләп үтте,

ә көз көне, бөтен эшен яшьләргә тапшырып, бакыйлыкка күчте. Бүгенге җыен аның рухына дога булып та яңгырады, Коръән укылды, сөйләгән һәр кеше Мидхәт Гариф улын олылап искә алды.

Әйе, Мидхәт Газыймов, Татарстанда беренчеләрдән булып, үзе җитәкләгән Зирекле авылы музеен республика дәрәҗәсенә күтәрә алды, ул моңа татар халкының милли үзенчәлекләренә, традицияләренә таянып иреште. Биредә дөньяда тиңе булмаган кул эшләре үрнәкләре, милләтнең гасырлар буе сакланган сандык малы тупланган. Мидхәт абый берәмтекләп җыйган чиккән сөлгеләр һәм намазлыклар, кашагалар һәм чигешләр, күкрәкчәләр һәм чигелгән аяк чолгаулары, чулпылар һәм калфаклар Казанда гына түгел, Мәскәүдә уздырылган күргәзмәләрдә дә катнашты, югары бәя алды. Мидхәт Газыймов Зирекле авылы тарихы, аннан чыккан күренекле шәхесләр, имамнар, һөнәрчеләр, сугыш корбаннары һәм ветераннар, туган авылының халык авыз иҗаты, бәетләре, мөнәҗәтләре, географик атамалары, гореф-гадәтләре турында документаль китаплар язып калдырды. Ул, чын мәгънәсендә, авылның елъязмачысы иде! Килер буыннар төбәк тарихын, милләт тарихын аның хезмәтләре аша өйрәнерләр, Гариф улы Мидхәткә догада булырлар, ин ша Аллаһ!

Музей ачылу тантанасында Яңа Чишмә районының башкарма комитеты рәисе, шушы авыл тумасы Ринат Фасахов, авыл имамы Ильяс хәзрәт, Бөтендөнья татар конгрессының татар краеведлары белән эшләү бүлеге җитәкчесе галим Альберт Борһанов, тарихчылар Фәүзия Бәйрәмова, Нурулла Гариф, Әлмәт районыннан Ризаэддин Фәхреддин исемендәге музей директоры Диләрә Гыйммранова, шагыйрә Миңзифа Әхмәтшина, республиканың төбәк тарихын өйрәнүчеләр, районадагы татар авылларының музей җитәкчеләре, Мидхәт абыйның гаилә әгъзалары, хатыны Зәйтүнә апа, балалары, авыл халкы катнашты. Бөтендөнья татар конгрессының төбәк тарихын өйрәнүчеләр оешмасы Зирекле авылы музеена Мидхәт Газыймов исемен бирү тәкъдиме белән район җитәкчелегенә мөрәҗәгать иткән иде. Бу җыенда музей диварындагы Мидхәт Газыймов исеме язылган элмә тактаны ачу тантанасы да булды.

Урамда башланган җыен яңартылган музейның эчендә дә дәвам итте. Дөрес, музей әле тулысында эшләнеп бетмәгән, күп экспонатлар әле һаман сандыкларда ята, бу кадәр күп милли байлыкка урын җитмәгәнлеге күренеп тора. Музейда исәптә торган биш мең экспонатның биредә нибары берничә проценты гына урын алган, аларның гүзәллегеннән күз камаша! Милләтебез хатын-кызлары бу матурлыкны гасырлар буе кышкы кичләрдә чыра һәм лампа яктысында чиккән, дөньяның бөтен гөл-чәчкәләрен, матурлыгын тукымага күчергән, бу милли мирасны кадерләп саклаган, нәселенә васыять итеп калдырган. Музейда чыгыш ясаган сән-

гать белгечләре, тарихчылар Нурулла Гариф, Фәүзия Бәйрәмова, Диләрә Гыймранова һәм башкалар милли чигешләрдә татар халкының рухи дөньясы чагылыш табуын, бу бизәк һәм чигешләрдә милләтнең холкы, затлылыгы күренүен әйттеләр, аларны махсус өйрәнергә киңәш иттеләр.

Язучы, тарих фәннәре кандидаты Фәүзия Бәйрәмованың әйтүенчә, ул бу авылга инде егерме ел буе кайтып йөри икән, Зирекленең тарихын һәм музей эшчәнлеген өйрәнеп, фәнни-популяр хезмәтләр дә язган. «Бу авыл элек-электән бик дини, һөнәрле-булдыклы, мәгърифәтле булган, – диде ул. – Шушы тирәдәге татар авыллары арасында ул бер якты маяк кебек, үзәк булып тора. Моннан күп зыялылар, фән докторлары һәм кандидатлары, хәрбиләр, эшмәкәрләр чыккан, Мидхәт абый аларның барысы турында да язып калдырды. Ул җитәкләгән музей ике үзенчәлеге белән аерылып торды – милли рух һәм фәнни төгәллек. Мидхәт абый авылның шәҗәрәсен төзеде, архивлардан метрикаларның күчермәләрен кайтартты, сугышларда катнашкан һәм үлгән һәр авылдашының исемен торгызды, бу төбәктә иҗат ителгән авыз иҗатын туплап, дистәләгән китап чыгарды. Авылда нигезе калмаган кешеләр туган йорт итеп шушы музейга кайталар, үзләренең нәселләре турында дөнья кадәр мәгълүмат туплап китәләр. Инде Мидхәт абыйның үзе турында да китап чыгарыр вакыт җитте».

Музейның хәзерге җитәкчесе Лидия Лотфуллина әйтүенчә, инде булачак китап өчен материал туплана башланган. Мидхәт абыйның кызы Алсу да әтисе турында китап өчен килгән кунаклардан истәлек язмалары сорады. Халык бу очрашудан рухланып, милләт өчен сөенеп таралды, дөньяда нинди генә хәлләр барса да, тарихыбызны, рухи мирасыбызны сакларга кирәклегенә тагы бер кат ианды. Музей хезмәткәрләренә шушындый бай эчтәлекле очрашу уздырганнары өчен рәхмәт әйтеп киттеләр.

Әйе, дөньяны барыбер матурлык коткарачак! Җаннарыгызга ял кирәк булса, күңелләрегез милли матурлыкка сусаган булса, Яңа Чишмә районының Зирекле авылы музеена килегез, аның ишекләре һәркем өчен ачык!

«Тарихи-мәдәни мирас» фондының матбугат үзәге,
2022 ел, 29 декабрь.

В Ижевске 12–13 января 2023 г. прошла встреча руководителей татарских общественных организаций Приволжского федерального округа, входящих в состав ВКТ. Мероприятие проводилось под руководством председателя Милли шуры ВКТ, вице-премьера Республики Татарстан В.Г. Шайхразиева. Кроме планов работ на текущий год, в ходе заседания обсуждалась проблема проведения мероприятий в рамках объявленного ВКТ в 2023 г. «Года национальных дастанов». По этому пункту высту-

пили доктор исторических наук, главный редактор журнала «Туган жир. Родной край» Д.М. Исхаков и кандидат исторических наук Ф.Х. Завгарова. Прошло также обширное ознакомление с состоянием дел в области сохранения татарской культуры и языка в Республике Удмуртия.

Ученые Татарстана высоко оценили деятельность Общества татарских краеведов при Всемирном конгрессе татар

12 января 2023 г. в Малом зале Академии наук Татарстана (ул. Баумана, 20) состоялось совместное заседание руководства Академии наук РТ и Татарстанского регионального отделения Петровской академии наук и искусств (ПАНИ – Санкт-Петербург) с участием известных ученых К(П)ФУ, Казанского государственного университета культуры и искусств, Казанского государственного аграрного университета, Казанского государственного медицинского университета, научно-исследовательских институтов АН РТ и других вузов Татарстана, а также артистов, художников и писателей. Были обсуждены некоторые итоги деятельности и определены перспективы совместной деятельности АН РТ и ПАНИ. Заседание вел вице-президент АН РТ, руководитель ТРО ПАНИ, член-корреспондент АН РТ, доктор экономических наук, профессор В.В. Хоменко, рассказавший об итогах совместной деятельности ученых АН РТ и ПАНИ и основных направлениях развития науки, а также об отчетно-выборной конференции ПАНИ, которая состоялась в Санкт-Петербурге в ноябре 2022 г.

Было принято решение о создании при ТРО ПАНИ историко-краеведческого отделения, которое возглавил академик ПАНИ А.А. Бурханов.

За активную и плодотворную деятельность в развитии науки в Татарстане награждены Благодарственными письмами АН РТ В.Ю. Корнилов, А.Ф. Галиуллина, С.М. Юнусова, а В.А. Ганеева награждена знаком отличия МОН РТ «Почетный наставник». Президент АН РТ академик М.Х. Салахов наградил Благодарственным письмом АН РТ начальника Комитета по работе с краеведами Исполкома ВКТ А.А. Бурханова.

А.А. Бурханов

«Эш атының» олуг юбилее

2023 нче елның 26 гыйнвары көнне Түбән Новгород өлкәсенең Пилнә районындагы Сафаҗәй авылында күренекле тарихчы, мәгърифәтче Хөсәен Фәезхановның тууына 200 ел тулуга (1823–2023) багышланган XIX төбәкара гыйльми-гамәли конференция – «Фәезханов укулары» булып узды.

«Фәезханов укулары».26 гыйнвар 2023 ел.

Анда Түбән Новгород лингвистика университеты прфессоры Ольга Сенюткина, КФУ прфессоры Айдар Хәбетдинов, педагогика фәннәре кандидаты, «Вести FM» радиосы алып баручысы Марат Сәфәров, җирле төбәк тарихын өйрәнүче Вафа Камалетдинов, РФ мөселманнары Диния нәзарәте рәисенең беренче урынбасары, теология фәннәре докторы Дамир Мөхетдинов, «Туган җир» журналы баш мөхәррире, тарих фәннәре докторы, БТК Милли Шурасы әгъзасы Дамир Исхаков чыгыш ясады. Аерым алганда, О. Сенюткина Х. Фәезхановның шәҗәрәсен барлады. Д. Исхаков галимнең тарихи чыганакларны, тәгаен алганда, Болгар кабер ташларын, Казан, Касыйм, Кырым ханлыклары тарихын, шул заманга караган документларны өйрәнүен, Россиянең беренче шәркыять белгечләреннән булуын, Россия шәркыятьчеләре Вельяминов-Зернов, Казембекның, атаклы татар мәгърифәтчесе Мәрҗанинең бу бөек шәхеснең эш нәтиҗәләреннән киң файдалануларын билгеләп үтте. Д. Мөхетдинов та, әлеге фикерне куәтләп, Хөсәен әфәнденең «эш аты» булуын тәкърарлады, уку-укыту эшчәнлегендә җәдитчелек юнәлешенә нигез салучылардан булуын бәян итте. «Урыс телен мәдрәсәләрдә өйрәнергә чакырганы өчен, Казан имамнары Фәезхановны көферлектә гаепләгән. Хәзер без бу гамәлне татар җәмгыятен артка сөйрәү дип бәялибез. Дөрес: бүген галимнең туган авылында оештырылган чара урыс телендә уздырыла», – диде ул. Конфернцияне оештыручылар, галимнең олуг юбилеена багышланган чаралар әле башлана гына, ел дәвамында тагын үткәреләчәк, дип белдерде.

Конференция кунакларына бүләк ителгән китаплар, журналлар аеруча игътибарга лаек. Бу, беренче чиратта, Х. Фәезханов һәм аның энесе Габделгалләм Фәезхановның бер китапта җыеп бирелгән «Краткая учеб-

ная грамматика татарского языка», «Краткая научная морфология татарского языка» хезмәтләре. Шулай ук Хөсәен Фәезхановның Шиһабетдин Мәрҗанигә язган хатлары.

Дамир Мөхетдиновның «Ислам в современном мире» журналында (2022 елның июнь саны) дөнья күргән «XXI гасыр башында урыс телендә чыккан Коръән тәрҗемәләренә аналитик күзәтү» дигән мәкаләсе әһәмиятле, чөнки егерменче гасыр азагында, егерме беренче гасыр башында да татар телендә байтак Коръән тәфсире нәшер ителде. Тик әле аларга бәя бирергә тырышкан авторлар күренми иде.

Рәшит Минһаҗ

2023 нче елның 2 февралендә Интертат инициативасы белән Кәрим Тинчурин исемендәге театр тарафыннан куелган (режиссеры – Туфан Имаметдинов) «Идегәй» спектакле буенча бер төркем зыялылар катнашында «түгәрәк өстәл» үтте (катнашучылар арасында тарих фәннәре докторы, «Туган җир. Родной край» журналының баш мөхәррире Д.М. Исхаков та бар иде). Шушы «түгәрәк өстәл» тирәсендә сөйләшүнең төп нәтиҗәсе буларак мондый фикер әйтелде: күләмле һәм катлаулы әсәрләрне сәхнәләштергәнче экспертлар белән сөйләшүләр булырга тиеш.

7 февраля 2023 г. в Уфе в офисе Всемирного курултая татар прошла презентация книги подготовленной Маратом Хаковичем Ибрагимовым, племянником известного татарского писателя Галимджана Ибрагимова. Мероприятие, посвященное роману «Люди», прошло успешно, на представительном уровне. Выступали ученые, общественные деятели, отметившие актуальность и значимость данного труда. Тема голода 1921 – 1922 гг. и связанного с ним литературного наследия Г. Ибрагимова благодаря новой работе получила новый импульс и предстоит дальнешему изучению. Надеемся, что в ближайшее время Марат Хакович поделится своими исследованиями по поводу голода 1920-х гг. и с нашими краеведами.

V-й Поволжский межрегиональный форум татарских краеведов в Ульяновске…

7–8 февраля 2023 г. в Ульяновске на базе Центра татарской культуры Ульяновской обл., при поддержке Совета национальностей при Губернаторе областной ТНКА и Комитета по работе с татарскими краеведами Исполкома ВКТ состоялся очередной V Поволжский межрегиональный форум татарских краеведов. В работе форума примут участие свыше

110 делегатов – ученых, краеведов, учителей, работников культуры из районов и городов Ульяновской области, а также представители Республики Татарстан, республик Чувашия, Мордовия, Кемеровской и Самарской областей. Делегацию Татарстана возглавил А.А. Бурханов, в составе команды ученых и краеведов – заведующий Отделом истории Института татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, профессор К(П)ФУ Р.В. Шайдуллин, руководитель Общества краеведов Высокогорского района РТ, почетный работник общего образования РФ Р.З. Салиев, краевед-исследователь, мастер по национальным музыкальным инструментам из Казани Р.Х. Сабирзянов, директор школьного краеведческого музея и учитель истории из Рыбно-Слободского района РТ И.Г. Габдрахманов, а также руководитель Общества татарских краеведов Новокузнецка Кемеровской области, имам-хатыйб мечети «Чулпан» А.А. Аширов.

Активистами краеведческих структур и учеными области выпущено более 40 книг по истории татар региона и истории 23 татарских сел. В настоящее время подготовлены к изданию книги по истории 5 татарских селений, идет работа по сбору материалов книг по истории 9 сел и деревень.

В 2022 г. краеведы активно продолжали работу по увековечению памяти наших земляков восстановлению истории татарских сёл.

Большим достижением в жизни татар региона стало издание книги «Чердаклы татарлары» («Чердаклинские татары») (авторы З.С. Хакимов и Н.Ш. Потеева). Хорошо оформленное, большого объёма информация вышла в достаточно большим тиражом. Успешно прошла её презентация в р.п. Чердаклы в районном доме культуры и в библиотеке № 17 Ульяновска.

Издана небольшим тиражом книга по истории деревни Асаново.

Прошлый год стал годом проведения мероприятий по 110-летию со дня рождения Г.Р. Шамукова. В рамках гранта по этому поводу проведены спектакли, издана книга, вывешена мемориальная доска.

Налажено сотрудничество с краеведами соседних регионов.

Активное сотрудничество ведется Комитетом по работе с татарскими краеведами ВКТ, РОО «Общество татарских краеведов» РТ и краеведческими структурами Самарской, Саратовской, Пензенской областей, Чувашии и Мордовии.

А.А. Бурханов.

Нократ татарларын эзләп

Татарстан Республикасы Грантлар үзәге игълан иткән бәйгедә катнашып, Киров өлкәсе татарлары конгрессы оешмасының «Нократ татарла-

ры мәдәни коды» проекты җиңеп чыккан иде. Әлеге проектны гамәлгә ашырып, җирле конгресс вәкилләре 13–14 нче февраль көннәрендә Киров өлкәсенең Слободской районындагы Нократ авылына этноэкспедиция оештырды.

Аның эшчәнлегендә Киров өлкәсе татарлары конгрессы рәисе урынбасары, «Дуслык» өлкә татар газетасы хәбәрчесе Шәмсия Хәлимова, Нократ Аланы шәһәре башлыгы урынбасары Анна Слобожанинова, өлкәдәге «Наследие» дөнья халыкларының мәдәни традицияләрен тергезү берләшмәсе рәисе Марина Колесникова, Киров өлкәсе мөселманнары Диния нәзарәте рәисе Зөфәр хәзрәт Галиуллин, фәнни консультант буларак, Бөтендөнья Татар конгрессы Милли Шурасы әгъзасы, «Туган җир» журналы баш мөхәррире, тарих фәннәре докторы Дамир Исхаков, Удмуртия Республикасының Кистем авылы имам-хатыйбы Илмир Касимов катнашты. Экспедициядә катнашучылар Нократ (Карино) авыл җирлеге администрациясе башлыгы Вагыйз Митюков, авыл мәчете имам-хатыйбы Нурзадә Девтяров, мәктәптәге туган якны өйрәнү музее җитәкчесе, тарих укытучысы Әлфия Долгаршиных, авыл китапханәсе мөдире Татьяна Девятьярова һәм башка нократлылар белән очрашып, клубта, «түгәрәк өстәл» янында авыл тарихы, халкының килеп чыгышы, җирле сөйләш үзенчәлекләре турында фикер алышты; Киров һәм Слободской шәһәрендәге туган якны өйрәнү музеендагы ядкәрләр белән танышты.

Рәшит Минһаҗ

Насыйри укулары – Насыровские чтения

Так называлась II Международная научно-практическая конференция, посвященная жизни, деятельности и творчеству выдающегося российского и татарского педагога, ученого, литератора, просветителя и энциклопедиста XIX в. Каюма Насыйри. Она была проведена в Казани 16–17 февраля 2023 г. на базе среднеобщеобразовательной татарско-русской школы № 80 Казани им. Каюма Насыйри в рамках Года Педагога и наставника в РФ и Года национальных культур и традиций в РТ. В работе конференции приняли участие более 120 человек – представители научной, педагогической и краеведческой общественности, органов власти Казани и районов Республики Татарстан, Москвы, Чувашии и других регионов РФ, Узбекистана (Бухара) и Кыргызстана (Ош), а также журналисты СМИ РТ.

17–18 февраля были проведены нижеследующие секционные заседания: «Этнопедагогика» (4 докладчика), «Науки о земле и природе» (11 докладчиков), «Науки о человеке и обществе» (7 докладчиков), «Изящная словесность» (11 докладчиков), «Информационные технологии

в образовании» (5 выступлений), «Секция студенческая» (29 докладчиков), «Секция педагогическая» (10 докладчиков), «Секция научных сотрудников» (8 докладчиков) и «Секция Я талантлив» (в формате – конкурса творческих работ) – 3 работы). Во второй половине дня 17 февраля 2023 г. в актовом зале школы состоялось Пленарное заседание форума.

А.А. Бурханов от имени руководства Всемирного конгресса татар вручил Благодарственные письма за активную научно-педагогическую и общественную деятельность Коллективу среднеобразовательной татарско-русской школы № 80 Казани им. Каюма Насыйри, директору данной школы, кандидату педагогических наук Р.М. Мансурову и вице-президенту РАЕН, академику И.Р. Утямышеву. Исполком Всемирного конгресса татар в качестве подарка для участников конференции и библиотеке школы передал около 200 книг и журналов по истории и краеведению, по татарскому языку и литературе.

А.А. Бурханов

2023 нче елның 20–21 февралендә Төмән өлкәсе Төмән шәһәрендә Урал федераль округындагы татар милли оешмаларының БТК Милли шурасы тарафыннан җыелган киңәшмәсе үтте. Башка мәсьәләләр белән бергә бу киңәшмәдә Милли дастаннар елына багышланган чыгышлар да булды (тарих фәннәре докторы, «Туган җир. Родной крй» журналының баш мөхәррире Дамир Исхаков, тарих фәннәре кандидаты Зәйтүнә Тычинских). Шушы җыелыш рамкасында Себер татарларында таралган милли дастаннар турында бер лекция татар җәмәгатьчелеге каршында Дамир Исхаков тарафыннан Тобольск шәһәрендә дә укылды.

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ХЕЗМӘТЛӘР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ
РЕЦЕНЗИЯЛӘР

ИНФОРМАЦИЯ О КРАЕВЕДЧЕСКИХ ТРУДАХ
РЕЦЕНЗИИ

ЕРАК КӨНЧЫГЫШТАГЫ МӨСЕЛМАННАР ТУРЫНДА КИТАП

Ниһаять, «Мусульмане на Дальнем Востоке России. История и современость» дип аталган китап миңа килеп җитте. Дөрес, аның PDF вариантын мин инде яз көне үк укыган идем һәм китапны чыгаручыларга үз фикеремне әйттем. Ә фикерем – бу энциклопедик дәрәҗәдәге зур хезмәт! Һәм язылышы, һәм бизәлеше профессиональ югарылыкта, тарихи документлар, шәхесләр язмышы, дин әһелләре һәм дини оешмалар, мәчетләр төзелеше, аерым кешеләр белән әңгәмәләр, сирәк фотолар милләтебезнең Ерак Көнчыгыштагы тарихын ачып бирә. «Милләтебезнең», дим, чөнки китапның 80–90% – татарлар турында, ул берничә гасырлык тарихны үз эченә ала. Иркутски, Амур, Магадан, Чукотка, Камчатка, Якутия, Сахалин, Приморье, Забайкалье, Кытай чиге, Харбин-Манчжурияләргә хәтле таралып яшәгән, ислам динен тараткан һәм хәзер дә тотып торган милләттәшләрем турында бу китап. Монда Сахалин утравындагы каторжан татарлар язмышы да, Себергә, Ерак Көнчыгышка сөргенгә сөрелгән дин әһелләренең тарихы да чагылыш тапкан. Габдрәшит Ибраһимның 1908 елда язылган «Дөнья тирәли» хезмәтенең Ерак Көнчыгыш турындагы өлешләре русчага тәрҗемә итеп бирелгән. Минем «Сахалин утравы һәм татарлар» китабыннан андагы татар авыллары турында өзекләр русчага тәрҗемә итеп бирелгән. Болар өчен мин китапны чыгаручыларга рәхмәтле.

656 битлек бу уникаль, гаҗәеп затлы һәм файдалы китап 2020 елны Казанда басылган, әмма ул дөньяга 2021 елда гына чыкты. Казанда уз-

ган дин әһелләре җыенының бер секциясендә аны халыкка да тәкъдим иттеләр. Әмма мондый үзенчәлекле фәнни хезмәтне зуррак мәйданнарда, татар галимнәре катнашында тәкъдим итәргә, презентациясен дә уздырырга кирәк иде. Бу эшне Бөтендөнья татар конгрессы да эшли ала. Шулай ук Ерак Көнчыгышның үзендә дә бу китапның презентацияләрен уздырырга кирәк, дип уйлыйм.

Инде мондый зур хезмәт артында кемнәр торуын да әйтергә кирәк. Проектның авторы һәм җаваплы җитәкчесе – Гарифуллин Артур (Әхмәт) Сирен улы, ул Ерак Көнчыгыштагы мөселманнарның дини идарә рәисе. Китапның баш мөхәррире һәм мәкаләләр авторы – Екатеринбург шәһәреннән тарих фәннәре кандидаты Старостин Алексей Николаевич. Бу хезмәтне дөньяга китап итеп чыгару өчен галимнәрдән, химаячеләрдән, волонтер-ярдәмчеләрдән торган зур төркем булганлыгын да әйтергә кирәк, алар бөтен Россия буенча җыелган.

«Мусульмане на Дальнем Востоке России. История и современность» китабы Россиянең һәм Татарстанның дәүләт бүләкләренә лаек хезмәт.

Фәүзия Бәйрәмова

ВОТКИНСКАЯ МЕЧЕТЬ: ИЗ ПРОШЛОГО В БУДУЩЕЕ…

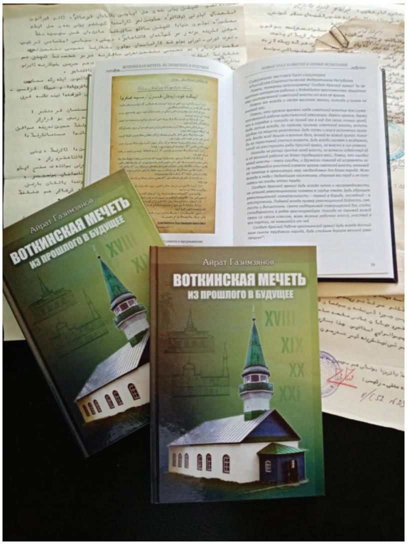

Так называется книга краеведа-исследователя и общественного деятеля из Воткинска (Удмуртская Республика) Айрата Шаукатовича Газимзянова. Она посвящена истории и общественной жизни мечети Воткинска. Идея написать книгу у Айрата Газимзянова появилась еще в начале 2000-х гг., когда в 2007 г. он познакомился с воткинскими прихожанами-старожилами, которые рассказывали истории, связанные с мусульманским храмом. Однако написание книги началось в 2018 г., после того, как были найдены исторические документы во время реконструкционных работ.

По мнению автора, эта книга позволит сохранить историю о Воткинской мечети и станет ценным историческим материалом для будущих поколений. Читателям книги представлен материал о строительстве мечети,

отражены биографии людей, внесших вклад в ее развитие, воспоминания старожилов, документальные факты из архивных материалов. Помимо основной темы рассматривается также история развития мусульманской общины поселка.

А.А. Бурханов,
председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ

НОВАЯ КНИГА

Р.И. Ахмеров. «Краткий очерк по истории с. Татарский Шмалак Павловского района Ульяновской области». Казань: Изд-во «Бриг», 2021. – 180 с.

Книга представляет собой первый опыт комплексного изучения истории и современной жизни села. Первое письменное свидетельство о существовании села в официальных русских источниках относится к 1651 г. Оно отражает вопросы имущественных отношений, что указывает на уже сложившиеся и длительное время существующие владения жителей села. Исходя из вышеизложенного, есть все основания заявить о не менее чем 400-летней истории с. Татарский Шмалак.

Вильданова Р.К. Симбирские татары. Книжная культура / Р.К. Вильданова. – Ульяновск: УлГУ, 2022. – 124 с.: ил.

К 300-летию со дня выхода первого печатного издания на татарском языке, Ульяновской областной татарской национально-культурной автономией, при поддержке Правительства Ульяновской области, была издана книга «Симбирские татары. Книжная культура» Р.К. Вильданова.

В книге собраны малоизвестные сведения периода XIX – начала XX вв., об истории книжной культуры татар края: рукописных и печатных книгах, типографиях, библиотеках, а также именах их организато-

ров. Даны сведения об уроженцах края, проживавших в Ульяновской области журналистах, поэтах и прозаиках.

Измайлов И.Л. Средневековые булгары: становление этнополитической общности в VIII – первой трети XIII в. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. – 736 с.; 16 с. ил.

Книга посвящена этногенезу булгар, становлению их, как этнополитической общности. Она предназначена как для историков, археологов, этнологов, так и широкого круга читателей, интересующихся историей предков татарского народа.

Редакция журнала по этой книге готовит большое интервью, которое будет напечатано в следующем номере. По мнению редакции, данная книга является послденим «гвоздем на гроб» булгаризма. Думается, что интервью раскроет до сих пор не изученные аспекты истории волжских булгар. Следите за нашим изданием.

МИЛЛИ АШЛАР, СӘЛАМӘТЛЕКНЕ САКЛАУ ЮЛЛАРЫ

НАЦИОНАЛЬНАЯ КУХНЯ, ПУТИ СОХРАНЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ

ПЕНЗА ӨЛКӘСЕ ТАТАР АВЫЛЛАРЫНА ХАС МИЛЛИ РИЗЫКЛАР

Татар халкы турында «тәмлетамак» дип әйтү бик дөрес булыр. Мәгънәләре охшаш булса да, сүз французларның «гурман»ына туры килеп бетми: француз ашчылары, затлы һәм оригиналь ризык әзерләп шаккатырыр өчен, аның ингредиентларын җир кырыеннан кайтарта, сазлыкта быкырдаган бака тотарга да күп сорап тормый. Ә безнең татар хатыннары хәзинәдә булган иң гади продуктлардан гына да ашап туймаслык ризыклар пешерә! Гурман ризыгын рестораннарда гына әзерлиләр, ә безнең милли ризыгыбыз – бәйрәм-кунак сые да, шул ук вакытта һәркем үз өендә пешерерлек көндәлек тәгам дә.

Әлеге гади һәм шул ук вакытта телне йотарлык тәмле ризыкларны мин 2022 елда Татарстан ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Пенза өлкәсе авылларына комплексны экспедиция вакытында язып алдым. Алар барысы да искиткеч оста куллар тарафыннан пешерелгән иде. Арада Казанда бөтенләй ишетмәгәннәре дә бар. Мәсәлән, арыш салмасы, якмыш, ат итеннән холодец. Ат итеннән холодец ясап булганы турында ишеткәнегез бар идеме? Минем дә юк иде. Гомумән, ат ите, башка төр итләрдән аермалы буларак, оешып кату үзлегенә ия түгел, дигән карашта тора идем. Ләкин Пенза өлкәсе Белинский районы Качкару (Кутеевка) авылында ат холодецын үз күзем белән күреп кенә түгел, татып та карагач, элеккеге карашларым үзгәрде. Татар хатыннары бөтен нәрсәдән тәмле һәм затлы ризык ясарга сәләтле икән!

Пәрәмәчә (пәрәмәч) монда затлы да, көндәлек ризык та. Аны ат итеннән дә, сыер терлеге итеннән дә, кош ите яки мае кушып та пешерәләр. Әче камырдан да, төче (чечели) камырдан да. Майда йөздереп тә, мичтә (духовкада) кызартып та. Вариантлар – дистә түгел, йөзләгән булырга мөмкин! Ләкин бөтен пәрәмәчәнең уртак бер сыйфаты үзгәрешсез кала: аның эчлеге тарттырылган иттән булырга тиеш һәм эчлек куйган камырның уртасы 1–2 сум зурлыгында ачык калырга тиеш. Әлеге тишекне кайсы авылларда «күз», кайсыларында «авыз» дип атыйлар.

Пәрәмәчәне пешерү генә түгел, аны ашавы да үзенә бер сәнгать ул. Әйтик, Пенза өлкәсенең татар авылларында аны табынга май яки кай-

мак белән бирәләр. Пәрәмәчәне майсыз-каймаксыз, бөтен килеш кулына тотып ашаган кешегә «шәһәр урыслары шикелле итенмә әле» диләр. Чөнки монда пәрәмәчәне «күз» эченә акмай салып, камырын ваклап сындырып, һәр кисәген тагын майга яки каймакка манып ашыйлар. Тәмле-тамак димичә, тагын ни дисең инде мондый гурман халыкны?!

Майда кыздырып пешергән пәрәмәчә

Камыр: 1 литр сөт, 2 йомырка сарысы, 3 кашык семечка мае, 2 умар (уч) писук, тәменчә тоз, дураж, он. Он кулга ябышмаслык булганчы, озак изәбез. Каты булмасын, аның өчен онны күп салмыйбыз. Камыр 1,5 сәгать бүлмә температурасында тора. Эрелеп тулгач, басып төшерәбез, яңадан эрелә.

Эчлек: Фаршка 1 кг ит (атныкы яки бозаунык), тоз, борыч алабыз. Суган 2–3 баш (күбрәк булса, пәрәмәчә сусылрак була) мясорубкадан чыгартып кушабыз.

Пәрәмәчә ясыйбыз да уртача утта май эчендәикеягыкызарганчыпешерәбез.Пируд (башта) авызы белән аска каплап пешерәбез. Табаның капкачын капларга кирәк.

Караякова Лилия Кәрим кызы, педагог, авылның урта мәктәбе директоры, Пенза өлкәсе Белинский районы Качкару (Кутеевка) авылы.

Чечели[1] пәрәмәчә

Камыр: 1 стакан катык, 2 йомырка, 1 чеметем тоз, 1–2 аш кашыгы писук, 2 аш кашыгы үсемлек мае, ярты бал кашыгы содага кирәгенчә он алып камыр изәбез. Өйдә йомырка булмаса, сытмасаң да ярый, ләкин йомыркалы камыр тәмлерәк. Соданы иң соңыннан өстәргә, ул катыкны сүндерә. Камырны йомшак кына басабыз. Кисәк-кисәк кискәч, түгәрәкләп җәябез дә әзер эчлекне салып чыгабыз, аннан өстен матурлап бөгәбез.

Эчлек: итне мясорубкада тарттырып, тоз, борыч өстибез. Суганны мин күп салмыйм, ит чыгартканда 1 баш чыгартып кушсаң да житә. (Пәрәмәчәне суган өчен түгел, ит өчен пешерәбез бит). Итнең майлырак жире кирәк, шулай иткәндә фарш сусыл була.

Духовкада кызарганчы пешерәбез.

Тактарова Алия Равил кызы, педагог һәм китапханәче, Пенза өлкәсе Каменка районы Мочалейка авылы.

[1] *– төче камырдан ясалган*

Яңа сауган сөткә изгән камырдан пәрәмәчә

Камыр: 0,5 литр яңа сауган сөт, 2 йомырка, дураж, тоз, оннан камыр изәргә. Кулга ябышмаслык итеп, 15 минутлап басарга. Йеслек (сөлге) белән каплап, өстәлдә 1 сәгать тоткач, әзер була.

Эчлек: фаршка 1 кг майлы ит алырга кирәк, (атныкы яхшырак). Суганны күбрәк алырга, 2–3 баш – ул пәрәмәчәне тәмлертә, итне дә йомшарта. Тәменчә тоз, борыч кушарга, йомшак булсын өчен фаршка ярты стакан чамасы сөт өстәргә кирәк. Майда пешерергә, башта күзле ягын аска таба каратып кыздырырга.

Бареева Арифә Әгъләм кызы, пенсионер,
Пенза өлкәсе Пачелма районы Решетино авылы.

Арыш ипие

Арыш оныннан ипи пешерер өчен башта ачыткы (закваска) ясыйлар.

Ярты стакан җылы суга 4 кашык шикәр комы, 30 г дураж (чүпрә) салып эретергә, аңарга 6–7 кашык арыш оны салып болгап, өстен марля белән ябып җылы урынга бер көнгә куярга. Ул әчерга тиеш. Аннан тагы 1–2 кашык су өстисең, бераз он, тагы болгап куясын. 1 тәүлектән ачыткы әзер була.

Камыр болай әзерләнә. Кичлеккә ярты литр эремчек суына ачыткыны салып 1 кашык коры дураж, 1 кашык шикәр салып арыш онына бераз бодай оны да кушып, апара (опара) ясыйсың. Ул коймакка ясаган кебек сыеклыкта булырга тиеш. Төн буе апара ачый, калка. Иртән аны басарга кирәк. Кирәгенчә тоз, әнис, он салып басарга озак кына кирәк. Тагын калдырып торасың 2 сәгатькә калкырга. Калыккач түгәрәк формасына китереп, җылы майлы табага салып бераз калктырып, өстенә йомырка сөртеп, әнис сибеп мичкә, я духовкага куясың 2 сәгатькә пешәргә.

Дубина Гөлнара Равил кызы, татар теле һәм әдәбияты укытучысы, Пенза өлкәсе Белинский районы Качкару (Кутеевка) авылы.

Арыш салмалы ашти

1 стакан елы (җылы) су, ¼ пачка дураш (чүпрә), тоз бераз, иләгән арыш оныннан камыр изәргә. Бүлмә температурасында 1,5 сәгать ачытырга. Аны онга бәйләп (әвәләп), бераз катырырга морозильникка куярга.

Аннан алгач, кул белән тәгәрәтеп озынча колбаса кебек ясарга да пычак белән бармак башы кадәр кисәкләр кисәргә. Яки кул белән вак-вак кисәкләр-

гә өзгәләргә дә ярый. Аны кайнап торган итле шулпага берәм-берәм (ябышмасын өчен) салырга. Салманы эшти пешәргә 10 минут калганда салырга.

Баткаева Гөлнара Хәмзә кызы, мәдәният йорты хезмәткәре,
Пенза өлкәсе Каменка районы Кикин авылы.

Якмыш

Якмыш – кыстыбый (кыстрымбый, кыстымбый, күзикмәк һ.б.) ул. Дөресен генә әйткәндә, бу тәгамне һәр төбәк татарлары үзенчә атый, ләкин аның мәгънәсе, нигезе бер үк: камыр юка эченә кыстырган бәрәңге боламыгы яки тары боткасы.

Якмышны чечели камырдан пешерәләр. 2 стакан сөткә 2 кашык катык, 2 кашык семечка мае, 1 йомырка, 1 балкашыгы содага кирәгенчә он болгыйлар да камыр изәләр. Хәзер камырны кайнап торган суга да изәбез – эрелебрәк тә пешә, кетер-кетер итә торган була. Ул камырга 2 аш кашыгы семечка мае, тәменчә тоз, он болгыйбыз да сөт урынына 1 стакан кипяток салабыз. Камырны йомшак кына баскач, чәй тарелкасы кадәр түгәрәкләп җәябез. Әлеге җәймәнең калынлыгы чама белән 0,5 см булыр. Җәймәләрне ике ягын да май эчендә кызарганчы кыздырып алабыз. Кайнарлый җәймәнең яртысына, 2 аш кашыгы әзер бәрәңге боламыгын ягабыз («якмыш» сүзе дә шуннан килеп чыккан булса кирәк) һәм урталай бөкләп ике уч арасына куеп кысабыз.

Бәрәңге боламыгын әзерләүнең кыенлыгы юк, 1 кг бәрәңге алсак, анарга 1 баш суган турыйбыз, тоз салабыз да пешерәбез. Пешкәч, 100 г май, кайнаган сөт кушып изәбез.

Бибякова Дания Шәүкәт кызы, Утюшева Люция Әхәт кызы,
Пенза өлкәсе Белинский районы Качкару (Кутеевка) авылы.

Ат холодецы

Алашаның муен, аяк сөякләрен суган, хуш исле борчак борыч, лавр яфрагы салып, ите сөяктән аерылганчы зур кастрюльгә салып пешерергә. Ит пешәр алдыннан тәменчә тозын саласың. Пешкән итне ит тарткычтан чыгарасың. Ит пешкән шулпаны марля аша сөзәсең. Пешкән, чыгарткан итне бульон белән кушасың. Күп бульон кушмаска кирәк. Куерак ясагач, алаша итеннән холодец тыгызланып ката. Сыер ите кушуның да, желатин өстәүнең дә һич кирәге калмый.

Канеева Румия Мөхәммәтхан кызы,
Пенза өлкәсе Белинский районы Качкару (Кутеевка) авылы.

PS. Әлеге шәп рецептлар белән уртаклашкан ханымнарга рәхмәт әйтә-әйтә пешереп, тәмле итеп ашагыз!

Рузия Сафиуллина язып алды,
Алсу Борһанова фотолары.

ЮБИЛЯРЛАР ТУРЫНДА СҮЗ

СЛОВО О ЮБИЛЯРАХ

Б.Л. Хамидуллин

ОБ ОТЦЕ

Хамидуллин
Лирон Хайдарович
писатель, переводчик,
заслуженный работник
культуры ТАССР,
лауреат Государственной премии
Республики Татарстан
им. Габдуллы Тукая,
лауреат премий Министерства
культуры РТ им. Гаяза Исхаки и
Джамала Валиди.

Лирон Хайдарович родился 22 октября (по паспорту 10 ноября) 1932 г. в с. Старая Тюгальбуга Новомалыклинского района Ульяновской области в семье учителей. В годы Великой Отечественной войны вместе с мамой переехал в д. Старая Белогорка Новосергиевского района Оренбургской области. После окончания Старо-Белогорской семилетней школы в 1949 г. поступил в железнодорожный техникум в Актюбинске Казахской ССР. В 1951–1954 гг. служил в Советской Армии. После армии продолжил учёбу в техникуме и одновременно в 1955–1956 гг. руководил радиокружком в Доме пионеров Актюбинска. В 1956–1960 гг. работал бригадиром и старшим мастером путейцев в Орске Оренбургской области. Одновременно учился на вечернем отделении Орского филиала Всесоюзного политехнического института (окончил 4 курса) и двухгодичных курсах университета Марксизма-Ленинизма при Орском горкоме КПСС. С 1961 г. живёт в Казани.

Начиная с 1961 г. его литературные очерки и документально-публицистические статьи печатаются на страницах газеты «Татарстан яшьләре» и журнала «Азат хатын». Первые рассказы также были изданы в те годы в коллективных сборниках. В 1968 г. Лирон Хамидуллин издал собственный сборник рассказов «Юлда». С 1977 г. он член Союза писателей СССР. В 1967–1983 гг. – директор Татарского отделения Литературного фонда СССР, в 1985–1994 гг. – литературный редактор Татарского книжного издательства, в 1998–2005 гг. – научный сотрудник Института Татарской энциклопедии Академии наук РТ.

Лирон Хамидуллин является автором повестей «Дала иртәсе» («Степь пробуждается», 1972), «Офыктагы рәшәләр» («Миражи», 1990), сборников рассказов, повестей и очерков «Ак төннәр хәтере» («Белые ночи памяти», 2002), «Күңелдә калганнар» («Раздумья», 2007), «Кичке шәфәкъ» («Вечерняя заря», 2009), «Барыбыз да көрәштек» («Все мы воевали», 2010), «Буранлы төндә» («В метельную ночь», 2012), «Зарницы на горизонте» (2017), «Еpактагы ак җилкәннәр» («Белые парусники вдали», 2022), фотоальбома с биографическим очерком «Дэрдменд» (2003), документальных повестей «Зарница на небосклоне» (2009), «Дэрдменд» (2010), «Амирхан Еники» (2013), документальных очерков «Победа досталась дорогой ценой» (2015) и «Җиңү җиңел бирелмәде» (2015), ещё одного фотоальбома «Дэрдменд» (2019).

Активно занимался переводческой деятельностью: им изданы более десяти книг в переводе с казахского, каракалпакского, узбекского, русского и др. языков. В их числе: сборник повестей А. Алимжанова «Отрар хатирәсе» (1974), повести и расказы С. Муратбекова «Әрем исе» (1986), роман А. Мухтара «Чинор» (1976), повесть В. Быкова «Һәйкәл» (1984), документальные очерки З. Гильманова «Без сугышта юлбарыстан көчлебез» (1989), повесть А. Капустина «Беренче җиңүләр» (1995), роман Я. Хамматова «Бөртекләп җыела алтын» (1996).

Государственная премия Республики Татарстан им. Габдуллы Тукая присуждена Лирону Хамидуллину в 2020 г. за книги «Дәрдемәнд/Дэрдменд» (на татарском и русском языках), «Буранлы төндә» и «Зарницы на горизонте».

Награжден медалью «В память 1000-летия Казани», Почётными грамотами Литературного фонда СССР, Академии наук РТ и Министерства культуры РТ, Благодарственными письмами Председателя Государственного Совета РТ и Президента Республики Казахстан.

Рәшит Минһаҗ

МИЛЛӘТ ХӘДИМЕ

Шушы көннәрдә Бөтендөнья Татар конгрессы башкарма комитетының Аксакаллар Шурасы рәисе, башкалабыздагы «Милләт йорты» хуҗасы Рәүф Йосыф улы Хәсәновка 70 яшь тулды.

Тәвәккәл, төпле, булдыклы кеше ул. Моннан дистә ел элек туып үскән Башкортстанын, ныклы нигез корган Бәләбәен калдырып килде дә, Казанда яңа тормыш башлады Рәүф ага. Хәер, аның күчеп килүе берничә елга сузылды.

Оя кормыйча күчеп булмый ич инде, дип ул әүвәл Нариманов урамындагы шактый мөшкел хәлгә килгән борынгы типография бинасын сатып алып төзекләндерде, ишле гаиләсе өчен Кабан күле буенда шәп йорт өлгертте. Безнең халык гадәттә кеше кесәсендәге акчаны санарга ярата. Акчасын кайдан тапкан дисезме? Бәләбәй механика заводы хуҗасы ул.

Инженер-механик белеме алган Р. Хәсәнов – озак еллар җитәкче эшләрдә эшләгән шәхес. Магистраль нефть торбалары эшчәнлеген тәэмин итү, банкротлыкка чыккан кирпеч заводларын аякка бастыру... Оештыру, җитәкчелек итү сәләте булмаса, Башкортстан хакимиятләре аны мондый җаваплы вазифаларга куймас иде. Бөлгенлеккә төшкән Бәләбәй механика заводын сатып алып нефть эшкәртү, авыл хуҗалыгы тармакларына кирәкле җиһазлар җитештерүне дәвам иттерүе дә – Ходай биргән оештыру сәләтен, зиһенен бер йодрыкка туплый алуы.

Рәүф әфәнде кайда гына хезмәт куймасын, мәктәптә татар сыйныфлары бармы, мәчет салынганмы, эшлиме, дип кызыксынып торды һәм шунда милли, дини гыйлем бирүне җайга салуга өлеш кертте. Алай гына да түгел, Күгәрчен районы үзәгендә, туган ягында – кендек каны тамган Җидегән авылында, район үзәге Миякәдә Аллаһ йортын салдыруны шәхсән башлап йөрсә, мәчет төзибез, булышмассызмы, дип мөрәҗәгать итүчеләрнең берсен дә нәүмиз калдырмады. Җитәкче кешегә моның ние бар инде, дип әйтергә ашыкмагыз. Әллә ни кадәр мал-мөлкәте булып, затлы кәнәфидә утырып та, милли мәгарифебезне үстерүгә, дин-әхлак тәрбиясен җәелдерүгә сукыр бер тиенен дә кызганганнар аз түгел. Аларны замандаш дип була, шәхес дип әйтергә тел әйләнми.

Алдарак Рәүф ага борынгы типография бинасын төзекләндерде дигән идек. Төзекләндерү эшләрен бетерүгә, ул аны «Милләт йорты» итеп ачып җибәрде. Хәзер милли мәгарифебезне, мәдәниятебезне, динебезне кайгыртуга багышланган бик күп чаралар шунда уздырыла. Татар конгрессы җитәкчеләренең Башкарма комитет каршында Аксакаллар Шурасы оештыруы, аның рәисе итеп Рәүф ага Хәсәновны тәгаенләүләре – аңа ышанулары, кылган гамәлләрен танулары, югары бәяләүләре нәтиҗәсе.

Адәм баласы даими гыйлем эстәп торырга, бер дә тукталмаска тиеш. Белем җыйган саен яшәү матурая, иман камилләшә, күңелдә нур – иман нуры барлыкка килә. Күңелдәге шул нурны сүндермичә, Аллаһ белән араны төзек тоткан кеше бхетле, – дип әйтергә ярата юбилярыбыз. Әйткән сүзенә тугры калып, ул башта «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә сабак алды, иншалла, быел язын Россия Ислам университетының Шәригать факультетын тәмамлаячак.

ХУШЛАШУ

НЕКРОЛОГ

Рәшит Минһаҗ

БЕР ГАЛӘМ СҮНДЕ

Бер галимнең үлүе бер галәмнең бетүенә бәрабәр, дигән акыл иясе. Мөгаен, бу гыйбарәне гыйлем әһелләренең барысына карата да әйтеп булмыйдыр. Әмма филология фәннәре докторы Йолдыз Галимҗан кызы Нигъмәтуллина нәкъ менә шундый галимнәребездән иде. Ни кызганыч, «иде» дип әйтергә туры килә.

Бүген, җомга көнне мәрхүмәне башкалабызның Яңа татар бистәсендәге Иске татар зиратында, әнисе янында җирләп кайттык.

Әгәр исән булса, тагын өч айдан, төгәлрәге 29 нчы апрель көнне аңа 94 яшь туласы иде.

Әтисе, әдәбият галиме Галимҗан Нигъмәтинең тикшеренү-эзләнүләрен дәвам итеп, Йолдыз ханым әдәбиятларны системалы-комплекслы анализлау мәктәбе булдырды. Ни кызганыч, Казаныбызда шушылай үз фәнни мәктәбен булдырган, аны СССР күләмендә генә түгел, Европа күләмендә таныткан башка әдәбиятчы галимнәр күренми. Аның методын корал итеп алып, әдәбиятчы галимебез Альберт Яхин «Татар фольклоры системасы» хезмәтен язды. Соңрак Альберт ага фольклорчы гына түгел, татар әдәбияты методисты буларак та танылды. Аның I сыйныфтан алып XI сыйныфка кадәр язылган яңа төр татар әдәбияты дәреслекләре – шушы методология җимеше. Ни кызганыч, соңгы елларда Татарстан Мәгариф министрлыгы бу дәреслекләргә заказ бирүдән туктады.

Әдәбият белеме, фәлсәфә, математика, психология фәннәре, музыка, кино, рәсем сәнгате – менә шушындый төрле тармакларның чатында, киселешендә туган алым-ысул ул – системалы-комплекслы анализ. Берничә ел элек Мәскәүдә уртачыл мәдәниятне (серединная культура) өйрәнүгә

багышланган, шушы ысул нигезендә язылган бер җыентык дөнья күрде. Татар фольклорының бер тармагы булган мәкальләрне өйрәнеп язган мәкалә белән анда миңа да катнашу насыйп булды. Дөнья халыклары мәдәниятләрендәге уртак моментларны өйрәнеп, игътибар үзәгенә чыгарып күрсәтүне максат итеп куйган үтә гуманлы проект бу. Шушындый уртак, берләштерә торган хасиятләребез күбрәк табылган саен, җир йөзендә сугыш учаклары кабыну ихтималы азаер иде. Уртачыл мәдәниятне табу, барлау юнәлешендә тагын бер проект борынлап килә, анда КФУдан, урыс әдәбияты кафедрасыннан Алексей Пашкуров, Швециядән тагын бер филология фәннәре докторы, Йолдыз ханымның күптәнге шәкерте Ирина Данилова, Татарстан китап нәшрияты мөхәррире, язучы Галимҗан Гыйльманов, Алабугадан рәссам Хәмзә Шәрипов, тарих фәннәре докторы Энгель Таһиров чакырылган иде. Татар мәкальләрен тагын да тирәнрәк өйрәнеп мәкалә язу миңа тапшырылды. Безгә юнәлеш биреп торучы, кайдан нәрсә эзләргә кирәклеген әйтеп торучы Йолдыз апа… Инде белмим, нәрсә килеп чыгар?!

Биредә Йолдыз апаның шәхси сыйфатлары – кунакчыллыгы, ярдәмчеллеге, шәкертләренә гаять игътибарлы булуы турында аерым язып булыр иде. Анысын башка вакытта, дип язмабызны тәгәллик. Каберең – якты, рухың шат булсын, остазыбыз!

ПАМЯТИ
Профессора, Заслуженного деятеля Науки Татарстана
ЮЛДУЗ ГАЛИМЖАНОВНЫ НИГМАТУЛЛИНОЙ

2 февраля 2023 г. ушла из жизни выдающаяся женщина, преданно служившая науке и воспитавшая несколько поколений литературоведов – специалистов в уникальном, сложном комплексном анализе художественных произведений в контексте культурного развития.

Сформулированные ею идеи литературного и культурного развития обогатили литературоведение, типологию культурного развития, философию искусства. Самыми ценными и значительными стали идеи и разработанные ею методы:

- Системного комплексного изучения художественных произведений на основе многоуровневой модели (1975–1985), создания единой модели критериев художественности на основе обобщения существующего опыта их изучения, а также изучение типов творчества и типов художественного мышления (1980–1985);
- прогностического изучения русской и татарской литератур, живописи, светомузыки, архитектуры и театра в едином художественном процессе конца XX в. (1985–1990);
- прогнозного картографирования как метода изучения становления, функционирования и взаимодействия в литературном процессе, а также воздействия художественных произведений на читателей (1990–2010);
- типологического изучения культур на фоне цивилизационного развития (1995–2000);
- изучения образного языка модернизма и постмодернизма в литературе и живописи в контексте национальной и мировой культуры (2000–2005);
- введения общенаучного синергетического подхода в практику изучения художественного процесса и творчества отдельного художника (1990–2010).
- изучения срединной культуры как синергийного явления, сохраняющего ценности культуры и примиряющего противоречия, крайности культурного развития в разнообразных измерениях от конкретного произведения до общемирового процесса (2012–2023).

Такое подробное перечисление этапов научного пути Ю.Г. Нигматуллиной необходимо, потому что идеи предыдущих этапов научного творчества становились основой последующих открытий. Таким образом шло постоянное усложнение и укрупнение масштаба понимания и анализа художественных, культурных, цивилизационных процессов. Хотя

идеалом учёного была простота выражения самой сложной мысли, но без упрощения идей.

На протяжении всей жизни в науке и в преподавании сформировалась уникальная школа Ю.Г. Нигматуллиной, главным принципом развития которой был и остаётся синтез предыдущих и последующих концепций, преемственность этапов исследования и осуществление индивидуального вклада каждого участника в общее дело.

Благодаря существованию этой школы, перед нами открыт путь глобального изучения культурных процессов прошлого и современности, возможность синтеза разных слоёв и уровней культуры, самоорганизации культуры в контексте цивилизационного развития (или деградации цивилизации), осуществление срединной культурой определенной роли в преодолении тупиков нравственного и творческого развития человечества.

Движение по этому пути нам завещано Великим учителем и будет продолжено!

Ученики, коллеги, единомышленники Ю.Г. Нигматуллиной.

АВТОРЛАР БУЕНЧА БЕЛЕШМӘ

Әхмәтҗанова Гөлсәрия Рифкать кызы, Россия ислам институтының редакция-нәшрият бүлеге җитәкчесе.

Бакиева Рәшидә Корман кызы, РФ Атказанган укытучысы.

Бәйрәмова Фәүзия Әүхади кызы, тарих фәннәре кандидаты, язучы, җәмәгать эшлеклесе.

Борханов Альберт Әхмәтҗан улы, тарих фәннәре кандидаты, профессор, Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте Советы рәисенең беренче урынбасары.

Бугарчёв Алексей Игорь улы, ТФАнең А.Х. Халиков исемендәге Археология институтының тикшерүче-лаборанты.

Галләмова Әлфия Габделнур кызы, тарих фәннәре докторы, ТФАнең Ш. Мәрҗани ис. Тарих институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре.

Гарипова Хамида Лотфулла кызы, педагог-журналист, тәрҗемәче, ТР Журналистлар берлеге әгъзасы.

Гарифуллин Илнар Зөлфәт улы, тарих фәннәре кандидаты, политолог, БТЯФ идарә әгъзасы.

Даутова Энҗе Нурмөхәммәд кызы, төбәк тарихын өйрүнүче, тарихчы.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, журналның баш мөхәррире.

Кадыйров Илгиз Шәфикъ улы, татар фольклорын тикшерүче, ТРның атказанган мәдәният хезмәткәре.

Камалиева Ләлә Разак кызы, төбәк тарихын өйрәнүче.

Койлакаев Алибек Байморат улы, рәссам.

Минһаҗев Рәшит Рәкыйп улы, журналист.

Мөхәмметҗанова Лилия Хатип кызы, филология фәннәре докторы, доцент, ТФАның Г. Ибраһимов исемендәге ТӘСИның баш фәнни хезмәткәре һәм Гыйльми советы әгъзасы.

Нигъмәтҗанов Томас Тимерхан улы, ТР һәм РФ Журналистлар берлеге әгъзасы, «Теплоконтроль» АҖ Казан приборлар төзү предприятиесе баш метрологы.

Поливанов Евгений Дмитрий улы, профессор, Көнчыгыш телләр магистры, лингвист, шәрыкъ һәм әдәбият белгече.

Раянов Мәгариф Шәйхмулла улы, төбәк тарихын өйрәнүче.

Сафиуллина Рузия Фәһим кызы, филология фәннәре кандидаты, ТФАнең Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Халык иҗаты бүлеге хезмәткәре.

Таҗиев Дамир Нәзир улы, Россия журналистлар берлеге әгъзасы, Рафаил Төхфәтуллин исемендәге бүләк иясе, Әлмәт төбәгенең җәмәгать эшлеклесе, туган як тарихын өйрәнүче.

Тычинских Зәйтүнә Әптрәшит кызы, тарих фәннәре кандидаты, РФА УрБның Тубыл комплекслы фәнни станциясе өлкән фәнни хезмәткәре.

Фәйзуллина Нэля Әсхәт кызы, Ямбай авыл музееның фонд караучысы.

Хәмидуллин Лирон Хәйдәр улы, язучы, тәрҗемәче. ТАССРның Атказанган мәдәният эшлеклесе, Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты.

Хәмидуллин Булат Лирон улы, тарих фәннәре кандидаты, ТФА Татар энциклопедиясе институтының Татар диаспорасын өйрәнү үзәге мөдире.

Шаһиева Розалина Гомәр кызы, сәнгать белгече, шагыйрә, тәрҗемәче, рәссам. ТР Атказанган сәнгать эшлеклесе.

Ярхамов Илнур Ирнис улы, журналист, «Туган җир. Родной край» журналының web-редакторы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Ахметьянова Гульсария Рифкатовна, руководитель редакционно-издательского отдела Российского исламского института.

Байрамова Фаузия Аухадиевна, кандидат исторических наук, писательница, общественный деятель.

Бакиева Рашида Кормановна, Заслуженный учитель РФ.

Бугарчев Алексей Игоревич, лаборант-исследователь Института археологии им. А.Х. Халикова АН РТ.

Бурханов Альберт Ахметжанович, кандидат исторических наук, профессор, первый заместитель председателя Совета ВОК.

Галлямова Альфия Габдульнуровна, доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Гарипова Хамида Лотфуловна, педагог-журналист, переводчица, член союза журналистов РТ.

Гарифуллин Ильнар Зульфатович, историк, политолог, кандидат исторических наук, член Совета ВФТМ.

Даутова Энжи Нурмухамедовна, краевед, историк.

Исхаков Дамир Мавлявеевич, доктор исторических наук, академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, главный редактор журнала.

Кадыров Ильгиз Шафикович, исследователь татарского фольклора, заслуженный работник культуры РТ.

Камалиева Ляля Разаковна, краевед.

Койлакаев Алибек Баймуратович, ногайский художник.

Мингазов Рашит Ракипович, журналист.

Мухаметзянова Лилия Хатиповна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник, член ученого совета Института ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Нигаматзянов Томас Тимерханович, член Союза журналистов РТ и РФ, главный метролог Казанского приборостроительного предприятия АО «Теплоконтроль».

Поливанов Евгений Дмитриевич, профессор, магистр восточной словесности, лингвист, востоковед и литературовед.

Раянов Магариф Шайхмуллович, краевед.

Сафиуллина Рузия Фагимовна, кандидат филологических наук, сотрудник Отдела народного творчества ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Тазиев Дамир Назирович, краевед, член Союза журналистов РФ, лауреат премии имени Рафаила Тухватуллина, общественный деятель.

Тычинских Зайтуна Аптрашитовна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Тобольской комплексной научной станции УрО РАН.

Файзуллина Нэля Асхатовна, хранитель музейных фондов Ембаевского сельского музея МАУ ТМР «ЦКиД «Юность».

Хамидуллин Лирон Хайдарович, татарский писатель и переводчик, заслуженный работник культуры ТАССР, лауреат Госпремии РТ имени Габдуллы Тукая.

Хамидуллин Булат Лиронович, кандидат исторических наук, заведуюущий Центром изучения татарской диаспоры Института татарской энциклопедии АН РТ.

Шагеева Розалина Гумеровна, поэтесса, переводчица, художница, искусствовед. Заслуженный деятель искусств РТ.

Ярхамов Ильнур Ирнисович, журналист, web-редактор журнала «Туган җир. Родной край».

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган җир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- *методика и методология историко-краеведческих исследований;*
- *история краеведения и историко-краеведческое наследие;*
- *проблемы региональной истории;*
- *новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;*
- *публикация источников;*
- *история конкретных сел и деревень;*
- *история музеев и публикация музейных коллекций;*
- *жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;*
- *использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;*
- *популярные статьи по краеведению;*
- *краеведческая хроника (конференции, встречи и т. д.);*
- *рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.*

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов: 2017. С. 82.]; [Денисов: 2012. С. 25; Черкас: 2005. С. 16.]; [ГАОО. Ф. 476. Оп. 3. Ед. хр. 609. Л. 6.]

2. Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:

Источники и литература

1. Аминов Р.Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.
2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 98. Оп. 2. Ед. 25.
3. ГАОО. Ф. 98. Оп. 2. Ед. 26.
4. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII – начало XX в.). М. – Н. Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.
5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

***Редакционные требования к оформлению**:*

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате .doc или .docx;
2. А4;
3. Поля: слева – 3 см., справа – 1,5 см. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа;
4. Шрифт – Times New Roman;
5. Размер шрифта – 14;
6. Межстрочный интервал – 1,5;
7. Абзацный отступ – 1,0.

Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п. л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество ____________________
2. Ученая степень ____________________
3. Ученое звание ____________________
4. Занимаемая должность ____________________
6. Почтовый адрес с индексом ____________________
7. Адрес электронной почты (e-mail) ____________________
8. Контактный телефон ____________________

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии она в случае соответствия всем требованиям передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар. Для этого необходимо вместе с материалом прислать сканкопии паспорта, ИНН, СНИЛС, счет со всеми банковскими реквизитами.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган җир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, офис 303, редакция журнала «Туган җир/Родной край»

Туган җир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал
1’2023

Подписано в печать 12.03.2023 г. Формат 70×100 1/16
Усл. печ. л. 19,5 Тираж 999 экз.
Отпечатано с готового оригинал-макета.
в типографии ООО «Грумант»
В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов авторов

В.Г. Шәйхразиев Ижау шәһәрендә ИФО татар иҗтимагый оешмалары җитәкчеләре очрашуында. 2023 елның 13 гыйнвары.

«Фәезханов укулары». Түбән Новгород өлкәсе Пилнә районы Сафаҗәй авылы. 26 гыйнвар 2023 ел.

Киров өлкәсенең Слободской районындагы Нократ авылы китапханәсенә БТК Башкарма комитеты исеменнән нукрат татарларына этномәдәни экспедиция барышында китаплар тапшыру.

РАЕН вице-президенты, академик И.Р. Үтәмешевка, Казан шәһәренең 80 нче номерлы Каюм Насыйри исемендәге татар-рус мәктәбе директоры Р.М. Мансуровка һәм аның коллективына актив фәнни-педагогик һәм иҗтимагый эшчәнлеге өчен БТК исеменнән Рәхмәт хатлары тапшыру.

БТК грамоталары белән Д.М. Исхаков укучылары Зәйтүнә Тычинских һәм Гөлүсә Зиннатуллина бүләкләнә. 2023 елның 21 феврале.

Д.М. Исхаковның Милли дастаннар елы уңаеннан Тубыл шәһәре татар җәмәгатьчелеге белән очрашуы. 2023 елның 20 феврале.

«Туган җир» журналының баш мөхәррире «Шаян ТВ»да балалар белән очрашуда. 27 гыйнвар 2023 ел.

Свердловск өлкәсенең Каменск-Уральск шәһәре татар һәм башкорт мәдәнияте «Дуслык» ансамбле. 2023 елның 14 гыйнвары.

2023
ГОД НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУР И ТРАДИЦИЙ
МИЛЛИ МӘДӘНИЯТЛӘР ҺӘМ ГОРЕФ-ГАДӘТЛӘР ЕЛЫ

BÖTENDÖNYA TATAR KONGRESSI
ВСЕМИРНЫЙ КОНГРЕСС ТАТАР

МИЛЛИ ДАСТАННАРЫБЫЗ ЕЛЫ
2023
ГОД НАЦИОНАЛЬНЫХ ДАСТАНОВ

«ИДЕГӘЙ» ДАСТАНАНДА АНА ВАТАННЫ ТАСВИРЛАУ

И Идел-йорт, Идел-йорт,
Идел эче имин йорт,

Атам кияү булган йорт –
Иелеп тәзем кылган йорт.

Анам килен булган йорт –
Иелеп сәлам әйткән йорт;

Кендегемне кискән йорт,
Керем-коңым юган йорт;

Бия сауган сөтле йорт,
Кымыз эчкән котлы йорт;

Идел-Җаек арасы
Елкы белән тулган йорт,

Казан-Болгар арасы
Кала белән тулган йорт;

Ашлы белән Ибраһим
Ашлык белән тулган йорт,

Ата-бабам тоткан йорт,
Котлы булсын туган йорт!

Алибек Койлакаев рәсеме.